

TIPE
ИМПП

1949

75

MEĐUNARODNI PROBLEMI

INTERNATIONAL PROBLEMS

No. 1/2024 Vol. LXXVI

Beograd

IZ SADRŽAJA

Nevena ŠEKARIĆ STOJANOVIĆ

The EU'S human security based approach towards energy poverty

Nikola STANKOVIĆ

Cyberspace and Sovereignty in Public International Law

Miloš VUKELIĆ

Karakteristike sajber prostora kao zasebnog domena sukoba na primeru strateškog delovanja SAD

Bogdan KRASIĆ

Primena principa Pola Kolijera u okviru strategije za prevazilaženje razvojnih izazova Republike Srbije kao kontinentalne države

2024

INSTITUT ZA MEĐUNARODNU
POLITIKU I PRIVREDU

INSTITUTE OF INTERNATIONAL
POLITICS AND ECONOMICS

Napomena: naslovna strana ovog broja inspirisana je koricom časopisa iz devedesetih godina prošlog veka. Videti: „Međunarodni problemi”, god. XLIII, br. 1, januar-mart, str. 1-150, maj 1991. godine.

Note: The cover of this issue is inspired by the journal cover from the 1990s. See: “Međunarodni problemi” (International Problems), Vol. XLIII, No. 1, January-March, pp. 1-150, May 1991 (in Serbian language).

MEĐUNARODNI PROBLEMI

ISSN 0025-8555

ISSN (Online) 2406-0690

UDK 327

MP, 76 (2024), br. 4, str. 1–170

izlazi tromesečno

Izdavač

Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, Makedonska 25

Za izdavača

Prof. dr Branislav ĐORĐEVIĆ
direktor

Glavni i odgovorni urednik

dr Ivona LAĐEVAC

Zamenik glavnog i odgovornog urednika

dr Nebojša VUKOVIĆ

Sekretar

dr Miloš PETROVIĆ

Izdavački savet

Prof. dr Dejan JOVIĆ, redovni profesor, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, predsednik

Prof. dr Dragan SIMIĆ, redovni profesor, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Demetrius ANDREAS FLOUDAS, redovni profesor, Hjuž Hol koledž,
Univerzitet u Kembridžu, Velika Britanija

Prof. dr Robert HEJDEN, profesor emeritus, Centar za ruske i istočnoevropske studije, Pitsburg, SAD

Prof. dr Irena KIKERKOVA, redovni profesor, Ekonomski fakultet Univerziteta Sv. Ćirilo i Metodije,
Skoplje, Severna Makedonija

Dr Natalija VLADIMIROVNA KULIKOVA, vanredni profesor,
Ekonomski institut Ruske akademije nauka, Moskva, Ruska Federacija

Dr Aleksandar LUKIN, redovni profesor, Moskovski državni institut za međunarodne odnose,
Moskva, Ruska Federacija

Prof. dr Čaran VODVA, profesor emeritus, Centar za istraživanje politike, Nju Delhi, Indija

Prof. dr Dražen DERADO, redovni profesor, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu, Hrvatska

Dr Sandro KNEZOVIĆ, naučni savetnik, Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb, Hrvatska

Prof. dr Zoran JEFTIĆ, vanredni profesor, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Jelena KOZOMARA, redovni profesor, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Dejan MIHAILOVIĆ, redovni profesor, Univerzitet Monterej, Meksiko

Dr Marek HRUBEC, viši naučni saradnik, Odeljenje za moralnu i političku ekonomiju,
Češka akademija nauka, Prag, Češka

INTERNATIONAL PROBLEMS

Uređivački odbor

- Prof. dr Slobodan MILAČIĆ, redovni profesor, Univerzitet za pravo,
političke studije i ekonomiju, Bordo, Francuska
- Prof. dr Dejan GUZINA, redovni profesor, Univerzitet Vilfrid Lorier, Vaterlo, Belgija
- Prof. dr Nikolaos CIFAKIS, vanredni profesor, Odeljenje za političke nauke i međunarodne odnose,
Univerzitet na Peloponezu
- Prof. dr Toni MILESKI, redovni profesor, Univerzitet Sv. Ćirilo i Metodije,
Filozofski fakultet – Institut za bezbednost, odbranu i mir, Skoplje, Severna Makedonija
- Dr Miša ĐURKOVIĆ, naučni savetnik, Institut za evropske studije, Beograd
- Prof. dr Branislav ĐORĐEVIĆ, redovni profesor, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
- Prof. dr Dragan ĐUKANOVIĆ, redovni profesor, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
- Prof. dr Vanja ROKVIĆ, vanredni profesor, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
- Prof. dr Čen SIN, redovni profesor, Institut za evropske studije,
Kineska akademija društvenih nauka, Peking, Kina
- Prof. dr Bazil ČIZEVSKI, redovni profesor, Univerzitet za poslovnu ekonomiju, Poznanj, Poljska
- Prof. dr Milenko PETROVIĆ, viši predavač, Univerzitet Kenterberi, Krajsčrč, Novi Zeland
- Prof. dr Dejan MOLNAR, vanredni profesor, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Dr Vladimir AJZENHAMER, docent, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
- Dr Željko BUDIMIR, docent, Fakultet političkih nauka, Banja Luka, Republika Srpska
- Dr Ivana POPOVIĆ-PETROVIĆ, vanredni profesor, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Dr Dejana VUKASOVIĆ, naučni savetnik, Institut društvenih nauka, Beograd
- Dr Milan IGRUTINOVIĆ, naučni saradnik, Institut društvenih nauka, Beograd
- Dr Dušan PROROKOVIĆ, viši naučni saradnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
- Dr Juri KULINJCEV, naučni saradnik, Institut za studije Dalekog istoka, Ruska akademija nauka
- Dr Dejan VULETIĆ, naučni saradnik, Institut za strategijska istraživanja, Beograd
- Dr Marina KOSTIĆ ŠULEJIĆ, naučni saradnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Prelom

Sanja BALOVIĆ

Štampa

Donat Graf doo, Beograd

Internet:

<https://www.internationalproblems.rs/>

MEĐUNARODNI PROBLEMI

NAUČNI ČASOPIS INSTITUTA ZA MEĐUNARODNU POLITIKU I PRIVREDU

GODINA LXXVI

BEOGRAD

BROJ 1/2024.

SADRŽAJ

Nevena ŠEKARIĆ STOJANOVIĆ

*Pristup EU energetske siromaštva zasnovan
na ljudskoj bezbednosti*

11

Nikola STANKOVIĆ

Sajber prostor i suverenitet u međunarodnom javnom pravu

33

Miloš VUKELIĆ

*Karakteristike sajber prostora
kao zasebnog domena sukoba na primeru strateškog delovanja SAD*

55

Bogdan KRASIĆ

*Primena principa Pola Kolijera u okviru strategije
za prevazilaženje razvojnih izazova Republike Srbije
kao kontinentalne države*

87

PRIKAZ KNJIGE

109

INTERNATIONAL PROBLEMS

SCIENTIFIC JOURNAL PUBLISHED BY THE INSTITUTE OF INTERNATIONAL
POLITICS AND ECONOMICS

VOL. LXXVI

BELGRADE

No. 1/2024

CONTENTS

Nevena ŠEKARIĆ STOJANOVIĆ	
<i>The EU'S Human Security based approach towards energy poverty</i>	11
Nikola STANKOVIĆ	
<i>Cyberspace and sovereignty in public international law</i>	33
Miloš VUKELIĆ	
<i>Characteristics of Cyberspace as a distinct domain of conflict: A case study of U.S. strategic operations</i>	55
Bogdan KRASIĆ	
<i>Application of Paul Collier's principles within the strategy for overcoming the development challenges of the Republic of Serbia as a landlocked country</i>	87
BOOK REVIEW	109

Reč uredništva

Pre nepune dve godine, Institut za međunarodnu politiku i privredu (IMPP) nizom aktivnosti obeležio je svoj važan jubilej: 75 godina od donošenja uredbe Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije kojom je ustanovljen (8. decembra 1947). Prvobitno pri Ministarstvu inostranih poslova, a potom samostalno, IMPP je u proteklih 7(+) decenija bio direktno i indirektno uključen u različite aspekte razmatranja i razvoja jugoslovenske i srpske spoljne politike. Sprovođenje istraživanja u međunarodnim domenima političkih nauka, prava, ekonomije i bezbednosti i dalje čini osnovnu delatnost njegovih zaposlenih.

Ove godine Institut proslavlja još jednu godišnjicu: 75 godina od osnivanja časopisa „Međunarodni problemi“ (International Problems). Radi se o najstarijem naučnom časopisu u domenu međunarodnih odnosa u zemlji, koji kontinuirano izlazi od aprila 1949. godine. Ovaj jubilej dočekan je uz kategoriju međunarodnog časopisa (M23), prema poslednjoj listi Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (2023), što ga čini jednim od prepoznatih najkvalitetnijih akademskih publikacija u svojoj oblasti u zemlji, kao i u susedstvu. U narednom periodu, fokus će biti i na većoj vidljivosti časopisa u međunarodnim bazama, pored onih u koje je časopis već uvršten u prethodnih par godina (npr. DOAJ, ERIH PLUS, CEEOL, itd), kao i na saradnji sa međunarodnim autorima.

Sedamdesetpetogodišnjica od osnivanja časopisa prepoznata je kao pogodna prilika za podsećanje na njegovu dugu i plodotvornu istoriju. Na tom tragu, najpre, izvršen je redizajn naslovne strane, pri čemu je za inspiraciju poslužila korica koja je bila u upotrebi početkom devedesetih godina prošlog veka. Drugo, u cilju upoznavanja sa kontekstom u kojem je časopis funkcionisao na svom početku, i radi veće dostupnosti zainteresovanoj javnosti, digitalizovano je prvih nekoliko brojeva časopisa koji su objavljeni u prvoj godini njegovog postojanja (1/1949, 2/1949, 3-4/1949). Digitalizovane verzije su dostupne na veb-stranici časopisa: <https://internationalproblems.rs/arhiva-1949/>. Pored navedenog, 2024. godine u planu Instituta je i organizacija panela u kontekstu godišnjice „Međunarodnih problema“, na kojem će stručnjaci iz domena političkih nauka i međunarodnih odnosa polemizati o temama koje su bile, jesu, i biće relevantne za ovu publikaciju.

Uvereni smo da će i u godinama pred nama časopis nastaviti da doprinosi razvoju akademske misli u domenu međunarodnih odnosa i politikologije, kao i razmatranju relevantnih međunarodnih fenomena u području nauka o bezbednosti, ekonomije i prava.

Uredništvo „Međunarodnih problema“

Editorial Note

Nearly two years ago, the Institute for International Politics and Economics (IIPE) marked a significant milestone through a series of activities: the 75th anniversary of the adoption of the directive by the Government of the Federal People's Republic of Yugoslavia, establishing the Institute on December 8, 1947. Originally under the Ministry of Foreign Affairs and later as an independent entity, the IIPE has been directly and indirectly involved in various aspects of shaping and developing Yugoslav and Serbian foreign policy over the past 7(+) decades. Conducting research in the international domains of political science, law, economics, and security remains a core activity of its staff.

This year, the Institute celebrates another anniversary: 75 years since the founding of the journal "International Problems." This journal stands as the oldest scientific publication in the field of international relations in the country, continuously published since April 1949. The jubilee is recognized with an international journal category (M23), according to the latest list of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia (2023), positioning it as one of the recognized highest-quality academic publications in its field in the country and the neighboring region. In the upcoming period, the focus will also be on increasing the visibility of the journal in international databases, in addition to those it has been included in over the past few years (e.g., DOAJ, ERIH PLUS, CEEOL, etc.), as well as collaboration with international authors.

The seventy-fifth anniversary of the journal's founding is seen as an opportune moment to reflect on its long and fruitful history. In line with this, the first step was a redesign of the cover, drawing inspiration from the design used in the early 1990s. Secondly, to provide insight into the context in which the journal operated at its inception and to enhance accessibility to the interested public, the first few issues of the journal published in its inaugural year (1/1949, 2/1949, 3-4/1949) have been digitized. The digitized versions are available on the journal's website: <https://internationalproblems.rs/en/archive-1949/>. Additionally, in 2024, the Institute plans to organize a panel in the context of the "International Problems" anniversary, where experts in political science and international relations will discuss topics that have been, are, and will continue to be relevant to this publication.

We are confident that in the years to come, the journal will continue to contribute to the development of academic thought in the field of international relations and political science, as well as the examination of relevant international phenomena in the areas of security, economics, and law.

Editorial Team, "International Problems"

UDC 339.972:620.9
Biblid: 0025-8555, 76(2024)
Vol. LXXVI, No. 1, pp. 11–32
DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP2401011S>

Original article
Received 1 November 2023
Accepted 20 December 2023
CC BY-SA 4.0

The EU'S human security based approach towards energy poverty

Nevena ŠEKARIĆ STOJANOVIĆ¹

Abstract: The phenomenon of energy poverty shows that energy issues, traditionally linked with international, regional, and national levels of analysis, have wider economic and political causes that are being manifested at the community and individual levels as well. Latest energy crisis across the European continent, coped with some structural factors such as resource scarcity, energy transition, and war between Russia and Ukraine, emphasized individualistic consequences of the ongoing energy processes. The fact that approximately 42 million people in the EU are affected by energy poverty put the phenomenon of the energy poverty very high at the EU agenda. Clear connection of this topic with human security concept made the phenomenon of energy poverty justifiable to be analysed from the people-centred perspective. Therefore, the goal of this paper is to highlight human security approach as a solid framework for understanding and analysis of the energy poverty phenomenon in the EU. Review of the significant academic knowledge base on this phenomenon, secondary data analysis from the relevant European surveys related to this issue, and analysis of adequate EU policies and practices combating energy poverty will serve to outline *state-of-play* when it comes to the energy poverty and human security nexus at the EU level.

Keywords: human security, energy poverty, the European Union, energy and climate policies, energy transition.

¹ Institute of International Politics and Economics, Belgrade, Research Fellow,
nevena.sekaric@diplomacy.bg.ac.rs,
<https://orcid.org/0000-0002-4514-6498>.

Introduction

Energy is vital for everyday lives and functioning on both national and individual levels. Thus energy-related challenges vary depending on the level of analysis, but, in most cases, three major transformations that energy sector will face in the upcoming future are related to climate change, security of supply and energy poverty (González-Eguino 2015, 377). Although the first twos were analysed widely, academic interest for energy poverty came to the fore surprisingly late in compare with the first twos. Nevertheless, the undergoing international and national processes related to energy paradigm shift have helped in widening energy-related research agenda with those more individual energy challenges and threats, requiring major transformation of diverse sectors of the economy and society.

The phenomenon of energy poverty came to the fore with many energy-related challenges at the globe such are energy scarcity, climate changes, environmental protection, and security of supply. Securitization of international energy relations and state policies oriented towards securing affordable energy supplies put human security-dimension of energy problems at the top of national agendas beside those state-centric. Although revolutionary, United Nations Millennium Development Goals from 2000 did not mention energy-related issues as problems that need to be resolved, especially not those manifested all way down to the individual level. It came with the introduction of the Sustainable Development Goals (SDGs) (2014) and specifically with the goal 7 – “ensure access to affordable, reliable, sustainable, and modern energy for all” – where universal access to energy was elevated at the global level of urgency.

According to the SDG Energy Progress report for 2023, there were 675 million people in 2021 without access to electricity and 2.3 billion people without access to clean cooking, mostly in Africa and South Asia (*Tracking SDG 7 2023*, 8). Although these numbers decline in favour of accessibility in compare with previous years,² the phenomenon of energy poverty, especially in relation to the basic SDGs, still present one of the top human security challenges in the XXI century. Although it is “an inherently spatial phenomenon” (Bouzarovski et al. 2018, 2) naturally leading to the conclusion that mostly underdeveloped and developing countries are facing energy poverty, developed states are not excepted from those challenges.

In the EU context, the phenomenon of energy poverty has risen to the top of agenda during the last decade. With the introduction of green policies and explicit

² In 2010, there were 1.1 billion people without access to electricity and 2.9 billion people without access to clean cooking (*Tracking SDG 7 2023*, 8).

commitment to energy transition and decarbonisation of economies, the energy poverty became accompanying part of European energy and climate policies. As an illustration, one of the key European initiatives – the European Green Deal – states that the energy transition must be “just and inclusive” i.e., “it must put people first” (EC COM[2019] 640 final, 2), especially those in risk to be most affected by the ongoing energy paradigm shift. Thus, the people-centred perspective became as equal important as (supra)national- in terms of providing necessary energy services. Bearing this in mind, the goal of this paper is to highlight human security approach towards energy poverty at the EU level. In doing so, the article is structured as follows: it starts by sketching human security-energy poverty nexus in order to contextualise the main research inquiry. The further section is dedicated to presenting characteristics of the phenomenon in the EU by sketching the data and EU policies combating energy poverty. It concludes with the notion that human security approach represents solid framework for understanding the issue of energy poverty since the energy disruptions reflect on individual and community levels, as well as on international or national levels.

Human Security and Energy Poverty Nexus

Human security concept was enthroned as a reaction to widening and deepening security studies in the post-Cold period when many untraditional non-military threats entered research agenda.³ This shift has brought community and individual levels of analysis as equally important beside international, national, and regional. The individual level of analysis emphasized the importance of an individual as a referent object of security that also calls for protection from different kind of threats, coming from economic, food, health, environmental, personal, community and political sectors (UNDP 1994, 24–25). Human security thus could be seen as “an expansive-non-military engagement and multidimensional approach to understanding different threats in different sectors of social activities that may jeopardize the human community” (Glamotchak 2015, 213). This recognition of a variety of threats opened the door for securitizing many issues which were not been understood as a part of security spectrum if not having

³ Although intellectual roots of human security roots could be found back to 60’s, 70’s and 80’s, resulting from rising discontent with hitherto understandings of security coming from the reports and analysis of multinational independent commissions composed of prominent leaders, intellectuals, and academics (Bajpai 2000, 4–5).

military nature. In other words, issues such as migration, climate change or energy scarcity gained the status of important security issues, beside the military ones.

The UNDP Human Development Report is considered to be the very first document that established formulation of human security concept. According to this Report, two main aspects of human security are “safety from such chronic threats as hunger, disease and repression” and “protection from sudden and hurtful disruptions in the patterns of daily life – whether in homes, in jobs or in communities” (UNDP 1994, 23). Thus, two common understandings of human security include “freedom from fear” and “freedom from want” (Alkire 2003; Gasper 2005), making human security much more than merely freedom from violence (or human security in a narrow sense). According to some determinations, the objective of human security is “to safeguard the vital core of all human lives from critical pervasive threats, without impeding long-term human fulfilment” (Alkire 2003, 8; Alkire 2004, 360) where “the vital core” is “to be specified by appropriate procedures in context” (Alkire 2003, 8). Thus, the specific context needs to be the cornerstone that determines what is considered to be the referent object or what actions needed to be undertaken in the specific situation to affect causes of vulnerability. Within the EU context, human security was proposed through “A Human Security Doctrine for Europe” in 2004 at the Barcelona Forum which defined it as “the freedom for individuals from the harm caused by human right violations” (Tadjbakhsh and Chenoy 2007, 16). Nevertheless, the later events shaping international context will contribute to much wider notion of human security at the EU level.

The problem of human security becomes especially tangible when it comes to the disturbance of everyday life patterns. Energy, as crucial for people’s activity, mobility, and heat, presents one of the critical aspects of everyday lives. Moreover, it could be said that energy and key energy resources function bi-directionally: as necessity to survive and as a tool to prevent conflicts when observing their positive dimension, but also as an existential threat and as a means of causing conflict in deprivation condition, when observing human insecurity context. In addition, energy disruptions such as energy price shocks, supply disruptions or energy infrastructure destruction could have harmful effects on satisfying basic energy needs whether in homes, jobs, or communities. Nevertheless, the abovementioned Human Security Doctrine was still granting “the leading role to military rather than to civilian campaigns” (Tadjbakhsh and Chenoy 2007, 17) which could be explained by the prevailing international context events back then mainly coloured by the post-9/11 environment and invasion of Iraq. Later events emphasized by the European Union Global Strategy (such as hybrid threats, migration, climate changes, energy- and economic-related challenges etc.) put

more focus on “citizens’ interest” and their prosperity and recognized, among others, energy insecurity as one that endangers people (EU 2016, 9, 19) and energy security as one of the priorities of the EU’s external action (EU 2016, 22). Within the EU context, this especially came to the fore with some of the gas shocks occurred in Europe during the first two decades of XXI century⁴ and with the introduction of climate policies based on Paris Agreement (Šekarić 2021), when some European energy policies started to include human-centric approach in satisfying energy and climate goals. While energy was always a matter of a state and one of the determinants of international relations, the ongoing energy paradigm shift towards renewable energy sources and climate responsible solutions called for more nuanced approach that will include more individualistic perspective at the operational level. Some of the running processes in energy, environmental and political domains thus resulted with the increased notion of those suffering from sketched shifts and led to a promotion of the approach where “no-one is left behind”.⁵

Since “... all people should have the opportunity to meet their most essential needs...” (UNDP 1994, 24), the energy ones are not exceptional from this notion. The endeavour to improve the quality of life and desire for better economic status are directly dependent on adequate access to energy (Katarzyna 2017, 175). Inadequate access to affordable energy and to some basic energy needs, such are heating, cooling, cooking and electricity, is closely intertwined with human health and well-being as one of the key human security concepts (Bhattacharyya 2013; González-Eguino 2015; Thomson et al. 2017; Simcock et al. 2018; Bouzarovski and Thomson 2020). While main causes of energy poverty could be found in insufficient household income, the quality of housing units, energy availability and its prices, the consequences are diverse and include rise of deaths in the winter period, impaired mental health, and social exclusion of the population, especially children coming from energy poor households (Koruga 2021). World Health Organisation (WHO) (2021) stressed out that the lack of access to modern energy sources subjects people to a life of poverty while the exposure to household air pollution will continue to contribute to millions of deaths from noncommunicable diseases, pneumonia, and Covid-19. In addition, different economic, social, and cultural

⁴ This refers to gas supply shocks during the winters 2005/06 and 2008/09 when came to the deterioration of Russian-Ukrainian (energy) relations which resulted with cutting down gas flows towards European countries.

⁵ Since “the most vulnerable are the most exposed to the harmful effects of climate change and environmental degradation” (EC COM[2019] 640 final, 16), just transition concept put people in the centre of contemporary and future energy and climate policies.

circumstances affect people's ability to deal with those energy challenges. Indoor air pollution related to combustion of dirty resources, physical injury during fuelwood collection, and lack of refrigeration and medical care in areas that lack electricity resulted with an increased public health concern, while energy poverty is simultaneously affecting "both the gender roles within society and the educational opportunities available to children and adults" (Sovacool 2012, 272). Study issued by the European Parliament showed that there is "a significant gender gap in the number of women in positions to influence the energy transition, both in the corporate sector as well in the public energy sector and civil society initiatives" (EP 2019, 16, 38) with a general lack of awareness of the gender dimension of the energy poverty problem. In addition, gender is seen not only as a driver of energy poverty condition, but also as "a key element of energy injustices as they relate to everyday life" (Bouzarovski et al. 2021). As could be seen, diverse aspects of people's everyday lives are affected by the energy poverty which, in addition, could have a spillover effect on diverse society's sectors. This is why the latest energy crisis across the European continent, which escalated with the Russian invasion into Ukraine in February 2022, along with the impact of the Covid-19 crisis, put energy issues at the top of international and national agendas as one of the key issues that need to be addressed not solely from the (inter)national but from an individual level as well.

Energy poverty contains many dimensions and is conceptualised differently. More often, it configures as "fuel poverty" or "energy deprivation" in the literature, although includes more dimensions than solely affordability dimension characteristic for fuel poverty. Some define it as "the inability to attain a socially and materially necessitated level of domestic energy services" (Bouzarovski and Petrova 2015, 31). High energy prices, poor housing efficiency and low incomes as traditional causes of energy poverty are broadened with wider composition of factors such as cultural norms, socio-technical, political, and spatial issues shaping energy prices and housing efficiency (Bouzarovski et al. 2018, 2). The energy poverty is often conceptualised in relation with the vulnerability approach which stresses out that energy poverty is fluid condition *per se* meaning that "externally- or internally induced changes in housing, social, political, or economic circumstances" affect the status of being energy poor (Bouzarovski et al. 2018, 3). Put it differently, people could fall into energy poverty with the changes or degradation of wide range of different factors originating from diverse sectors of society. Nevertheless, as the thematic scope of this paper refers to the European countries, it should be noted that it is usually defined "in the relevant national context, existing social policy and other relevant policies" (EC COM[2021] 558 final, 75–76). It has been used to be conceptualised back to 1970s (Bouzarovski and

Petrova 2015; Obrenović 2022), but energy poverty is now an official accompanying component of many European Union policies, gradually becoming a part of local government programmes (Bouzarovski and Thomson 2020, 8).

The ways energy poverty influences people's everyday lives could be various. Rising energy prices are forcing end-users to pay more for fuel, heating, and electricity, thus affecting the overall purchasing power of consumers. Some estimations are showing that, on the global level, around 20–30% of annual income in poor households is directly expended on energy fuels, and an additional 20–40% is expended on some indirect costs associated with collecting and using that energy, such as health care expenses or injuries (Sovacool 2012, 275). Beside economic consequences, the phenomenon of energy poverty has strong societal and health dimension, affecting well-being and health of consumers in favour of choosing more affordable (and thus dirtier) energy resources in times of energy crisis. This especially put in risk those who are already at the risk of poverty. The health and well-being dimensions affected by energy poverty are probably most direct connection of the subject with human security concept – according to the WHO (2022), household air pollution, emitted from the use of polluting stoves and fuels, is a cause of some 3.2 million deaths annually. Thus, rising from some of the SDGs, such as “no poverty”, “good health and well-being”, “affordable and clean energy” and “reduced inequalities”, the connection between human security dimensions and satisfying basic energy needs becomes obvious.

Although the concept of human security has been criticized widely in the literature because of its “incoherence and theoretical incompleteness” (Glušac 2010, 83), it offers one important perspective on contemporary security challenges while the researcher has the obligation to analytically delimit the content of the phenomenon studied. This becomes important in the concrete case of the analysing energy poverty by pointing out at very significant consequences of the energy-related issues that were traditionally considered from exclusively state-centric perspective.

This short overview of the nexus between human security and energy poverty served to highlight that energy poverty need to be addressed from more human-centric approach than solely from the perspective based on some exclusively objective indicators. Moreover, by rephrasing the notion according to which “the vital core” is “to be specified by appropriate procedures in context” (Alkire 2003, 8), the energy poverty should be tackled considering different contexts where it occurs as well as complex processes as drivers of the energy poverty originating from the political, economic, and socio-technological sectors.

Energy Poverty in the EU

Combination of international political and economic factors in the period after 2014, such as the adoption of Paris Agreement, Russian annexation of Crimea and the warfare in the East Ukraine (Tichý 2019, 2), inauguration of the Energy Union and the overall integration of European climate and energy policies (Mišík et al. 2021), have brought energy security issues at the top of the EU's agenda. This especially resulted with the increased notion on the energy poverty as an issue that needs to be addressed in the context of the ongoing energy transition in the EU; the uprising of significance of renewable energy sources on the global and national agendas in the context of energy transition (Šekarić Stojanović 2022b), brought them as a game changer for hitherto energy paradigms all way down to the community and individual levels. Within the EU context, the phenomenon of energy poverty thus gradually rose at the top of political agenda with the introduction of green policies, energy justice, and, more recently, with the deterioration of Ukrainian-Russian relations and start of the warfare between those two states in February 2022 that followed already existing energy crisis based on high energy prices. In addition, "unprecedented gas and power prices" in the EU in 2021 (EC 2022b) as result of those international circumstances highlighted the importance of addressing those individual consequences of the energy crisis.

The question of survival within this geopolitical context becomes very important: "If their survival depends on it, people will burn anything" while simultaneously being in danger to "be put in the position of having to choose between heating their homes or harming their health from pollution" (Dunai and Minder 2022). Clear connection between current geopolitical circumstances and the energy poverty phenomenon was emphasized by the Vice-President of the European Commission, Frans Timmermans, at the Prague Summit of Cities, where stated that "Our goal is to create steps to minimize the Russian influence and also face the reality of energy poverty the crisis creates" (Pact of Free Cities 2022). International environment thus accelerated efforts towards tackling energy poverty-related problems at the EU level. Considering energy security as a continuous "access to energy at reasonable prices" (EC COM[2006] 105 final, 4) and perceiving energy poverty as a manifestation of deprivation where "not even the basic needs of energy are satisfied" (Bhattacharyya 2013, 427), efforts to incorporate energy poverty issues into the EU's energy security policies were a logical choice of the European decision-makers.

As already mentioned, although anticipated, energy poverty is not phenomenon related to exclusively underdeveloped or developing countries, affecting thus those states that are commonly categorised as the developed ones.

This kind of nature of energy poverty “helps position domestic energy deprivation as a major human security issue that should receive urgent attention” (Bouzarovski et al. 2018, 3), overcoming thus traditional dichotomy on “Global North” and “Global South”. By recognizing energy poverty as universal human security issue, this gave the impetus for analysing the phenomenon within diverse contexts and geographical distributions. With just a few exceptions,⁶ European-level studies on energy poverty thus saw significant surge in scientific and policy interest only in the last five to seven years (Bouzarovski et al. 2021). In the context of some of the latest energy crisis across the European continent and post-pandemic environment, the fact that almost 42 million people in the EU (or 9.3% of the EU population) were unable to keep their homes adequately warm in 2022 (EESC 2023) set the phenomenon of the energy poverty very high at the EU agenda.

European Commission proposal for a recast Energy Efficiency Directive defines energy poverty as “a household’s lack of access to essential energy services that underpin a decent standard of living and health, including adequate warmth, cooling, lighting, and energy to power appliances, in the relevant national context, existing social policy and other relevant policies” (EC COM[2021] 558 final, 75–76). In addition, the phenomenon of energy poverty in the EU is often coupled with factors such as low income, high expenditure on energy, and poor energy efficiency in buildings, while simultaneously having impact on health, well-being, social inclusion, and quality of citizens’ life (EC 2022a).⁷ Yet, as many EU Member States have no official definition of the “energy poverty” term, it is often described as the inability to keep homes adequately warm. However, there is no binding definition of energy poverty on the EU level currently which complicates combating this phenomenon to some extent.

The ongoing energy transition is specifically targeted as challenge when it comes to the energy poverty phenomenon in the EU context. One of the European Parliament’s Resolution states that the energy transition “can have a disproportionate effect on people with low incomes and further increase energy poverty” and

“... calls on the Member States to assess the number of households in energy poverty in their integrated national energy and climate plans and to take follow-up actions, if necessary, as required by the Governance Regulation; calls on the

⁶ Such are, for instance, UK, Ireland, France, Slovakia, and Austria.

⁷ The EU Energy Poverty Observatory (EPOV) reports are showing that life in “inadequately heated or cooled homes has detrimental implications on respiratory, circulatory, and cardiovascular systems, as well as mental health and well-being” (Bouzarovski and Thomson 2020, 8).

Member States to take forward-looking action to ensure a just energy transition and access to energy for all EU citizens” (Resolution P8 TA[2019]0217, 23).

As previously mentioned, the energy poverty is not easily measured by a single indicator. In addition, different energy needs of different countries vary across the globe so it is almost impossible to define consensual set of indicators that will capture all important dimensions of energy poverty. According to Culver (2017, 3–4), there are four ways of measuring energy poverty “categorized by whether the approach to measurement is based on energy access, the energy input, the outcomes of energy use, or the quality of energy delivered”. The energy access refers to access to the grid and to modern cooking fuels, while the energy input approach is based on economic indicators such as energy consumption or the amount of money spent on energy (Culver 2017, 6, 11). Outcomes of energy poverty could have diversity of impact on health, environmental, opportunity costs or absence of choice, while the quality of energy delivered approach to measure energy poverty entails prescribed attributes for each type of end use (Culver 2017, 12, 13). Since every of listed approaches have several strengths and limitations, the efforts to capture energy poverty dimensions resulted with developing some composite metrics that combine different indicators originating from different approaches, such as EDI (Energy Development Index), MEPI (Multidimensional Energy Poverty Index) or EPI (Energy Poverty Index).⁸

When it comes to the EU level, the worthiest of notion is the dataset developed by the EU Energy Poverty Observatory (EPOV). The EPOV developed a set of indicators to measure energy poverty based on “a screening of pertinent literature on the measurement of energy poverty” (Thema and Vondung 2020, 6). Identifying three main methods of measuring energy poverty (expenditure, consensual approach, and direct measurement), the EPOV’s approach combine expenditure and consensual based indicators to evaluate a country’s state of energy poverty, where each of them captures a different aspect of the phenomenon. As its dashboard states, there are four primary indicators – two based on self-reported experiences of limited access to energy services (inability to keep home adequately warm and arrears on utility bills) and two based on household income and/or energy expenditure data (high and low share of energy expenditure in income), while there are 19 secondary indicators that do not directly measure energy poverty but are closely linked to the issue (Thema and Vondung 2020, 6–7). It could be noted that this dataset incorporates both equally important subjective (consensual) and objective indicators on energy poverty at the EU level.

⁸ As Culver (2017, 18) stated, neither of these composite metrics “do not necessarily avoid shortcomings of the four approaches discussed” but aspire towards bridging their limitations.

Depending on dataset used for evaluating energy poverty at the EU level, some conclusions could be underlined: current energy poverty trends across the EU show that almost 9.3% of the EU population was unable to keep their homes adequately warm in 2022 (EESC 2023), while, according to the EU-SILC survey,⁹ 6.9% of European citizens were unable to pay for utility bills during the same year (Eurostat 2023).¹⁰ From the other hand, when considering expenditure-based indicators of the EU Household budget surveys (HBS), 16.2% of households in the EU spent more than twice the national median share on energy expenditure in income in 2015, while 14.6% had energy expenditure below half the national median (Bouzarovski and Thomson 2020, 42).¹¹ To compare, in the period of 5 years (between 2010 and 2015), the majority of EU countries (18 out of 28) witnessed reduction in the rates of households with very low energy expenditures, while 14 out of 28 EU countries saw reduction in the rates of households with a high share of energy expenditures in income for the same period (Bouzarovski and Thomson 2020, 43–44).

When it comes to the specific categories, vulnerable customers that are at the highest risk of failing into energy poverty include categories such as “retired people, those out of work or in poorly paid jobs, and those dependent on social security benefits” as well as “elderly, disabled or single parent families” (European Fuel Poverty and Energy Efficiency 2009 cited in: Bouzarovski et al. 2012, 76).¹² When considering spatial dimension of the energy poverty in the EU, it should be stated that the two consensual indicators (inability to keep home adequately warm and arrears on utility bills) are particularly widespread in Eastern, Central, and Southern Europe, where it tends to affect groups who are already vulnerable to income poverty. Similarly, a group of authors find direct connection between energy poverty, poor health, and poor well-being in the EU with the Eastern and Central Europe being the most affected (Thomson et al. 2017). Those parts of Europe were also identified as the riskiest in the case of possible energy disruptions such were those connected

⁹ Statistics on Income and Living Conditions (SILC) combines subjective measure on “inability to keep the home warm” with more objective data about the shares of each country’s population facing disproportionately high housing burdens, living in low quality dwellings, or having arrears on utility bills.

¹⁰ Some estimations are that even more are experiencing inadequate levels of many other essential energy services.

¹¹ Newer data on the expenditure-based indicators are still pending so the latest (from 2015) are used. Although energy prices are more dynamic category, they are important for gaining insight in what burdens households expenditures in domain of energy.

¹² It is also important to note that energy poor households are not automatically those with low-incomes considering it aggregates many other dimensions, but many low-incomes households are categorised as being energy poor.

with gas shortages during the first decade of the XXI century (EC SWD[2014] 330 final/3). These data show that South-Eastern European countries i.e., post-communist transition countries are at the highest risk of energy poverty due to the combination of diverse political, economic, and social factors which are further complicated by the lack of regulatory capacities of those countries to support vulnerable households. Besides, unique combination of cold climates, above-average rates of inefficient residential buildings, insufficiently developed and/or decaying infrastructure, high rates of income inequality, and systemic issues in the management of energy, social welfare, and housing operations are common problems of those countries that need to be addressed a holistic manner and with a symbiosis of sectoral policies.

Recent EU policies on reducing energy poverty

As already said, energy poverty in the EU context emerged as one of the central challenges underpinned with some of the international circumstances coming from the political, economic, and socio-technological processes. Gas crisis from 2006 and 2009 rose the attention of energy disruptions' consequences on a more community and individual levels – one of the first European energy policies that tackled reducing energy poverty as one of the main goals was Green Paper – A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy (EC COM[2006] 105 final, 4). Securitization of energy issues and activities aimed at reducing EU's external energy dependency while simultaneously working on achieving climate goals continued over the 2014 and Russian annexation of Crimea (Šekarić Stojanović 2022a) and culminated during the 2022 with the Russian invasion into Ukraine when the set of sanctions against Russia Federation and measures to strengthen European energy security were adopted. Within this geopolitical context, the attention to energy poverty dramatically rose which resulted with concrete measures to combat this phenomenon.

The Third Energy Package (2009) was the first legislation package which entered energy poverty on the European agenda with Directives 2009/72/EC and 2009/73/EC concerning electricity and gas supply in the EU. Those legislation introduced the concept of "vulnerable customers" – groups that are excepted from disconnection of electricity in critical times – recognizing significance of growing awareness on energy poverty in Europe. After introducing the concept of vulnerable customers, European Commission launched the Energy Poverty Observatory at the end of 2016, aimed at supporting "informed decision making at local, regional and national level by providing a user-friendly and open-access resource" (EC 2018) while providing "technical assistance to relevant government authorities and specialist institutions" (Bouzarovski and Thomson 2020, 8).

In order to name one generative notion which introduced energy poverty at the EU policy level, it could be said that green policies have brought this important step. As an illustration, the Clean Energy for all Europeans Package, proposed in 2016 and adopted between 2018 and 2019, saw energy poverty as one of the priorities that need to be tackled, mainly through promoting higher energy efficiency and energy performance of buildings (EC 2019). This legislative package put consumers and vulnerable citizens at the heart of the energy transition under the new energy efficiency rules; the Governance Regulation and the Electricity Directive together ask that Member States monitor energy poverty and introduce in their National Energy and Climate Plans (NECPs)¹³ specific national objectives on energy poverty, while the Energy Poverty Observatory will assist in this task (EC 2019, 13). The period after 2014 is generally seen as a playground for integration of energy and climate policies which gave EU's energy efforts more nuanced environmentally and human-centric dimensions in contrary to traditionally state-centric energy perspective. In the core of contemporary European energy and climate policies thus lies the concept of just transition which relies not only energy transition but such energy transition that, apart from clean energy, will also result in reducing energy poverty to a minimum (Šekarić Stojanović, 2022a, 116). In that context, it is not unusual that alleviating energy poverty is considered as a “key precondition for achieving just transitions towards sustainability” (Bouzarovski and Thomson 2020, 7).

At the end of 2019, European Green Deal was introduced by the European Commission, gathering key energy, environmental and societal goals under one initiative. Among many other goals,¹⁴ this initiative aimed at promoting the well-being and health of citizens and addressing energy poverty by providing energy efficient buildings, cleaner energy, and reducing external energy dependency (EC 2023a). “No person and no place left behind” outlined in the Green Deal leads to a conclusion that key energy and climate goals need to consider all citizens, especially ones that are vulnerable or in risk to become vulnerable during the ongoing energy transition or potential energy disruptions. In other words, it sketches the necessity to reduce the risk of being energy poor for those households

¹³ NECPs are generally seen as main mediating tool between national states and EU for transposition of supranational energy and climate objectives to regional and local levels and *vice versa* – a tool for identifying relevant economic and environmental problems on regional and local levels in order to gain necessary help to be resolved.

¹⁴ Making Europe the first climate neutral continent in the world by 2050 is seen as the primary goal of the Initiative, which incorporates many specific goals within energy, environmental and societal sectors.

“that cannot afford key energy services to ensure a basic standard of living” (EC COM[2019] 640 final, 6) through effective financial programmes aimed at renovation of houses and improving energy efficiency of residential buildings. In particular, a centrepiece of the Green Deal – strategy “A Renovation Wave for Europe – Greening our buildings, creating jobs, improving lives” – seeks to boost the structural renovation of private and public buildings, targeting 3 focus areas: tackling energy poverty and worst-performing buildings, public buildings and social infrastructure, and decarbonising heating and cooling (EC COM[2020] 662 final, 20), obviously connecting different sectors and stakeholders at national and local levels in order to combat against mutual challenge in a holistic manner. In addition, at the beginning of 2020, the Commission introduced “The Just Transition Mechanism” aimed at providing around €55 billion over the period 2021–2027 for the most affected regions and to alleviate the socio-economic impact of the transition where fighting energy poverty to achieve these goals is specifically addressed (EC 2023c).¹⁵

In 2020, Commission issued recommendation on energy poverty and highlighted the necessity of developing systematic approach in tackling this issue in accordance with the existing legislation and cross-sectoral policies as part of the above-mentioned Renovation Wave Strategy (Recommendation [EU] 2020/1563).¹⁶ In 2022, the Commission Energy Poverty and Vulnerable Consumers Coordination Group was established in order to function as the “main platform for the exchange of information and coordination between the Commission and Member States on questions” regarding energy poverty (Decision [EU] 2022/589, L 112/69). The newest EU recommendations on energy poverty are issued in October 2023, proposing several long-term measures to tackle energy poverty, from legislative across structural, governance, energy efficiency to those connected to renewables (Recommendation [EU]2023/2407). As stressed out by the group of authors, the need for a pan-European strategy for tackling energy poverty has been advocated since 2015 at least (Bouzarovski et al. 2021).

However, it would be one-side story if not mentioned efforts conducted on the Member States level when it comes to combating energy poverty. Although EU significantly raised awareness of the problem, “policy action at the governance level of individual Member States” remains uneven and limited (Bouzarovski et al.

¹⁵ The support is primarily intended to the most carbon-intensive regions or with the most people dealing with fossil fuels so that carbon-neutral goals could be achieved on-time with “no-one left behind”.

¹⁶ For instance, The Affordable Housing Initiative was launched as part of Renovation Wave Strategy in order to green buildings, create jobs and improve lives of EU citizens (EC 2023b).

2021). The analysis of the 2021–2030 National Energy and Climate Plans showed that as of 2020 most Member States are still lacking both a clear definition of and an approach on how to assess energy poverty (Bouzarovski and Thomson 2020). Considering 13 criteria, the EPOV pointed out that no Member State fully meets all the criteria needed to address energy poverty within the NECPs (Bouzarovski and Thomson 2020, 33). According to another study, among 27 EU Member States, only a few countries tend to have preventive approach to energy poverty meaning fully implementation of energy efficiency policies (Chlechowicz and Reuter 2021). Partially due to diverse capacities to combat this phenomenon, partially due to the ongoing period of energy transition which differs from one country to another, the assessment of the undertaken actions and their follow-on consequences could be done at the final stages of their fully implementation. Although reducing energy poverty remains significant challenge for the EU and Member States in the future, adequate legislative measures that need to be incorporated in the national frameworks, energy efficiency measures, GDP rises and strengthen employment possibilities are seen as fruitful in domain of resolving this phenomenon (Koruga 2021). Nevertheless, these objectives demand integration of sectoral policies and people-centred approach towards energy poverty in a holistic manner.

This summary of EU's energy poverty characteristics and policies aimed at reducing energy poverty served to outline the perspective based on human security approach that puts people and their everyday lives into centre of policies. Although it is largely oriented towards achieving energy and climate targets of the Member States, contemporary EU energy policy integrates human security dimension of energy-related issues and diverse sectors and stakeholders to combat energy poverty in a holistic manner. The period for evaluating the performance of those policies is relatively short, but it is expected the continuation of investing efforts in achieving outlined targets.

Concluding Remarks

This paper envisaged clear connection between phenomenon of energy poverty and human security concept at the EU level. Although not novel challenge, energy poverty gained some new qualitative dimensions in the context of some new international (energy) circumstances related to energy transition process, introduction of green policies and the most recent warfare between Russia and Ukraine which accelerated EU's efforts to reduce its energy dependency from Russian fossil fuels. Period after 2014/15 is generally seen as a period that was

marked by the significant integration of energy and climate policies within the EU context where the problem of energy poverty is being noticeably tackled.

This paper also showed that energy poverty is largely generated by a set of international political and economic factors such as energy transition process, post-Covid recovery and the ongoing war between Russia and Ukraine that, consequently, led to unstable energy prices and reduced capacities to combat individual consequences of energy crisis at the expense of those state-centric. In addition, it has pointed out that energy poverty, as a universal energy and human security problem, affects various aspects of the concept of human security, such as health, well-being, gender and educational opportunities, and is receiving increasing attention in all sectoral policies.

Energy poverty became very significant not only energy but wider social issue for one country because of its spillover effect – if prices are higher, it affects people's decisions not to spend more money on some other necessities, goods, and services. Citizens thus lack in meeting basic needs, while those at the risk of being (energy) poor could be easily “pushed” over the edge. This is why all energy, social and environmental policies need to tackle this issue in a holistic and in a human-centric manner. In other words, people-centred perspective seems necessary when resolving such multi-layered issues such as energy poverty that affect diverse sectors of a society.

The goal of this paper was to point out that human security represents solid framework for understanding the issue of energy poverty considering its integrating nature of diverse sectors that affect people's everyday lives. Energy poverty is understood as not only problem of the personal security, but as an issue that affects other human security dimensions such are health, economic and environmental ones. This spillover nature of the energy poverty thus calls for more nuanced approach that will take into account individualistic consequences of the phenomenon. Thus, it could be said that the human security perspective underpins EU's energy poverty-related policies. Undergoing energy paradigm shift and very dynamic process of energy transition have shown that energy-related challenges and threats could adequately be tackled if take people-centred perspective beside exclusively state-centric. This is where the human security concept finds its own place in addressing contemporary energy problems and serve as solid framework where “no-one is left behind”.

The paper presents findings of a study developed as a part of the research project “Serbia and challenges in international relations in 2024”, financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, and conducted by Institute of International Politics and Economics, Belgrade, during the year 2024.

References

- Alkire, Sabina. 2003. *A Conceptual Framework for Human Security*. Oxford: University of Oxford.
- Alkire, Sabina. 2004. "A Vital Core that Must Be Treated with the Same Gravitas as Traditional Security Threats". *Security Dialogue* 35 (3): 359–360. doi: 10.1177/096701060403500317.
- Bajpai, Kanti P. 2000. *Human Security: Concept and Measurement*. Notre Dame: Joan B. Kroc Institute for International Peace Studies.
- Bhattacharyya, Subhes C. 2013. "Energy poverty: access, health, and welfare". In: *International Handbook of Energy Security*, edited by Hugh Dyer and Maria Julia Trombetta, 423–442. Cheltenham & Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Bouzarovski, Stefan, Harriet Thomson, and Marine Cornelis. 2021. "Confronting Energy Poverty in Europe: A Research and Policy Agenda". *Energies* 14. doi: 10.3390/en14040858.
- Bouzarovski, Stefan and Harriet Thomson. 2020. *Towards an inclusive energy transition in the European Union: Confronting energy poverty amidst a global crisis*. Luxembourg: EU Energy Poverty Observatory.
- Bouzarovski, Stefan and Saska Petrova. 2015. "A global perspective on domestic energy deprivation: Overcoming the energy poverty – fuel poverty binary". *Energy Research & Social Science* 10: 31–40. doi: 10.1016/j.erss.2015.06.007.
- Bouzarovski, Stefan, Neil Simcock, Harriet Thomson, and Saska Petrova. 2018. "Introduction". In: *Energy Poverty and Vulnerability: A Global Perspective*, edited by Neil Simcock, Harriet Thomson, Saska Petrova, and Stefan Bouzarovski, 1–11. London & New York: Routledge.
- Bouzarovski, Stefan, Saska Petrova, and Robert Sarlamantov. 2012. "Energy poverty policies in the EU: a critical perspective". *Energy policy* 49 (11): 76–82.
- Chlechowicz, Mara and Matthias Reuter. 2021. "Energy Poverty in the EU", *Odyssee-Mure*, July 2021. <https://www.odyssee-mure.eu/publications/policy-brief/european-energy-poverty.html>.
- Commission Decision (EU) 2022/589 of 6 April 2022 establishing the composition and the operational provisions of setting up the Commission Energy Poverty and Vulnerable Consumers Coordination Group. *Official Journal of the European Union*, 11 April 2022. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022D0589>.

- Commission Recommendation (EU) 2020/1563 of 14 October 2020 on energy poverty. *Official Journal of the European Union*, L 357/35, 27 October 2020. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32020H1563&from=EN>.
- Commission Recommendation (EU) 2023/2407 of 20 October 2023 on energy poverty. *Official Journal of the European Union*, 23 October 2023. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202302407.
- Culver, Lauren C. 2017. "Energy Poverty: What You Measure Matters". Paper presented at the Reducing Energy Poverty with Natural Gas: Changing Political, Business, and Technology Paradigms Conference, The Stanford Natural Gas Initiative, Stanford University, May 9–10.
- Dunai, Marton and Raphael Minder. 2022. "'People will burn anything': energy poverty and pollution hit Eastern Europe", *Financial Times*, October 23. <https://www.ft.com/content/62f81c6c-2c4e-4946-b731-4e6eef83945e>.
- [EC] European Commission. 2006. Green Paper – A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy, COM(2006) 105 final, March 8. https://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_105_en.pdf.
- [EC] European Commission. 2014. In-depth study of European Energy Strategy, SWD(2014) 330 final/3, July 2. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:17e9d6b6-07d9-4e86-ba19-44b402e18253.0001.03/DOC_1&format=PDF.
- [EC] European Commission. 2018. "Commission will launch new EU Energy Poverty Observatory". *European Commission*. Accessed 5 September 2023. https://commission.europa.eu/news/commission-will-launch-new-eu-energy-poverty-observatory-2018-01-26_en.
- [EC] European Commission. 2019. Clean energy for all Europeans. https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b4e46873-7528-11e9-9f05-01aa75ed71a1/language-en?WT.mc_id=Searchresult&WT.ria_c=null&WT.ria_f=3608&WT.ria_ev=search.
- [EC] European Commission. 2019. The European Green Deal, COM(2019) 640 final, December 11. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0002.02/DOC_1&format=PDF.
- [EC] European Commission. 2020. A Renovation Wave for Europe – greening our buildings, creating jobs, improving lives, COM(2020) 662 final, October 14. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:0638aa1d-0f02-11eb-bc07-01aa75ed71a1.0003.02/DOC_1&format=PDF.

- [EC] European Commission. 2021. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on energy efficiency (recast), COM(2021) 558 final, July 14. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:a214c850-e574-11eb-a1a5-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF.
- [EC] European Commission. 2022a. “In focus: How can the EU help those touched by energy poverty?”. *European Commission*. Accessed 5 September 2023. https://ec.europa.eu/info/news/focus-how-can-eu-help-those-touched-energy-poverty-2022-feb-04_en.
- [EC] European Commission. 2022b. “Quarterly market reports highlight unprecedented gas and power prices in the EU in Q4 2021”. *European Commission*. Accessed 5 September 2023. https://ec.europa.eu/info/news/quarterly-market-reports-highlight-unprecedented-gas-and-power-prices-eu-q4-2021-2022-apr-08_en.
- [EC] European Commission. 2023a. “Delivering the European Green Deal”. *European Commission*. Accessed 5 September 2023. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_en#documents.
- [EC] European Commission. 2023b. “Affordable housing initiative”. *European Commission*. Accessed 5 September 2023. https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/proximity-and-social-economy/social-economy-eu/affordable-housing-initiative_en.
- [EC] European Commission. 2023c. “The Just Transition Mechanism: making sure no one is left behind”. *European Commission*. Accessed 5 September 2023. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/finance-and-green-deal/just-transition-mechanism_en.
- [EESC] European Economic and Social Committee. 2023. “Energy poverty – 42 million people in the EU cannot afford to heat their homes adequately”. *European Economic and Social Committee*. Accessed 5 September. <https://www.eesc.europa.eu/en/news-media/press-releases/energy-poverty-42-million-people-eu-cannot-afford-heat-their-homes-adequately>.
- [EP] European Parliament. 2019. *Women, Gender Equality, and the Energy Transition in the EU*. Brussels: Policy Department for Citizens’ Rights and Constitutional Affairs. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608867/IPOL_STU\(2019\)608867_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/608867/IPOL_STU(2019)608867_EN.pdf).
- European Parliament resolution of 14 March 2019 on climate change — a European strategic long-term vision for a prosperous, modern, competitive and climate neutral economy in accordance with the Paris Agreement (2019/2582(RSP)),

- P8_TA(2019)0217. *Official Journal of the European Union*, C 23/116. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019IP0217&from=EN>.
- Eurostat. 2023. "Arrears on utility bills – EU-SILC survey". *Eurostat*. Accessed 5 September 2023. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_mdcs07/default/table.
- [EU] European Union. 2016. *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe – A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. Brussels: European Union. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_0.pdf.
- Gasper, Des. 2005. "Securing humanity: situating 'human security' as concept and discourse". *Journal of Human Development* 6 (2): 221–245. doi: 10.1080/14649880500120558.
- Glamotchak, Marina. 2015. "Energy Security or Energy Dependence?" In: *Twenty Years of Human Security: Theoretical Foundations and Practical Applications*, edited by Ivica Đorđević, Marina Glamotchak, Svetlana Stanarević and Jasmina Gačić, 211–222. Belgrade & Paris: Faculty of Security Studies & Institut Français de Géopolitique.
- Glušac, Luka. 2010. "Humanitarne intervencije u konceptu ljudske bezbednosti". *Bezbednost Zapadnog Balkana* 16: 80–92.
- González-Eguino, Mikel. 2015. "Energy poverty: An overview". *Renewable and Sustainable Energy Reviews* 47 (7): 377–385. doi: 10.1016/j.rser.2015.03.013.
- Katarzyna, Świerszcz. 2017. "The Impact of Energy Poverty on the Level of Social Security". *Advances in Economics, Business and Management Research* 31: 175–178. doi: 10.2991/msmi-17.2017.39.
- Koruga, Duško. 2021. *Energy poverty and measures to reduce it in the European Union*. Doctoral Dissertation. Faculty of Economics and Business, University of Rijeka.
- Mišík, Matúš, Veronika Oravcová, and Peter Plenta. 2021. "The European Union's energy policy: from market liberalisation to convergence with climate policy". In: *The Routledge Handbook of European Integrations*, edited by Thomas Hoerber, Gabriel Weber, and Ignazio Cabras, 315–330. Oxon & New York: Routledge.
- Obrenović, Strahinja. 2022. "Zaštita energetske ugroženih potrošača kroz uvođenje kategorije energetske siromaštva". In: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Prištini*, 149–169. Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet.

- Pact of Free Cities. 2022. "Kyiv joins the Pact of Free Cities, hosted by the Czech capital Prague", *Pact of Free Cities*, December 12. <https://www.pactof freecities.com/articles/kyiv-joins-the-pact-of-free-cities-hosted-by-the-czech-capital-prague>.
- Šekarić, Nevena. 2021. "Energy Security Issues: Reshaping European regional Security Patterns?" In: *Europe in Changes: The Old Continent at a New Crossroads*, edited by Katarina Zakić and Birgul Demirtaş, 79–98. Belgrade: Institute of International Politics and Economics & Faculty of Security Studies.
- Šekarić Stojanović, Nevena. 2022a. *Energy Security of the European Regional Security Complex: Securitization of the Russian Natural Gas and Transformation Potentials of the Complex*. Doctoral dissertation. Faculty of Security Studies, University of Belgrade.
- Šekarić Stojanović, Nevena. 2022b. "The Geopolitics of Renewables and the Place of the Western Balkans". *The Review of International Affairs* LXXIII (1186): 105–124. doi: 10.18485/iipe_ria.2022.73.1186.5
- Simcock, Neil, Harriet Thomson, Saska Petrova, and Stefan Bouzarovski, eds. 2018. *Energy Poverty and Vulnerability: A Global Perspective*. London & New York: Routledge.
- Sovacool, Benjamin K. 2012. "The political economy of energy poverty: A review of key challenges". *Energy for Sustainable Development* 16: 272–282. doi: 10.1016/j.esd.2012.05.006
- Tadjbakhsh, Shahrbanou and Anuradha Chenoy. 2007. *Human security: Concepts and implications*. London: Routledge.
- Thema, Johannes and Florin Vondung. 2020. *EPOV Indicator Dashboard: Methodology Guidebook*. Wuppertal Institut für Klima, Umwelt: Energie GmbH.
- Thomson, Harriet, Carolyn Snell, and Stefan Bouzarovski. 2017. "Health, well-being, and energy poverty in Europe: A comparative study of 32 European countries". *International Journal of Environmental Research and Public Health* 14 (6): 584. doi: 10.3390/ijerph14060584.
- Tichý, Lukáš. 2019. *EU-Russia Energy Relations: A Discursive Approach*. Cham: Springer.
- Tracking SDG 7: The Energy Progress Report*. 2023. https://mc-cd8320d4-36a1-40ac-83cc-3389-cdn-endpoint.azureedge.net/-/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2023/Jun/Tracking_SDG7_energy_progress_2023.pdf?rev=f937758f92a74ab7ac48ff5e8842780a.

- [UNDP] United Nations Development Programme. 1994. *Human Development Report 1994*. New York: Oxford. [https://internationalproblems.rs/wp-content/uploads/doc/instructions-for-authors-\(international-problems\)-01.pdf](https://internationalproblems.rs/wp-content/uploads/doc/instructions-for-authors-(international-problems)-01.pdf).
- [WHO] World Health Organization. 2021. "Global Launch: Tracking SDG7: The Energy Progress Report". *World Health Organization*. Accessed 1 September 2023. <https://www.who.int/news/item/07-06-2021-global-launch-tracking-sdg7-the-energy-progress-report>.
- [WHO] World Health Organization. 2022. "Energy and health: Impact". *World Health Organization*. Accessed 1 September 2023. https://www.who.int/health-topics/energy-and-health#tab=tab_2.

Nevena ŠEKARIĆ STOJANOVIĆ

**PRISTUP EU ENERGETSKOM SIROMAŠTVU
ZASNOVAN NA LJUDSKOJ BEZBEDNOSTI**

Apstrakt: Fenomen energetske siromaštva pokazuje da energetska pitanja, tradicionalno povezana sa međunarodnim, regionalnim i nacionalnim nivoima analize, imaju šire ekonomske i političke uzroke koji se manifestuju i na nivou zajednice i individualnom nivou. Aktuelna energetska kriza koja je zahvatila evropski kontinent, zajedno sa nekim strukturalnim faktorima poput oskudnih resursa, energetske tranzicije i rata između Rusije i Ukrajine, naglasila je individualističke posledice tekućih energetskih procesa. Činjenica da je skoro 42 miliona ljudi u Evropskoj uniji pogođeno energetske siromaštvom postavila je fenomen energetske siromaštva veoma visoko na dnevni red EU. Jasna povezanost ove teme sa konceptom ljudske bezbednosti čini fenomen energetske siromaštva opravdanim za analizu iz perspektive pojedinca. Stoga je cilj ovog rada da istakne karakteristike pristupa zasnovanog na ljudskoj bezbednosti kao solidnog okvira za razumevanje i analizu fenomena energetske siromaštva u EU. Pregled akademske baze znanja o ovoj pojavi, sekundarna analiza podataka relevantnih evropskih istraživanja i analiza odgovarajućih politika i praksi EU u borbi protiv energetske siromaštva glavni su metodološki alati za mapiranje trenutnog stanja i analizu veze između energetske siromaštva i koncepta ljudske bezbednosti u EU.

Ključne reči: ljudska bezbednost, energetske siromaštvo, Evropska unija, energetske i klimatske politike, energetske tranzicije.

UDC 341.1/.8:004
Biblid: 0025-8555, 76(2024)
Vol. LXXVI, No. 1, pp. 33–54
DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP2401033S>

Review article
Received 13 November 2023
Accepted 17 January 2024
CC BY-SA 4.0

Cyberspace and Sovereignty in Public International Law

Nikola STANKOVIĆ¹

Abstract: The paper studies the manifestation of cyberspace in the context of the principle of sovereignty as a fundamental principle of public international law. It is a young phenomenon that is still difficult to define in a clear way in the international community. The author analyzes whether, to what extent, and which formal sources of public international law apply to cyberspace. The analysis focuses on three central sources of public international law – international treaties, international customs and general legal rules. Cyberspace is then analyzed from two angles. The first, external aspect of the analysis seeks an answer to the question of whether, first of all, states as central subjects of international public law, but also the international community and to what extent, have sovereignty over cyberspace. Second, internal segment of the analysis is aimed at determining whether cyberspace has its own sovereignty. The paper briefly reviews the perspectives of the leading world powers, above all the United States of America, the People's Republic of China and the Russian Federation. The author concludes that it is necessary to continue working on the regulation of cyberspace, primarily through the institutions of the United Nations. Only regulation at this level can provide the necessary legal regulations that will adequately regulate a specific area such as cyberspace.

Keywords: jurisdiction, state, international community, technology, digitalization, authority.

¹ University of Belgrade – Faculty of Law,
nstankovic@ius.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0009-0003-4214-7748>

Introduction

Rarely does any branch of law encompass so many social aspects as does the science of public international law with all its complex fragments. By its very essence, and through the sources defined in Article 38 of the Statute of International Court of Justice, it continuously and dynamically reacts to new phenomena in society. New phenomena undoubtedly have an impact on international relations and the international law that regulates them.

One of such phenomena is the initiator for our analysis – cyberspace. This concept rests on a working definition that has been born out of practice (Clark 2010, 1). It is a collection of computing devices that are connected by networks in which electronic information is stored and utilized, but also where communication takes place (Clark 2010, 3). Given that the Internet, i.e. “world wide web” is the key to reaching “digital space”, in the introductory part we must define it. The Internet is a vast network that connects computers around the world through which people communicate and exchange information (Britannica). It is a fusion of communication networks, databases and information sources into a global virtual system (Liaropoulos 2013, 21).

Information and individuals are central features to the relevance of cyberspace (Clark, 2010, 3). As we can conclude, we are talking about features that primarily color the definition of the Internet. According to data from April 2022, over five billion people (63.5% of the world’s population) use the Internet (Global Era Issues n.d. 2023). By placing both individuals and information in the context of the system of public international law, what we get are two very important segments for that system.

Although he does not have the status of a subject of international law, an individual, understood in a broader sense, is the direct addressee of certain rights and obligations; responsible for the violation of obligations imposed on him by international law (Kreća, 2023, 151-155). Therefore, for individual as an entity of international interest, there is a very important place in the organism of public international law, and consequently a high degree of interest of the international community. This is best evidenced by new developments in the field of international human rights law.

When it comes to information, their relevance is unquestionable. It is enough to expand upon the definition of the international community as a decentralized community composed of states as sovereign political entities that does not know the monopoly of physical coercion embodied in supranational authority (Kreća 2023, 30). In an environment in which the central position belongs occupied to complex

systems such as states, which is decentralized, imbued with a political element and without the apparatus of coercion – information is perhaps a key tool in the adequate normative and political functioning of the international community. The importance of fostering good relations and providing the necessary information is acknowledged through institutions of Diplomatic and Consular Law.

After establishing this connection, the question of the relationship between public international law and the space in which a vast number of individuals spend a lot of time and exchange an unimaginable amount of information opens up. This thesis takes on a completely new dimension when one considers that the majority of states, several important international organizations such as the First Committee of the United Nations General Assembly (GA) on Disarmament and International Security, the G20, the European Union (EU) and numerous others have confirmed that the norms of International law apply to information technology and their use by states (Carnegie Endowment for International Peace 2021). The latest report of the United Nations (UN) open-ended working group from March 2021 also establishes that international law applies to cyberspace, and urges states to avoid or refrain from taking actions that would be inconsistent with positive international law (Heller 2021, 1433). This attitude is a natural consequence caused by the fact that cyberspace is not only a fertile ground for economic progress, but also a space in which a high degree of control and authority can be established – therefore, there is an exceptional interest of actors in international relations to establish regulation over that space via various instruments (Hofmann, Pawlak 2023, 2).

The relationship between the sources of public international law and cyberspace

Cyberspace is a young phenomenon, which is not even fifty years old yet – it was during the last moments of the twentieth century (Brown, Poellet 2012, 129). Therefore, it is difficult to clearly define which formal sources of Public international law shape this space. The author will analyze three sources that, at least in the literature, are most often discussed – international conventions (treaties), international customary law (customs) and general principles recognized by civilized nations (general principles).

In the context of international contract law, there are still no clear rules governing cyberspace (Carnegie Endowment for International Peace 2021). However, strides have been made in this domain that testify to the opposite, especially in the domain of international criminal law. The author perceives this as

a completely natural sequence of events. Cyberspace is a new phenomenon in every sense, as we have already pointed in the introductory remarks, but it is also a very dangerous one. It is the field for new strategic rivalries and even more dangerous – the ground for the next arms race (Hughes 2010, 523). Since it represents the criminal law of the International Community with the aim of protecting its highest values by applying the most severe criminal sanctions – it is a logical pioneer in this domain (Further: Kreća 2023, 670). The Convention on Cybercrime (Budapest Convention) from 2001 adopted by the Council of Europe is one of the examples of contractual action in the field of cyberspace. Without delving too deeply into the norms of this convention, because that would inevitably take us away from the topic and lead us to the exclusive terrain of International Criminal Law, it is necessary to outline some key guiding ideas of this Convention. Some of them are: appreciation of the drastic changes caused by the digital age and the globalization of computer networks; fear of their use for committing criminal acts and storing evidence in that space; the need to establish interstate cooperation, but also cooperation with the private sector for the purpose of preservation; protection of data, their confidentiality and integrity; establishing the necessary balance between the rule of law and respect for human rights, as established primarily by the European Convention on Human Rights, The International Covenant on Civil and Political Rights, but also by other relevant instruments in the field of human rights protection... (CE [2010] European Treaty Series – No. 185)

In a more recent time frame, more precisely in 2019, the UN General Assembly voted to start the process of negotiations on the adoption of the Convention on Cybercrime by adopting the Resolution on countering the use of information and communications technologies for criminal purposes, which would expand this issue on the global stage (UN Regional Information Centre for Western Europe n.d.). Also, an ad hoc committee was established with the task of dealing with this issue in the future (UN Regional Information Centre for Western Europe n.d.). It is interesting that at the The Internet Governance Forum in 2019, among others, former Chancellor of Germany Angela Merkel said: „We need to agree on how to protect human rights, democracy and the rule of law in the digital age, how to strengthen equal participation and security online and how to build trust in her“ (UN Regional Information Centre for Western Europe n.d.).

In the second place, there are rules International Customary law. Customary rules are at the heart of International Law (Milisavljević 2016, 7). A rule of Customary International law is comprised from two elements: practice and sense of legal obligation (Kreća 2023, 113). The element of practice is slowly starting to appear in international relations (Brown, Poellet 2012, 129). *Opinio juris* is a

qualitative element of custom and a qualifying condition that turns practice into common law (Kreća 2023, 115). It's already more difficult establishment due to its subjective nature is in this domain reinforced by the secrecy of cyber operations (Brown, Poellet 2012, 129). The very nature of the modern international legal order contributes to the favorable ground for preserving the secrecy of state operations in cyberspace. Namely, there is no international body that states can turn to in order to collect evidence and carry out the procedure to determine the intent behind the state's practices in cyberspace (Brown, Poellet 2012, 136). Even if some evidence is clearly established, the state in question can easily resort to labeling that data as secret, especially since it can be politically sensitive (Brown, Poellet 2012, 136). In the same context, states that are victims of cyber-attacks will not want to publicly admit it to the entire international community (Brown, Poellet 2012, 136). Therefore, we can conclude that the role of International Customary Law in this domain is still in the development phase (Brown, Poellet 2012, 141).

Practice, however, mostly relies on principles embodied in general principles recognized by civilized nations, more precisely the security segment of this space (Shao 2021, 90). For example, the policy of the United States of America (USA) in this sense is indisputable because the USA has taken the position in its foreign policy that the established principles of international law apply to cyberspace as well (Koh 2012, 3). These principles, although they are not on the pedestal that they rightfully belong to in International customary and treaty law, produce legal consequences and create a normative space for the genesis of precise legal norms precisely within the framework of these two sources (Further: Tsagourias 2021, 19). The author believes that the legal *status quo* is „a medal with two faces“. Namely, it enables the flexibility of the international legal order, which is necessary so that this phenomenon could be kept within the framework of the international legal order in the broadest sense, but on the other hand, it is necessary for the principles to be a „passing point“ on the way to a more precise and clear regulation, as only customs, and especially international treaties can provide. We must not lose sight of the fact that general legal principles are the most controversial source of Public international law, on which, since the adoption of the Statute of the Permanent Court of International Justice, no clear consensus has been reached either in terms of nature, scope or role – however important and affirmed that role may be in modern International Law (Shao 2021).

The interplay between cyberspace and sovereignty: public international law perspective

After affirming the international legal order as the current and, more importantly, the future regulator of cyberspace on the international level, we can address the issue debated by numerous recognized authors in the international community – the relationship between cyberspace and the principle of sovereignty. In order to open the issue of the mentioned relationship in general, it is necessary to start from the concept of sovereignty and how it is understood in the legal discourse (Tsagourias 2021, 17).

The state as a key subject of international public law is cumulatively determined by three elements: steady population; established territory; sovereign power (Kreća 2023, 158). Sovereignty is considered a qualifying condition of a special rank (Kreća 2023, 159). It is a fundamental principle of international law (Tsagourias 2021, 16). The Permanent Court of Arbitration provided a definition of sovereignty in the *Las Palmas* case (Heller 2021, 5). Without going into the Court decision itself, the concept of sovereignty has an internal and an external dimension (Heller 2021, 5). The internal dimension includes the territorial (the right of the state to establish supreme authority over all persons and objects within its territory without the influence of other states) and the state type (the right to choice of its political, economic, social and cultural model of organization) (Heller 2021, 5). The external dimension implies the equality of all states under the umbrella of International Law, having the same rights and being bound by the same obligations towards the international legal order (Heller 2021, 5).

While the internal dimension is indisputable, the external one is rather relativized (Tsagourias 2021, 17). She reaches out to the international legal system (Liaropoulos 2013, 22). The principle of sovereign equality of member states of the international community automatically imposes a limitation of sovereignty precisely at the point where they touch each other (Further: Tsagourias 2021, 17). In order for this touching not to grow into encroachment, subjugation, swallowing – it is necessary to reach a consensus between the states that which will guide this system on external plane (Further: Tsagourias 2021, 17). Some authors define this duality also as territorial sovereignty on the internal level, and state integrity on the international level (Pirker 2013, 191). Furthermore, it is very important to separate territory from sovereignty as such, regardless of the clear territorial element present. Namely, the territory is a component of the principle of sovereignty (Tsagourias 2021, 17). It is the outcome of the political process of the organization of space in the international community which involves claims,

counterclaims and assertions of power (successful ones) (Tsagourias 2021, 18). At the heart of this principle is power, not territory (Tsagourias 2021, 18). Another institute of International law derives from it, which we must refer to briefly – the jurisdiction of states. The principle of sovereignty is operationalized through this institute (Tsagourias 2021, 19). It is the power of the state to regulate or otherwise influence individuals, property and circumstances within the framework of international law, but it is also a vital feature of state sovereignty (Pirker 2013, 196).

The relevant principles for determining jurisdiction, which derive from criminal law, are: the territorial principle, the principle of nationality, the protective principle, principle of universality, passive national principle (Kreća 2023, 232-233). The most important forms of jurisdiction are territorial jurisdiction, which includes the jurisdiction of the state authorities of a country over all things and persons located on its territory; extraterritorial jurisdiction directed at the same objects, but outside the state territory; strictly internal jurisdiction, which includes the area in which the state sovereignly and independently of international law regulates relevant relations, and international jurisdiction, which includes matters in which the international community holds jurisdiction (Kreća 2023, 234-238).

The relationship between the principle of sovereignty and cyberspace, *prima facie* presents different problems, which can all be reduced, according to the author's opinion, to one common problem – the problem of determining clear boundaries of different sovereignties in such a globalized digital space. For example, cyber attacks cross national borders and are difficult to trace, but they also affect military and civilian networks (Liaropoulos 2013, 19). However, the most diverse activities in cyberspace can encroach on all elements of society, both internally and internationally, not only in terms of cyber attacks, nor only directed at the military and civilian networks of a country.

Conceptually, cyberspace is in deep conflict with the principle of sovereignty. Namely, it was created as a completely open space that has connection instruments that are completely independent of the state and its authority (Adams, Albakajai, 2016, 257). This very step is interpreted by some as a violation of state sovereignty (Adams, Albakajai, 2016, 257). Then, cyberspace is itself a non-territorial domain (Liaropoulos 2013, 21). In various places in the literature, the author finds that this is one of the key factors in the problem of regulation of cyberspace because, on the one hand, it is not bound by borders in the classical sense, and on the other, in a related sense – that is why it is difficult to determine where an activity originates from. In contrast, international legal sovereignty is colored to a significant extent by the territorial component (Tsagourias 2021, 17). It follows from this that states have an obvious interest in overcoming this feature of cyberspace and establishing the principle of sovereignty in cyberspace as well (Liaropoulos 2013, 22).

In this sense, the work will be based on the methodological approach proposed by Nicholas Tsagourias, which is based on finding answers to two questions: whether cyberspace can be subject to the principle of sovereignty and whether cyberspace itself can be sovereign (Tsagourias 2021, 16).

The state has jurisdiction over the infrastructure necessary for the functioning of cyberspace located on its territory (Tsagourias 2021, 19). The owner of that infrastructure is either government or private corporation within its territory, and it is connected to state's electric grid (Heintschel von Heinegg 2013, 126). Without it, cyberspace itself could not exist. This infrastructure, by the very fact that it is located in real space, is subject to state sovereignty (Liaropoulos 2013, 22). A factor that the author perceives as underestimated, especially by supporters of cyberspace is immune from state sovereignty, is that it cannot function in „chaos“ but requires regulation and supervision (Liaropoulos 2013, 22).

The state can also impose technical restrictions on that infrastructure through, for example, imposing entry passwords (Tsagourias 2021, 21). Jurisdiction extends to citizens, but also to foreigners who are in the territory of the respective state and who engage in cyber activities (Tsagourias 2021, 19). Also, informations that flow through cyberspace are subject to the jurisdiction of the respective state both at the point of delivery, but also at the point of reception (Tsagourias 2021, 19). The same applies to the wires and lines used in that process – they are within the jurisdiction of the state in whose territory they are located (Tsagourias 2021, 19).

However, territoriality and nationality, as the bases of jurisdiction can be subject to a very broad interpretation and expand even further the scope of a state's jurisdiction and thus sovereignty (Tsagourias 2021, 19). In essence, it is about the implementation of extraterritorial jurisdiction over citizens who participate in cyber activities outside the territory of the respective state, but obviously not outside its jurisdiction, its sovereignty (Further: Tsagourias 2021, 19). However, this is not an easy task at all. Namely, the principles of establishing jurisdiction can be applied simultaneously and thus their content may be subject to different interpretations, overlaps and even confliction (Pirker 2013, 197). The above-mentioned rule also applies if the citizen is the victim of some cyber activity in the specific case (Tsagourias 2021, 19). Moreover, on the international level, a consensus has been reached that a certain cyber activity may constitute a violation of the principle of prohibition of the threat or use of force, and authorize the state to resort to the right of self-defense (Heller 2021, 1).

A very interesting aspect of this debate is also the right of the state to establish its jurisdiction and subject to its own sovereignty the cyber activity that has effects in its respective territory (Tsagourias 2021, 20).

However, although it is a doctrine that was confirmed in the *Lotus* case by the Permanent Court of International Justice – it is very difficult to apply it in the context of cyberspace since it concerns activities that easily affect reached a number of different jurisdictions (Tsagourias 2021, 20). Quite naturally, different states then have an interest in establishing jurisdiction over a specific activity – and a collision of different sovereignties arises (Tsagourias 2021, 20). In order to avoid collision, the standard from certain minimum contacts has been risen to substantial contacts (Tsagourias 2021, 20). Moreover, a country that is the target of a cyber-attack or some other operation can take adequate countermeasures against the country that carried out that activity (Heller 2021, 4). The state must be present in cyberspace and exercise control also in order to preserve its national interest (Liaropoulos 2013, 22). Cases of endangerment of the national interest mainly concern the suspicion that espionage has been carried out against a state through cyberspace (Tsagourias 2021, 20). In this sense, states are determined and continuously emphasize that they have the right to exercise jurisdiction over cyber structures and activities, in order to protect themselves from foreign interference by other states or individuals (Heintschel von Heinegg 2013, 126).

The author, however, believes that this is a very dangerous terrain. Due to their consensual nature, international law and international relations are burdened with a political element, yet they are forced to communicate within the framework of the international community, which has become highly interdependent. Therefore, the exceptional importance of the instruments of diplomatic and consular law, although contribute to shaping the national interest and the perception of its violation – in the context of a space such as cyberspace, the political dimension and its abuses grow exponentially.

In addition to such direct pretensions to subjugate cyberspace, there are also indirect ones. Namely, submitting to sovereignty also exists in cases of limiting access to certain Internet content and cyber activities within one's territory (Tsagourias 2021, 20).

Usual examples of this limitation are People's Republic of China and North Korea. At the same time, just as a state can limit cyber activities, the exercise of its sovereignty can be limited by customary and treaty norms of International law, such as the protection of diplomatic correspondence, the right of free navigation and transit (Heintschel von Heinegg 2013, 128). The protection of the diplomatic staff and diplomatic premises should be added to these same restrictions, as well as the regulation of Internet access in accordance with International human rights law, as well as telecommunications law (Pirker 2013, 192).

Continuing our analysis, we arrive at the answer to the question why it was so important to clearly mention that territoriality, although important, is only one element of the principle of sovereignty. As we said, the essence lies in effective authority, effective government. In this context, states have the possibility to establish jurisdiction, either unilaterally or jointly with other states, over objects and activities in cyberspace because they, at least originally, do not fall under anyone's jurisdiction (Tsagourias 2021, 20). The legal connection with the real world, as we have already mentioned, is reflected in the regulation and jurisdiction over cyber infrastructure. In addition to this "legal" argument, the factual argument also lies in the fact that cyber activities can have a significant impact on the real space, therefore also the states that sovereignly rule that space (Further: Liaropoulos 2013, 22).

Here again, in a very interesting way, the feature of „territorial“ comes to the fore. Namely, that feature has almost spilled over into cyberspace and affects its territorialization in the sense of establishing authority and penetration of sovereignty into a space that is inherently devoid of such influence, and on the other hand, that spillover only reinforces the idea of the existence of sovereignty beyond traditional concepts (Further: Tsagourias 2021, 21).

The analysis of the first segment is thus concluded, and now we can move on to the question of the (non)existence independent cyberspace sovereignty. We have already said that cyberspace is a territorial space in itself, and the trend of separating the concept of sovereignty from territory as such will inevitably continue. However, it is obvious, already from the terminology itself, that cyberspace is some kind of space.

That space certainly cannot be physically measured since it defies measurement in any physical dimension or time space continuum (Heintschel von Heinegg 2013, 125). Therefore, we must not look at the territory through the usual geographical prism, but as a social construct, a perception (Tsagourias 2021, 22). Perceived in that way, cyberspace can be described as as a figurative or noumental space inhabited and experienced through machines by people who are located in real spaces (Tsagourias 2021, 22).

Viewed in this way, cyberspace and its own sovereignty inevitably acquire a practical importance, not just a theoretical one. As technology advances, becomes more accessible and the content within cyberspace becomes more connected to people's everyday life, this issue will inevitably come before the internal, but especially the international legal order.

The analysis of this aspect of cyberspace sovereignty is incomplete without reference to the so-called „Declaration of the Independence of Cyberspace“. This

is a libertarian idea that was advocated by John Perry Barlow when he published this text in 1996 in Davos (Wired n.d. 2023). This text is full of truly utopian ideas. Barlow calls on states as „ghosts of the past“ not to enter cyberspace because they are neither welcome nor have sovereignty there (Electronic Frontier Foundation n.d. 2023). Furthermore, he points out that there is no moral right to establish such sovereignty, but also that, on the other hand, there are no methods of enforcement that generate true fear (Electronic Frontier Foundation n.d. 2023).

It is interesting that he also, in a way, refers to the principle of consensualism because he points out that the modern system of government requires the consent of those who are the bearers of power, that is, in the international legal context – the bearers of sovereignty (Electronic Frontier Foundation n.d. 2023). Since there is no consent of cyberspace users, there can be no question of imposing someone else's sovereignty (Electronic Frontier Foundation n.d. 2023). He continues, pointing out that cyberspace rests on a separate and specific social contract that will give birth to its own power, thus its own sovereignty (Electronic Frontier Foundation n.d. 2023). He points out that cyberspace is everywhere, but also nowhere (Electronic Frontier Foundation n.d. 2023).

He points out that in cyberspace any intellectual creation can be created free of charge and then distributed infinitely (Electronic Frontier Foundation n.d. 2023). Barlow concludes that cyberspace will inevitably spread across the globe, therefore fleeing from national sovereignty (Electronic Frontier Foundation n.d. 2023). Although hardly anyone went this far, there were authors who believed that the only adequate solution was the formation of a special Internet law that would regulate cyberspace (Pirker 2013, 193). Certainly, the author perceives this text more as a curiosity when it comes to understanding of the cyberspace by a certain part of its users, that is at best a mere imagination because it completely ignores the normative and political realities of the modern international community.

Any equating of internet users in cyberspace with the nation as the bearer of sovereignty, which would then express its will for the formation of a separate entity through the right to self-determination – is unrealistic according to the author. At the heart of this principle lies the idea that nation has the right to decide on their own internal establishment as well as representation on the external plane – as we said, we take the position that this group of users cannot be labeled as a nation (Tsagourias 2021, 23).

Without going into the issue of defining nation as the most important group – even if we recognize such a status for users of cyberspace, the right to self-determination is already problematic and fertile ground for political abuses in actual practice. It is not an absolute right because, as such, it would lead to chaos

and anarchy in the international community (Kreća 2023, 637). Without going deeper into the idea of „cyber nation“, the author will only highlight the following, obvious fact. No matter how widespread and intensified the use of cyberspace is, its participants did not, by entering the digital space, lose the real civic connection with the country they come from, which inevitably entails a series of rights, but also obligations, and is an indisputable extension of the sovereignty that their country has over them. Any decision to proclaim the sovereignty of cyberspace will be subject to the scrutiny of their own State (Tsagourias 2021, 24). Even if such a decision were to be made, the normative and institutional instruments necessary for its maintenance do not exist or, paradoxically, would depend on the very states from whose sovereignty they are trying to escape (Tsagourias 2021, 24). Therefore, we can conclude that cyberspace can be subject to sovereignty, but it does not have its own (Tsagourias 2021, 24). The author adds here that this space is already within the sovereignty of different states.

Completing this analysis requires us to look briefly at the aspect of cyberspace as a common good of the entire international community. Truth be told, it seems logical to place the space that is colored by anonymity and ubiquity in the same group as the open sea, space and air space (Heintschel von Heinegg 2013, 125). If cyberspace were to be perceived like this, it would cause several significant consequences. Primarily, any state with the appropriate technical means would be enabled to access and exploitation of cyberspace (Tsagourias 2021, 25). Then, the question of the jurisdiction of the international community over this space would be opened – bringing us back to the principle of sovereignty (Tsagourias 2021, 25). The idea of classifying cyberspace as a common good of all humanity – has not reached a relevant level of consensus in the international community (Pirker 2013, 194). Therefore, we will not deepen our analysis here.

The perspective of World Powers

Modern international community is, more than ever before, imbued with interdependence and interconnection. In such environment, most influential community members affect its functioning greatly. Question of sovereignty in cyberspace is no exception. In the interest of temperance, author will focus his analysis on brief review of stances by the Russian Federation (Russia), People's Republic of China (China) and finally United States of America (USA).

Russian authorities perceive cyberspace as “territory with virtual borders corresponding to physical state borders, and wishes to see the remit of

international laws extended to the internet space, thereby reaffirming the principles of sovereignty and non-intervention” (Asmolov and Kolozaridi 2020, 279). It classifies it under a broader category of “information space” or “information environment” which includes all mass media (Nikkarila and Ristolainen 2017, 2). Back in 2016, NATO declared that cyberspace represents a military domain (Nikkarila and Ristolainen 2017, 2). During the same year Russian president Vladimir Putin signed the Information Security Doctrine with aim to deploy a national system of managing the Russian segment of the Internet (Nikkarila and Ristolainen 2017, 2). “RuNet” – Russian segment of the internet was to be disconnected from the global internet by 2020 (Nikkarila and Ristolainen 2017, 2). Russian perception is that internet is a product of American culture, and thus free information flow proposes a threat to Russian cultural integrity and independence (Nikkarila and Ristolainen 2017, 2). If state controls the internet, (and thus cyberspace), its defence against external attacks grows stronger (Nikkarila and Ristolainen 2017, 2). Next year, in 2017, Russia took further steps in direction of establishing clear and dominant sovereignty in cyberspace. Two legislations were signed into law, law Law № 276-FZ and 241-FZ (Human rights watch 2017). First law denies owners of virtual private network also known as VPN services and internet anonymizers to provide access to websites banned in Russia (Human rights watch 2017). Russia’s federal executive authority “Roskomnadzor” is authorized and responsible for overseeing online and media content, but also to block sites that provide instructions on bypassing the government blockage (Human rights watch 2017). Also, creating a registry of online resources and services prohibited in Russia is a task for “Roskomnadzor” and law enforcement agencies have the authorization to identify violators (Human rights watch 2017). When it comes to the second law, it prohibits access to online messaging applications to unidentified users considering access that could be provided by companies registered in Russia as “organizers of information dissemination” (Human rights watch 2017). Mobile applications that fail to comply with requirements to restrict anonymous accounts will be blocked in Russia (Human rights watch 2017).

Project “RuNet 2020” aims at “digital sovereignty” (Nikkarila and Ristolainen 2017, 2). On the path for complete national governance over internet in Russia, in 2019 “Sovereign internet” legislation passed (SecAlliance 2018). It allowed “Roskomnadzor” to take control of network in case of national emergency and puts a time frame for implementation of national domain space for January 2021 (SecAlliance 2018). During 2019 Russia successfully tested a country wide alternative to global internet (BBC 2019). However, as of 2023, testing is still underway and it had its ups and downs. For instance, when Russian government tried to block twitter (now “X”, remark by author) in 2021, it also blocked Kremlin

websites (Scientific American 2023). Without delving into complex and relevant aspects of such activities violating human rights, regarding the topic of this article, it is obvious that there are clear political and legal steps being taken by Russian government in order to extend its sovereignty into Cyberspace.

When it comes to China, The Chinese Communist Party has taken steps to control internal and external flow of information both domestically and internationally (JSTOR 2019). It, as Russia, perceives cyberspace as part of “information domain” control over which it finds critical for future great-power conflict (JSTOR 2019). Already, we have a clear political signal that China has immense interest of establishing state sovereignty in this domain, including cyberspace. Cyber policy in China is developed and implemented within, national policy system called xitong (Attril and Fritz 2021, 3).

Significant online content filtering system known as the Great Firewall dates 20 years back (Peixi 2021, 3). In 2015, Chinese president Xi Jinping proposed the notion of cyber sovereignty as a response to external cyber threats (Peixi 2021, 3). Also, same year is marked by the launch of the Great Canon which has the ability to alter and replace content as it traverses the Internet (ICS 2023). This is very important since it modifies unobscured access to Cyberspace, and perception of it by the Chinese user base. Unlike in the case of Russia, China does not seek to create its own alternative version of internet but to harness the transformative power of cyberspace for its own interests (Attril and Fritz 2021, 9).

On the other hand, economic potential within Cyberspace, which was in 2020 estimated be worth around 6 billion United States dollars, also plays significant part in motivating China to get a grasp over this space and support many developing cyber norms proposed by both state and non-state actors (Peixi 2021, 4). Author finds this to be a significant difference when compared to previous example of Russia where economic aspect due to geo-political factors is not as strong. Virtual private networks underwent a serious crackdown ordered by Xi Jinping personally (ICS 2023). China seeks to develop in a “Cyber superpower” (Attril and Fritz 2021, 3)

In 2015, Chinese State Council promulgated an “Internet Plus” document that promoted deep integration of the internet with all the aspects of China’s economy and society (Lee 2022, 10). Same author provides an interesting fact. Namely, in the same year that president Jinping came into power, it was disclosed in the Snowden leaks that Chinese cybersecurity is quite compromised, mainly by USA (Lee 2022, 11). This resulted in creation of Central Commission for Cybersecurity and Informatization (CCCCI) with Cyberspace administration of China (CAC) acting as executive office (Lee 2022, 11). Late 2010’s where marked by releases of many

draft laws and policies concerning cyberspace for public consultation (Lee 2022, 12). In 2016, China introduced its national Cybersecurity Law (Lee 2022, 12). China continued with this trend and during 2021 and 2022 adopted Data Security Law (DSL), Personal Information Law (PIPL), Five Year Plan for National Informatization (FYPNI), and other regulations aimed at regulating commercial activities in Cyberspace (Lee 2022, 14). After 2018 CAC was placed under the authority of Central Cyberspace Affairs Commission which made its authority and overall responsibilities clearer (Attril and Fritz 2021, 4). These efforts (both legislative and political) resulted in clear policy guidelines for state intervention in Cyberspace and generating a comprehensive institutional system and regulatory framework (Lee 2022, 14). CSL, DSL and PIPL are pillars of modern Chinese Cyberspace regulation (Lee 2022, 22). Xi Jinping argues that states have the right of choice when it comes to path of cyber development, model of cyber regulation, and internet public policies, and participate in international cyberspace governance on an equal footing (Attril and Fritz 2021, 9). Thus, there is no dilemma that China seeks to empower its sovereignty over new, digital landscape of the future. Even the Cyber Administration of China published an academic paper which explicitly states that cyber sovereignty is a natural extension of state sovereignty in cyberspace (Attril and Fritz 2021, 10).

Final reflection takes us on the other side of the world, key representative of modern liberal society – United States of America. USA invests heavily into internet technologies (65\$ billion dollars), and president Biden's administration claims that securing Cyberspace is essential for realizing all the benefits of potential digital future (White House D.C. 2023, introduction). This goes for both private and public sectors (White House D.C. 2023, introduction). Further, it insists on strengthening norms regulating state behavior in cyberspace (White House D.C. 2023, 2). USA seeks to create resilient, defensible digital ecosystem aligned with its own values (White House D.C. 2023, 1). It is interesting to note, that even though USA approaches Cyberspace in a more liberal way than previously mentioned states in this segment, it also states that it has interests in this domain (White House D.C. 2023, 3). It also states that Russia and China, among other autocratic regimes as perceived by the White House act in Cyberspace with disregard for rule of law and human rights which threatens USA national interests and economic prosperity (White House D.C. 2023, 3). This is quite dangerous and only further testifies about ever-present state sovereignty in Cyberspace.

It is very important to mention the Office of the National Cyber Director (ONCD) which advises the President of the United States on cybersecurity and policy (White House). It is a part of Executive office of the President (White House). Its mission is to advance national security, economic prosperity, and technological innovation

through cybersecurity policy leadership (White House). In this sense it is also important to take notice of U.S. Department of Homeland Security. This department proclaims Cyberspace as most active threat domain in the world and most dynamic threat to Homeland (Homeland Security). It emphasizes the significance of critical infrastructure in sense that nation-states are targeting it to gather both information and access to industrial control systems in the energy, nuclear, water, aviation, and critical manufacturing sectors (Homeland Security). This organically corresponds with what was stated earlier in the article considering connection between infrastructure and Cyberspace, opening doors for sovereignty in this arena. A component of the Department of Homeland Security is also Cybersecurity and Infrastructure Security Agency ("CISA") – the federal agency responsible for protecting critical infrastructure in the United States (ICLG 2023). Department of Homeland security focuses on four goals: Secure Federal Civilian Networks, Strengthen the Security and Resilience of Critical Infrastructure, Assess and Counter Evolving Cybersecurity Risks and combat Cybercrime (Homeland Security).

From the turn of the century, US normative building was quite active when it comes to cyber activities and consequently cyberspace. We will mention some relevant norms. Considering cybercrime, some of relevant federal laws are The federal Computer Fraud and Abuse Act ("CFAA") and Electronic Communications Protection Act (ECPA) (ICLG 2023). When taking into account cybersecurity particularly relevant is The Federal Trade Commission ("FTC") and Cybersecurity and Infrastructure Security Agency Act (ICLG 2023). In 2022, president Biden signed into law the Cyber Incident Reporting for Critical Infrastructure Act of 2022 (CIRCIA) (ICLG 2023). There are also numerous state and sector rules and regulations, which due to excessive quantity, we will not be analyzing here. A common denominator for part of cyberspace regulation is the interest of protecting minors online. This common thread is found in Communications Decency (CDA) Act from 1996, Internet Online Summit from the following year, Children Online Protection Act (COPA) from 1998 and Children Internet Protection Act (CIPA) from the turn of the millennium (Ignou 11).

Finally, USA National Cyber Security strategy from 2023 states that USA used multilateral processes like the United Nations (UN) Group of Governmental Experts, Open-Ended Working Group in order to develop a framework which includes peacetime norms and confidence-building measures, affirmed by all UN member states in the UN General Assembly (White House). It also advocates for expanding the Budapest Convention on Cybercrime and making other efforts to make Cyberspace a more secure domain (White House). Further, it reaffirms its support for applicability of International Law and further diplomatic action in order to create a stable cyberspace and condemn state behavior within it (White House).

To conclude this segment, it is apparent that mentioned world powers have clear political and legislative interests to affirm their sovereign presence in Cyberspace, from a national perspective. Russia's intention to basically create separate national Cyberspace and China's to induce control over every single information passing through its portion of Cyberspace negatively impacts further normative work of the United Nations since it clearly demonstrates lack of interest by these States to approach Cyberspace from a uniform, global perspective. Even though USA is neither so extreme, or restrictive, it is clear that it has its national interests in Cyberspace which it regulates from a national perspective. Even though it proclaims endorsement of UN mechanisms and approach, it is very important to note that that endorsement is in function of bringing closer other States to its own value system. Bearing in mind the complexity of international community in both cultural, historical, social, legal and political sense – this also has a rather relevant negative potential for uniform action through UN institutions.

Conclusion

The question of the relationship between cyberspace and sovereignty is the embodiment of the aspiration of modern public international law to provide answers to new phenomena in global society. Cyberspace as a specific, new, territorial „place“ of gathering for a huge number of the world's population is no exception. It produces consequences in the real world and the modern international community, as well as its members, have a high degree of interest in adequately addressing this issue.

However new the phenomenon may be, we pointed out that it is certainly covered by the system of public international law, although primarily through general legal rules recognized by civilized nations. Author stands on the position that practice and then customs will definitely be created in this domain, as well as that international treaty law will not lag behind in the process of clearer regulating of cyberspace. This is evidenced by the clear political and legal efforts of the states, but also of the United Nations.

At the same time, it is very important to understand the flexibility provided by the system of International law in a responsible way and to continue working on the directing from general principles as source references towards true pillars of the science of Public international law represented by international treaties and customary rules. For now, in this sense, international criminal law is leading the

way as a fragment of public international law, as we have shown by referring to the Budapest Convention.

In terms of answering the question of the relationship of sovereignty and cyberspace, two very important questions were raised. For their answer to be complete, it was necessary to highlight both the principle of sovereignty and the institute of jurisdiction as a form of its institutionalization. Of imperative importance is the separation of the principle of sovereignty from territory as its important component. Let us recall that the essence of the principle of sovereignty is effective power, not territory as such. This is the only way we can approach the specific territorial creation and the activities that take place within cyberspace.

As far as the first question is concerned, we pointed out that there is no doubt that the state justifiably has interest and jurisdiction over cyberspace. The most plastic evidence of this is the territorial attachment of the cyber structure to the territorial sovereignty of the country within which it is placed. A more politically dangerous, but also very important segment of the subject analysis is the preservation of the national interest of states and protection from cyber-attacks. Therefore, it is indisputable that the sovereignties of states can be linked to cyberspace and that it is subject to them.

When it comes to the second issue, we have seen that libertarian approaches like the one advocated by Barlow in the „Declaration of Independence of Cyberspace“ are fictions rather than attitudes that appreciate the pervasive political, legal, and real circumstances of the modern interdependent international community. The users of this space remain tied to their countries by citizenship ties and do not create any „cyber nation“ that could then rely on the already problematic right to self-determination. Although meaningful, the categorization of cyberspace as a common good – is not even close to the necessary consensus to be placed in the same family as the regulation of, say, the open sea and the cosmos.

We also saw that the matter of sovereignty in cyberspace has also quite practical aspect when we briefly analyzed cases of Russia, China and USA. It is clear that not only do states, primarily first two, have interest to establish sovereignty in Cyberspace, but that they also tend to monopolize it. Even though USA is, expectedly much more liberal in this sense, one cannot deny its national interests in cyberspace, both domestically and internationally.

The author believes that there must be further, more intensive work by the UN here, which will produce the necessary resolutions in this domain in the near future. This is the only way to achieve adequate regulation of a specific space such as cyberspace, which respects the interests of cyberspace users, member states, but also the international community to which they belong.

References

- Adams, Jackson and Mohamad Albakajai. 2016. "Cyberspace: A New Threat to the Sovereignty of the State". *Management Studies* 4 (6): 256-265.
- Asmolov, Gregory and Polina Kolozaridi. 2020. "Run Runet Runaway: The Transformation of the Russian Internet as a Cultural-Historical Object". *The Palgrave Handbook of Digital Russia Studies* (chapter 16): 277-296.
- Attril, Nathan and Audrey Fritz. 2023. China's cyber vision: How the Cyberspace Administration of China is building a new consensus on global internet governance. *International Cyber Policy Centre Policy Brief Report No. 52/2021*.
- BBC. 2019. Russia 'successfully tests' its unplugged internet. <https://www.bbc.com/news/technology-50902496>.
- Brown, Gary and Keira Poellet. 2012. "The Customary International Law of Cyberspace". *Strategic Studies Quarterly* 6 (3): 126-145.
- Carnegie Endowment for International Peace. 2021. n.d. "A Brief Primer on International Law and Cyberspace". Accessed 5 September 2023. https://carnegieendowment.org/files/Hollis_Law_and_Cyberspace.pdf.
- Computer Science and Artificial Intelligence Laboratory Massachusetts Institute of Technology. 2010. n.d. "Characterizing Cyberspace: Past, Present and Future". Accessed 7 September 2023. <https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/141692/Clark%20%282010%29%20Characterizing%20cyberspace.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Council of Europe. 2001. Convention on Cybercrime. European Treaty Series – No. 185, November 23. <https://rm.coe.int/1680081561>.
- Electronic Frontier Foundation. "A Declaration of the Independence of Cyberspace". Accessed 9 September 2023. <https://www.eff.org/cyberspace-independence>.
- Heintschel von Heinegg, Wolff. 2013. "Territorial Sovereignty and Neutrality in Cyberspace". *International Law Studies* 89 (123): 123-156.
- Heller, Kevin Jon. 2021. "In Defense of Pure Sovereignty in Cyberspace". *Forthcoming, International Law Studies* 97 (1432): 1433-1499.
- Hongju Koh, Harold. 2012. "International Law in Cyberspace". *Harvard International Law Journal* 54: 1-12.
- Hughes, Rex. 2010. "A treaty for cyberspace", *International Affairs* 86 (2): 523-541.
- Human Rights Watch. 2017. Russia: New Legislation Attacks Internet Anonymity. <https://www.hrw.org/news/2017/08/01/russia-new-legislation-attacks-internet-anonymity>

- ICLG.2023. Cybersecurity Laws and Regulations USA. Accessed 16.01.2024. <https://iclg.com/practice-areas/cybersecurity-laws-and-regulations/usa>
- ICS Research blog. 2023. Internet Censorship in China: The Struggle to Swat “Flies” Away. <https://icsin.org/blogs/2023/10/10/internet-censorship-in-china-the-struggle-to-swat-flies-away-2/>
- Ignou University. The Regulability of Cyberspace. Accessed 15.01.2024. <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/7531/1/Unit-10.pdf>
- JSTOR. 2019. Are China and Russia on the Cyber Offensive in Latin America and the Caribbean?. <https://www.jstor.org/stable/resrep19975.4>
- Kreća, Milenko. 2023. *Међународно јавно право*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- Lee, John. 2022. “Cyberspace Governance in China: Evolution, Features and Future Trends”, *Asie.Visions*, No. 129
- Liaropoulos, Andrew. 2013. “Exercising State Sovereignty in Cyberspace: An International Cyber-Order under Construction?”. *Journal of Information Warfare* 12 (2): 19-26.
- Milisavljević, Bojan. 2016. *Међународно обичајно право*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- Nikkarila, Juha-Peka and Mari Ristolainen. 2017. “‘RuNet 2020’ – deploying traditional elements of combat power in cyberspace?”. Paper presented at International Conference on Military Communications and Information Systems (ICMCIS).
- Peixi, Xu. 2021. “A Chinese Perspective on the Future of Cyberspace”, *Cyberstability Paper Series New Conditions and Constellations in Cyber*.
- Pirker, Benedikt. 2013. “Territorial Sovereignty and Integrity and the Challenges of Cyberspace”. In: *Peacetime Regime for State Activities in Cyberspace*, edited by Katharina Ziolkowski, 189-214. Tallinn: NATO CCD COE Publication.
- Regional Information Centre for Western Europe. 2022. “A UN treaty on cybercrime en route”. United Nations. Accessed 9 September 2023. <https://unric.org/en/a-un-treaty-on-cybercrime-en-route/>.
- Scientific American. 2023. Russia Is Trying to Leave the Internet and Build Its Own. <https://www.scientificamerican.com/article/russia-is-trying-to-leave-the-internet-and-build-its-own/>
- SecAlliance. 2018. Digital sovereignty in the age of connectivity: RuNet 2020. <https://www.secalliance.com/blog/runet-2020>

- Shao, Xuan. 2021. "What We Talk about When We Talk about General Principles of Law". *Chinese JIL*. DOI: <https://doi.org/10.1093/chinesejil/jmab019>.
- Taylor and Francis Online. 2022. "Governing cyberspace: policy boundary politics across organizations". Routledge. Accessed 8 September 2023. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09692290.2023.2249002?scroll=top&needAccess=true&role=tab>.
- The White House. 2023. National Cybersecurity Strategy. <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2023/03/National-Cybersecurity-Strategy-2023.pdf>
- The White House. Office of the National Cyber Director. Accessed 15.01.2024. <https://www.whitehouse.gov/oncd/>
- Tsagourias, Nicholas. 2021. "The legal status of cyberspace: sovereignty redux?". *Research Handbook on International Law and Cyberspace*. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781789904253.00010>.
- U.S. Department of Homeland Security. Secure Cyberspace and Critical Infrastructure. Accessed 15.01.2024 <https://www.dhs.gov/secure-cyberspace-and-critical-infrastructure>
- Wired. 2016. "It's Been 20 Years Since This Man Declared Cyberspace Independence". Accessed 9 September 2023. <https://www.wired.com/2016/02/its-been-20-years-since-this-man-declared-cyberspace-independence/>.
- World 101. 2023. "The Internet By Numbers". Global Era Issues. Accessed 7 September 2023. <https://world101.cfr.org/global-era-issues/cyberspace-and-cybersecurity/internet-numbers#:~:text=As%20of%20April%202022%2C%20more,concentrated%20in%20the%20developing%20world>.

Nikola STANKOVIĆ

SAJBER PROSTOR I SUVERENITET U MEĐUNARODNOM JAVNOM PRAVU

Apstrakt: Rad analizira pojavu sajberprostora u kontekstu principa suvereniteta kao fundamentalnog principa međunarodnog javnog prava. Reč je o mladom fenomenu koji se još uvek teško definiše na jasan način u međunarodnoj zajednici. Autor analizira da li se, koji i u kojoj meri formalni izvori međunarodnog javnog prava primenjuju na sajber prostor. Analiza se fokusira na tri centralna izvora međunarodnog javnog prava – međunarodne ugovore, međunarodne običaje i opšta pravna pravila. Sajber prostor se potom analizira iz dva ugla. Prvi, spoljni aspekt analize traži odgovor na pitanje da li, pre svega države kao centralni subjekti međunarodnog javnog prava, ali i međunarodna zajednica, i u kojoj meri, imaju suverenitet u sajberprostoru. Drugi, unutrašnji segment analize usmeren je ka utvrđivanju toga da li sajber prostor raspolaže sopstvenim suverenitetom. Rad vrši osvrt i na perspektive vodećih svetskih sila, pre svega Sjedinjenih Američkih Država, Narodne Republike Kine i Ruske Federacije. Autor zaključuje da je neophodno nastaviti sa radom na regulaciji sajber prostora, primarno kroz institucije Ujedinjenih nacija. Jedino regulacija na ovom nivou može obezbediti neophodnu pravnu regulative koja će adekvatno regulisati specifičan prostor kakav predstavlja sajber prostor.

Ključne reči: nadležnost, država, međunarodna zajednica, tehnologija, digitalizacija, vlast.

UDK 327:004(73)
Biblid: 0025-8555, 76(2024)
Vol. LXXVI, br. 1, str. 55–86
DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP2401055V>

Pregledni rad
Primljen 29. aprila 2023.
Odobren 25. oktobra 2023.
CC BY-SA 4.0

Karakteristike sajber prostora kao zasebnog domena sukoba na primeru strateškog delovanja SAD

Miloš VUKELIĆ¹

Apstrakt: U radu se polazi od namere da se pruži doprinos sistematskom izučavanju sajber strategija i politika kroz sintezu ključnih događaja i nalaza o delovanju država u sajber prostoru nakon 2007. godine. Ovakva sinteza podrazumeva praćenje procesa koji su doprineli početku militarizacije sajber prostora u periodu od 2007. do 2013. godine. Potom, pri definisanju osnovnih karakteristika sajber prostora koje determinišu delovanje država, izdvajaju se demokratičnost, veliki potencijal ljudske greške, problem atribucije, tehničku volatilnost, i vremensku ograničenost i brzinu reagovanja. Konačno, sinteza podrazumeva i konkretan primer uticaja ključnih karakteristika na strateško delovanje SAD kao velike sile u tom domenu. Na osnovu analize strateških dokumenata SAD, ali i uvida u ranije ponašanje ove države, u radu se tvrdi da teorija „upornog angažmana”, koja u izgradnji teorije uzima u obzir prethodno navedene karakteristike, ostaje okosnica delovanja SAD u sajber prostoru.

Ključne reči: sajber prostor, sajber strategija, sajber politika, sajber sukobi, SAD.

Od sajber utopije do sajber realizma²

Dugo je u tehnološkim, ali i političkim, ekonomskim, kulturnim i drugim elitnim krugovima vladalo oduševljenje zbog potencijala koji sa sobom nosi pojava interneta. Nastao 1969. godine kao projekat američke Agencije za

¹ Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, milos.vukelic@fpn.bg.ac.rs,
<https://orcid.org/0000-0002-0014-4122>

² Autor se zahvaljuje profesoru Gregoriju Vingeru (Gregory Winger) sa Univerziteta u Sinsinatiju (University of Cincinnati), bez čijih predavanja ovaj rad ne bi bio moguć.

napredne istraživačke projekte (ARPA – Advanced Research Projects Agency)³, internet je početkom 90-ih godina 20. veka doživeo ekspanziju kada je postao i masovni, ne samo elitni istraživački fenomen (Singer, Friedman 2014, 17-21).⁴ Istovremeno se dogodila i ekspanzija utopijskih zamisli o tome šta sve može da nam donese umreženo društvo, pa se dugo verovalo u „sajber libertarijansku“ viziju interneta koji će konačno uspeti da zaobiđe moć država. Prihvatana je poruka Džona Perija Barloui (John Perry Barlow) „vladama industrijalizovanog sveta“ da su one „umorni divovi od mesa i čelika“. Takođe, i poruka kako dolazi novo doba, doba sajber prostora, iliti „novog doma uma“. Taj „novi dom uma“, nastavlja Barlou, vodi ka prostoru koji je slobodan i „prirodno nezavisan od tiranija“ (Barlow 1996). Ubrzo nakon toga i Bil Klinton (Bill Clinton), nekadašnji predsednik SAD, poručuje Kini da to što ta država pokušava da kontroliše internet, predstavlja nešto slično pokušajima da „žele ostane zalepljen za zid“ – nemoguće (Clinton 2000). Dakle, i vlade su mislile da se radi o nezadrživom fenomenu, a u konkretnom slučaju, to je bilo i u interesu SAD.

„Tehno-optimizam“ ili „tehno-euforija“ (Fuchs 2012), koje se ogledaju u manifestu Džona Barloui, vide internet isključivo na jednodimenzionalan način. Odnosno, vide samo pozitivne uticaje interneta po društva. Takođe, sajber utopisti imaju tendenciju da razumevaju sajber prostor kao „prostor uma“ – kao nešto potpuno nezavisno od okova fizičkog sveta.⁵ Zanimljivo je i da sajber distopijske vizije, koje dolazak interneta posmatraju kao početak propasti, takođe govore o nekakvom prostoru uma. Vilijam Gibson (William Gibson), pisac

³ Kasnije je dodavanjem slova D, koje označava odbranu (eng. defense), ova agencija dobila svoj krajnji i poznatiji akronim – DARPA.

⁴ Omasovljenje korišćenja interneta je posledica dešavanja s kraja 80-ih godina, kada su američke vlasti dozvolile privatnim kompanijama da mogu da počnu sa uspostavljanjem infrastrukture koja će omogućiti korišćenje interneta i izvan istraživačkih centara (Singer, Friedman, 2014, 17-21).

⁵ Iako u radu često koristim koncepte interneta i sajber prostora kao sinonime, radi se o dva srodna ali različita fenomena. U popularnoj kulturi je sajber prostor, kao znatno šira koncepcija, često poistovećivan sa internetom, pa ih je u naraciji teško odvojiti. Sajber prostor, dakle, nije samo prostor uma. On se sastoji od „stvari i ideja, strukture i sadržaja“ (Deibert, Rohozhinski, 2010, 16), te podrazumeva „sve postojeće sisteme i mreže, uključujući i vazdušni prostor između sistema“ (Kello, 2013, 17). Američki Nacionalni institut za standarde i tehnologiju (U.S. National Institute of Standards and Technology, 2012, B3) nalazi da je sajber prostor „globalni domen unutar informativnog okruženja koji se sastoji od nezavisnih mreža infrastrukture informacionih tehnologija, uključujući i internet, telekomunikacionih mreža, kompjuterskih sistema, i ugrađenih procesora i kontrolera“. Kao što vidimo, postoji puno fizičkih i logičkih tačaka na koje je moguće uticati i koje je eventualno moguće kontrolisati.

distopijske naučne fantastike, koji je i skovao termin „sajber prostor“, govori o tome da je sajber mesto u kom ljudi pristaju na halucinacije (prema: Dunn Caveltty 2013, 107).

Ipak, niti je internet nužno emancipatorski, niti je sajber isključivo dom uma. Vremenom se sve više ukazivala vizija koja podrazumeva da je itekako moguća kontrola sajber prostora od strane država ili velikih tehnoloških korporacija. Takođe, da ta kontrola obuhvata kako manipulaciju uma, tako i uticaj na fizičku infrastrukturu od koje taj um nužno zavisi. Na kraju, da internet, kao značajan deo sajber prostora, uopšte ne mora voditi slobodi od tiranije, već može biti i oruđe u rukama tirana. Jevgenij Morozov (Евгений Морозов) zato govori o tome kako je sajber utopizam počeo da se poistovećuje sa naivnošću jer je gajio „uverenje u emancipatorsku prirodu onlajn komunikacija“ (Morozov 2011, xiii).

Veliki potencijal kontrole, mogućnost uvećanja tiranije i zavisnost od fizičke infrastrukture doprineli su stvaranju realističnijeg gledišta prema celokupnom sajber prostoru. Danas države sve više teže njegovoj kontroli. Rusija, Kina, Iran i Turska prednjače po odvajanju „svojih“ nacionalnih interneta od globalnog (Singer, Warren, Brookings 2018, 86-101). Istovremeno, i veliki broj drugih država pokušava da upravlja, manipuliše i koristi sajber prostor na strateški način, u čemu svakako prednjače SAD. Države formiraju „sajber trupe“ koje pokušavaju da iskoriste postojeće karakteristike sajber prostora zarad svojih ciljeva (Bradshaw, Howard 2018, 25). Zbog toga, postavlja se pitanje: koja su to strateška ograničenja ili strateški podsticaji koji utiču na ponašanje država u sajber prostoru?

Namera autora ovog rada jeste da taksativno predstavi karakteristike kojima se države vode pri strateškom delovanju u sajber prostoru. Na primeru SAD, pokazaću kako karakteristike oblikuju i konkretnu strategiju ove velike sile. Cilj rada jeste postavljanje osnova za sistemsko izučavanje sajber strategija i politika u Srbiji. Rad je podeljen na nekoliko celina. U prvom delu bavim se početkom vidljivije militarizacije i promene javnih paradigmi država prema sajber prostoru. Opisujem kako se i javno napušta utopistička iluzija da je sajber prostor samo dom uma, i to oslobođen od vlada industrijalizovanog sveta. Nakon utvrđivanja da je sajber prostor sve više polje kontrole država, u drugom delu predstavljam raspravu o tome da li zaista možemo da govorimo o sajberu kao petom i zasebnom domenu ratovanja. U trećem delu taksativno iznosim glavne odlike sajber prostora kao posebnog domena sukoba. U četvrtom iznosim teoriju „upornog angažmana“, koja je naglavačke izvrnula klasično razumevanje međusobnog obuzdavanja država i postavila osnov za novo strateško promišljanje koje direktno zavisi od prethodno opisanih glavnih odlika sajber prostora. Konačno, u petom delu iznosim evoluciju sajber strategije SAD, gde

naglašavam veliku podudarnost teorije „upornog angažmana” sa aktuelnim delovanjem i zalaganjem SAD.

Ubrzanje militarizacije sajber prostora

U periodu od 2007. do 2013. godine, bili smo svedoci nekoliko događaja koji su na suštinski način promenili odnos država prema sajber prostoru. Ukratko, radi se o: sajber napadima Rusije na Estoniju i Gruziju; sajber napadu SAD i Izraela na iransko nuklearno postrojenje; osnivanju komandi koje se izričito bave sajber prostorom; revoluciji preko društvenih mreža ili „Arapskom proleću; i o otkrivanju tajnog programa špijunaže saveznika ali i sopstvenih građana koji su sprovodile SAD i UK do 2013. godine.

Prvo, Estonija je krajem aprila 2007. godine iz centra Talina uklonila statuu bronzanog vojnika. Radilo se o simbolu sovjetske borbe protiv nacizma, a koji je u novoj estonskoj nacionalnoj interpretaciji viđen kao simbol sovjetske represije. Kao reakciju, pored protesta nezadovoljnih građana Talina, Rusija je lansirala sajber napad velikih razmera koji je trajao nekoliko nedelja i koji je potpuno blokirao izuzetno napredan i umrežen estonski javni sektor. Estonija je tada tražila da se aktivira Član 5. NATO, koji podrazumeva odmazdu Saveza u slučaju agresije na neku od zemalja članica. Iako do aktivacije ovog člana tada nije došlo, pre svega zbog nemogućnosti dogovora da li sajber napad predstavlja agresiju ili ne, Estonija će postati centar strateškog razmišljanja o delovanju NATO u sajber prostoru. Takođe, ruski napad će biti promovisan na Zapadu kao prvi veliki javni primer ofanzivnog korišćenja sajber prostora zarad ostvarenja nekog spoljopolitičkog cilja (više o celom slučaju: Davis, 2007). Rusija je 2008. godine izvela sličan napad na Gruziju, preopterećenjem gruzijskih servera, nekoliko nedelja pre nego što je izvršila i intervenciju na terenu (Markoff 2008).

Drugo, 2010. godine je obelodanjen do tada najmoćniji maliciozni softver (malver, eng. malware) koji je, ispostaviće se (iako nikada zvanično), proizvod američkih i izraelskih obaveštajnih službi. Nazvan „Staksnet“ (*Stuxnet*), softver je ciljao iranski nuklearni pogon u Natanzu. Preciznije, Staksnet je manipulisao centrifugama koje su mogle služiti za obogaćivanje uranijuma, menjajući frekvencije struji koja je pružala energiju centrifugama. Brzo menjanje sa izuzetno visokih na izuzetno niske nivoe okretanja, bez mogućnosti operatera da jasno vide u čemu je problem, dovelo je do kvarenja centrifuga i automatskog usporavanja iranskog nuklearnog programa. Tada smo saznali da je Staksnet prvi sajber napad koji je imao direktne fizičke posledice. Dodatno smo saznali i da je

ovaj malver deo šireg programa saradnje SAD i Izraela, nazvan Olimpijske igre (*Olympic games*), koji je pored pomenute sabotaze, podrazumevao i špijunski softver „Flejm“ (*Flame*), instaliran širom država Bliskog istoka (više o Staksnetu i Flejmu: Farwell, Rohozhinski, 2011; Zetter, 2012; Lindsay, 2013).

Staksnet je samo privremeno usporio iranski nuklearni program, ali je dugoročno uticao na porast paranoje i militarizaciju sajber prostora, budući da je Iran ubrzo formirao svoje sajber snage i primenjivao odmazdu napadajući američke i mete američkih saveznika (Slayton 2016, 104-106). Kao jedan od destruktivnijih napada koji se pripisuju⁶ Iranu navodi se „Šamun“ (*Shamoon*) malver iz 2012. godine, kada je naftni magnat Saudi Aramko (Saudi Aramco) tek nakon dve nedelje uspeo da uspostavi kontrolu nad svojom mrežom. U napadu ja zaraženo 30 000 radnih jedinica (kompjuteri pre svega), sa kojih su, pre nego što su ukradeni, izbrisani svi fajlovi, a kompjuteri postali neupotrebljivi. Prekid kontrole sajber sistema kompanije kao što je Saudi Aramko podrazumeva ogromne finansijske gubitke, što je i razlog zašto je Šamun tada opisivan kao jedan od većih sajber napada u istoriji (Bronk, Tikk-Ringass 2013). Iran je 2014. godine naciljao i metu unutar SAD, kada je napadom (sličnim Šamunu) na sistem „Sends“ kazina (Sands) reagovao na izjavu direktora Sends korporacije, koji je 2013. godine smatrao da bi Iran trebalo napasti nuklearnim bombama. Šteta koja je tada prouzrokovana dostizala je cifru od najmanje 40 miliona dolara (Elgin, Riley, 2014). Međutim, pojavila se znatno važnija stvar od trenutne materijalne štete jednom sistemu kazina. Ukazano je da je strah od hakovanja koji su povezani sa nekom državom postao realan i znatno primetniji nakon Staksneta.

Obelodanjivanje Staksneta i ispunjenje obećanja Irana da će se osvetiti, doveli su i do širenja principa „katastrofiranja“ (eng. *dooming*). Sada se samo iščekivao veliki napad, razorniji od Staksneta, koji je mogao biti i „sledeći Perl Harbor“, kako je to upozoravao Leon Paneta (Leon Panetta 2012), nekadašnji državni sekretar odbrane SAD. Iako su ruski napadi na Estoniju i Gruziju u literaturi često navođeni kao primeri početaka ofanzivnog delovanja država u sajber prostoru, nisu ni približno doprineli paranoji u javnom prostoru u meri u kojoj je to otkrivanje napada na Natanz. Pre svega jer je postalo jasno da se radilo o prekretnici nakon koje države počinju znatno ofanzivnije da deluju u sajber prostoru. Paranoja je dodatno širena i zbog činjenice da niko nije mogao da predvidi šta bi mogao da bude cilj sledećeg napada. Da li sistemi za prenos električne energije, da li fabrike

⁶ Videćemo kasnije da je problem atribucije, ili pripisivanja, jedan od najvećih strateških problema, a samim tim i karakteristika sajber prostora. Rusija nikada nije priznala napad na Estoniju, SAD i Izrael nikada nisu zvanično prisvojili napade na Natanz, niti je Iran priznao da su njegove sajber jedinice stvorile Šamun.

za prečišćavanje voda, grejni sistemi, sistemi kontrole leta, rafinerije, gasovodi, itd. Svi ovi sistemi deo su kritične infrastrukture koja se u većini država danas upravlja putem mreža za upravljanje i nadziranje (SCADA i DCS sistemi) (Peterson 2013, 121).⁷ Sajber napadi na ove sisteme mogu ostaviti velike posledice ne samo po industrije država, već mogu dovesti i do smrti velikog broja ljudi. SAD su i same upale u pojačanu paranoju. To se dogodilo nakon što su i same, zajedno sa Izraelom, uticale na otvaranje „Pandorine kutije“ sajber napadom na Iran.

Treće, otkrivanje Staksnet-a koincidiralo je sa stvaranjem sajber komande SAD (United States Cyber Command) 2010. godine. Zamenik sekretara odbrane u to vreme, Vilijem Lin III (William Lynn III), opisao je proces koji je doveo do stvaranja ove institucije. Prema njegovim rečima, nakon što je inficirani USB ubačen u kompjuter u jednoj od vojnih baza SAD na Bliskom istoku, došlo je do masovnog zaražavanja kompjutera Ministarstva odbrane SAD (U.S. Department of Defense). Malver je potom poverljive podatke slao na servere izvan kontrole SAD. Proces čišćenja je potrajao narednih 14 meseci, a taj incident (nejasno povezivan sa Kinom ili Rusijom), kao i primer velikog napora koje institucije moraju da ulože da bi potom otklonile negativne efekte incidenta, pružio je Amerikancima lekciju da moraju ozbiljnije da shvate sajber prostor. Krajnji proizvod tog shvatanja je stvaranje Sajber komande, koja je za početak bila zadužena za: „odbranu (...) i podršku vojnim i antiterorističkim misijama putem operacija u sajber prostoru“; redovno obučavanje za bezbedno delovanje vojnika u sajber prostoru; kao i koordinaciju sa svim drugim bezbednosnim agencijama SAD (Lynn 2010, 102). Osnivanje Komande u SAD dovelo je do toga da dva meseca kasnije Kinezi stave do znanja kako i oni imaju svoj sajber centar (McGuffin, Mitchell, 2014: 397). Do 2015. godine, Kinezi će taj centar razviti u Silu za stratešku podršku (SSF-Strategic Support Force) koja „centralizuje (...) sajber, elektronske i psihološke ratne sposobnosti“ Narodnooslobodilačke armije Kine (Costello, McReynolds 2018, 1).

Četvrto, tokom 2011. godine, svedočili smo i „Arapskom proleću“. Tada je vladalo oduševljenje među ljudima koji su percipirani kao sajber utopisti. Isticao se Manuel Kastels (Manuel Castells), kom je „Arapsko proleće“ obnovilo veru u „svepovezano društvo“ (Nagle 2017, 20-21). Obnavljanje vere je posledica činjenice da su revolucije na severu Afrike i Bliskom istoku podrazumevale krah

⁷ Skraćenica SCADA proističe iz engleskog jezika – *Supervisory Control and Data Acquisition Networks* – kao i DCS, to jest *Distributed Control Systems*. Dok SCADA podrazumeva sistem nadzora i kontrole na velikim geografskim područjima (recimo elektroenergetske mreže na teritoriji Srbije), DCS podrazumeva upravljanje procesima na jednom mestu, recimo jednoj termoelektrani (Peterson, 2013, 120).

nekadašnjeg centralizovanog i cenzorskog informativnog sistema. Narod je pronašao način da decentralizovano širi nezadovoljstvo koristeći se društvenim mrežama, što je dovelo i do masovne mobilizacije i svrgavanja višedecenijskih režima u nekoliko arapskih zemalja (Khondker 2011). Čitav fenomen je išao pod ruku sa izjavom tadašnje državne sekretarke SAD, Hilari Klinton (Hillary Clinton), kada je 2010. godine izjavila da je strateško opredeljenje njene administracije da održava „slobodan internet“ (Price 2017, 130-131). „Arapsko proleće“, ali i protesti u Iranu 2009. godine, takođe nastalih na principu mobilizacije preko društvenih mreža zbog, kako se tada smatralo, „krađe izbora“, pokazali su da strateško opredeljenje SAD da održava „slobodu interneta“ jeste pre svega pitanje njihovog partikularnog interesa. Širen je njihov uticaj kako zbog svrgavanja nekooperativnih režima, tako i zbog toga što je sloboda interneta u tom trenutku direktno povezana sa američkim kompanijama za prikupljanje i širenje informacija. Na taj način je pored liberalizacije političkih sistema širena i platformska „liberalizovana ekonomija“, a sve to pod dominacijom jedne države (ibid.). „Slobodan internet“ nije nikakva egzogena varijabla na koju ne može da se utiče, već svesni politički izbor jedne velike sile. Nakon Arapskog proleća, Rusija i Kina znatno intenzivnije tumače internet kao jedan od mogućih izbora velike sile koji njima ne odgovara.

Vakuum moći nastao u arapskim zemljama nakon 2011. godine imao je izuzetno negativan neposredni uticaj na države poput Libije i Sirije. Međutim, još važnije za međunarodni sajber poredak, Kina i Rusija su ove događaje posmatrale kao prekretnicu. Recimo, Valerij Gerasimov (Валерий Васильевич Герасимов), načelnik Generalštaba oružanih snaga Rusije, objavljuje 2013. godine nešto što će postati poznato kao „Gerasimovljeva doktrina“. U njoj obrazlaže da je „Arapsko proleće“ poslužilo Rusiji da razume nova pravila ratovanja. Ona sada uključuju „široku upotrebu političkih, ekonomskih, informacionih, humanitarnih i drugih ne-vojnih mera primenjenih u koordinaciji sa protestnim potencijalom populacije“, ali i „simultano sukobljavanje u svim fizičkim okruženjima i informativnom prostoru“ (Gerasimov 2016, 24).⁸ Kina na „Arapsko proleće“ reaguje automatskom cenzurom. Međutim, 2013. godine, dakle dve godine kasnije, samouvereno na primeru Libije i Sirije, putem interneta ali i tradicionalnih medija, svojim građanima širi sarkastičan narativ o tome kakav haos sledi državama koje pokušaju da primene model liberalne demokratije (Zeng, Stevens, Chen 2017, 437). Sveukupno, „Arapsko proleće“ je zemljama koje su sumnjale u dobre i „neutralne“ namere „slobodnog interneta“ pokazalo da internet nije prostor koji je namenjen samo špijunažama i sabotажama.

⁸ Ovde koristim engleski prevod „Doktrine“.

Pokazalo im je da poseduje veliki potencijal za eroziju dotadašnjih institucija podrivanjem njihovog autoriteta u informativnoj sferi.

Peto, uzbunjivač Edvard Snouden (Edward Snowden) je 2013. godine doprineo otkrivanju tajnog američkog programa *PRISM*. SAD je zajedno sa UK koristila velike društvene platforme i pretraživače, poput Fejsbuka (Facebook) i Gugla (Google), kao i softvere Majkrosofta (Apple) i Epla (Apple), zarad prikupljanja podataka o suparnicima, poput Rusije i Kine, ali i zarad prikupljanja podataka o svojim građanima i državama saveznicima (ibid., 440). Kako saznajemo iz Snoudenovih dokumenata, SAD i UK su špijunirali 2009. godine lidere država G20 (Landau, 2013, 66). Takođe, UK je tokom 2010. i 2011. godine, najverovatnije uz pomoć ostalih službi anglosaksonskog sveta, špijunirala institucije EU u Briselu tako što je hakovala rutere belgijskog internet provajdera Belgakoma (Belgacom) (Smeets, 2022a). Objavljivanje ovakvih informacija značilo je i definitivno gubljenje poverenja u „slobodan internet“ širom sveta. SAD više nisu viđene kao zaštitnik nekakvog slobodnog modela već neko ko zloupotrebljava poziciju dominacije u sajber sferi. Ta dominacija se možda najviše ogledala u tome što su SAD: pružile podsticaje za nastanak interneta; napravile osnov za omasovljenje njegove upotrebe u poslednjoj deceniji 20. veka; bile dom za osam od deset najvećih tehnoloških kompanija; profitirale i osnažile svoju ekonomsku dominaciju upravo na bazi internet dominacije (Goldsmith, Russel 2018). Nije zgoreg spomenuti i da se deset od trinaest servera koji pružaju nazive domena (*root servers*) nalaze u SAD, a dodatna tri u Holandiji, Švedskoj i Japanu (Nocetti 2015, 121). Radi se o serverima od esencijalne važnosti za operativnost globalnog interneta.

Sveukupno, kulminirajući otkrićem *PRISM* programa, pokazalo se da internet sve više postaje mesto golog nadmetanja država. Razbijene su bilo kakve iluzije o „domenu uma“, odsustvu tiranije ili o tehnološkoj neutralnosti, a sajber prostor je postao prilika za sopstveno jačanje ili slabljenje protivnika. Sukobljavanja su postala neprestana. Međutim, ona nikada nisu došla do nivoa eskalacije i rata. Sabotaža, opisana na primeru Estonije, Gruzije, Staksnet-a i drugih malvera, potom špijunaža, opisana na primeru Flejma i programa *PRISM*, ali i subverzija, kako je percipirano „Arapsko proleće“ u očima kineskih i ruskih vlasti, tri su potencijalne ofanzivne akcije država u sajber prostoru koje ne podrazumevaju rat (Rid 2012, 16-22). Ove tri vrste akcija iskristalisale su se kod velikih sila u periodu od 2007. do 2013. godine. Daleko od toga da su države bile nesvesne ovakvih potencijala na internetu i ranije ili da i pre tog perioda nisu koristile sajber prostor zarad obaveštajnog rada.⁹ Kina je još 90-ih godina počela sa uspostavljanjem „svog“

⁹ Kina je recimo poznata kao država koja je težila ekonomskom hvatanju koraka sa najrazvijenijim državama Zapada putem konstantne industrijske špijunaže (Lindsay, Cheung, Reveron, 2015: 2-3).

interneta, najpre zbog toga što je verovala da je internet mesto odakle može doći „ideološka pretnja“ od „neprijateljskih stranih sila“, oličena u „subverzivnim univerzalnim vrednostima“ – dakle, slobodi interneta (Lindsay 2015, 15).¹⁰ Međutim, serija događaja od 2007. do 2013. godine učinila je da se težnja država za povećanjem kontrole nad internetom, i posmatranjem sajbera kao prostora „obaveštajnog nadmetanja“ (Rovner 2020, 115), sve više pretvara u realnost. U tom periodu se i javno formiraju sajber trupe i centri odlučivanja za delovanje u sajber prostoru kao posebnom domenu sukobljavanja.

Sajber prostor kao zaseban domen sukoba

U SAD se prepričava jedna zanimljiva anegdota kako je ta država uopšte počela sa naglašavanjem značaja sajber prostora. SAD su 1983. godine dobile direktivu pod nazivom „Bezbednost nacionalne politike telekomunikacija i automatizovanih informacionih sistema“. Fred Kaplan opisuje da je direktiva proizvod spleta američke popularne kulture i slučajnosti. Naime, Ronald Regan (Ronald Reagan), tadašnji predsednik SAD, odgledao je jedno veće film „Ratne igre“ (*War Games*), u kom lik tinejdžera iz šale uspeva da hakuje američko Ministarstvo odbrane, i potom serijom događaja dovede svet na ivicu nuklearnog sukoba. Regan je idućeg dana prepričao radnju filma načelniku generalštaba, te ga upitao da li je takav scenario realističan. Nakon par dana raspitivanja, načelnik mu je saopštio da je „situacija mnogo gora“ (Kaplan 2016, 7-8). Međutim, u tom trenutku internet još uvek nije masovan, te se ni razumevanje sajber prostora ne može uporediti sa onim koji se razvija kasnije.

Do 1995. godine, postajalo je jasnije da internet potpuno menja i sama pravila ratovanja. Zbog toga je tadašnji načelnik generalštaba ratnog vazduhoplovstva SAD, Ronald Foglmen (Ronald Fogleman) konstatovao da možemo da pričamo o informacionoj dimenziji kao petoj zasebnoj dimenziji ratovanja. Svoju tezu je obrazložio kroz evoluciju drugih dimenzija. Opisuje kako smo do početka 20. veka kao jedine dimenzije ratovanja imali kopno i more. Potom pominje da je Drugi svetski rat ukazao na veliki značaj nove, vertikalne dimenzije – vazduha (iako je avijacija postojala već u Prvom svetskom ratu). U

¹⁰ Zbog toga su kineski rukovodioci 1993. godine stvorili „Veliki kineski zaštitni zid“ (*The Great Chinese Firewall*) koji je znatno otežavao internet komunikaciju kineskih građana sa spoljnim svetom. Već 1998. godine, kreiran je i projekat „Zlatni štit“ (*Golden Shield*), kojim je otežavana i cenzurisana i unutrašnja komunikacija (Singer, Warren, Brooking, 2018, 96-101).

Zalivskom ratu 1991. godine u igru ulazi i značaj svemira kao četvrte dimenzije.¹¹ Konačno, smatra, Foglmen, dolazimo do pete, informacione dimenzije ratovanja, koja ima izuzetno veliki uticaj kako na društvo, tako i na vojsku, a „dominacija ovim informacionim spektrom biće od kritične važnosti za vojne uspehe u budućnosti“ (Fogleman 1995, 1-3). Foglmen tada još uvek govori o informacionoj sferi, aludirajući pre svega na razvoj interneta. Skoro deceniju kasnije, 2004. godine, još jedan bivši načelnik ratnog vazduhoplovstva SAD, Leri Velč (Larry Welch), konstatuje da možemo govoriti o pet vojnih domena, gde je sajber prostor peti domen. Štaviše, pravi hijerarhiju među njima, opisujući kako je kopno okruženo morem, kopno i more vazduhom, čitava planeta zemlja svemirom, a sva ta četiri domena su direktno zavisna od sajber prostora koji ih prožima i bez kog je ratovanje postalo nezamislivo (Welch 2004: 3). Konačno, stvaranjem Sajber komande SAD 2010. godine je peti vojni domen institucionalizovan i formalizovan (The Economist, 2010). Uprkos naglašavanju da postoji nešto što se zove slobodan ili globalni internet, SAD su, kao što vidimo, vrlo rano postale svesne da se radi o prostoru međusobnog nadmetanja država i drugih aktera radi zaštite partikularnih interesa.

Ne postoji apsolutna saglasnost o tome da se zaista radi o zasebnom domenu. Recimo, pojavio se stav da ne možemo govoriti o odvojenom domenu sukoba zbog najmanje dve stvari: korišćenje reči „domen“ jeste puki marketing i pre naglašavanje značaja, jer do sada nismo imali prilike da vidimo oružane napade na nivou rata u sajber prostoru; sajber prostor se ne odlikuje ni približno nekakvom doktrinarnom konzistentnošću kakvom se odlikuju „pravi“ fizički domeni, i to pre svega zato što je uvek moguće izmeniti pejzaž sajber prostora kao proizvoda ljudske kreacije, naspram kopna, mora, vazduha i svemira koji imaju jasna fizička ograničenja (McGuffin, Mitchell 2014: 408). Može da deluje zbunjujuće konstatacija o nedostatku oružanih napada u sajber prostoru ukoliko smo prethodno naveli primere napada na Estoniju, Gruziju, Iran itd. Međutim, sve ove operacije se u literaturi koja povezuje sajber bezbednost i međunarodne odnose smatraju delovanjima „ispod nivoa oružanog napada“ (Harknett, Smeets 2020, 7).

Do danas nismo imali zaseban sajber rat, smatra se u literaturi, budući da nismo imali ni glavno obeležje rata – a to je da neki napad bude smrtonosan – zbog čega svi napadi bivaju svrstavani u sabotaže, subverzije i špijunaže, dakle u obaveštajnu delatnost (Rid, 2012; Kollars, 2020; Lindsay, 2020; Rovner, 2020).

¹¹ Zalivski rat je prvi i poslednji put da samo jedna strana koristi tehnologiju navođenja iz svemira (GPS) (Cohen, 1994, 112).

Ovakvo shvatanje je podržano i u empirijskoj literaturi, koja se bavi konkretnom upotrebom sajber oružja na terenu. Analizirajući hiljade sajber incidenata u sukobima u Siriji i Ukrajini (u periodu od 2011. do 2016), Kostjuk i Žukov (Kostyuk, Zhukov 2019) nalaze da se pokazalo kako sajber nikako nije mogao do sada da bude supstitucija za kinetički rat. Takođe, pokazalo se da čak nije ni komplementaran sa ostalim domenima, te se često koristi nezavisno. Razlog odvojenog korišćenja, tvrde ovi autori, jeste što je mnogo teže koordinisati sajber napad sa kinetičkim napadom na način da se njihovom kumulativnom primenom postigne velika šteta. U prevodu, neophodna je izrazito precizna vremenska koordinacija efekata jednog sajber napada sa brzinom odvijanja stvari na terenu. Stoga, sajber sabotaže, subverzije i špijunaže se mahom odvijaju nezavisno, u svom mehur.

U literaturi se često veruje da je ova teza potvrđena i na ratu u Ukrajini nakon ruske intervencije 2022. godine. Rusi su u periodu od 2014. do 2022. godine koristili Ukrajinu za testiranje svojih sajber kapaciteta, neretko stvarajući i štetu koja je imala globalne posledice. Oni su tada hakovali televizijske stanice, ukrajinsku izbornu komisiju (kada su manipulisali rezultatima predsedničkih izbora 2014. godine), ubacivali malvere u energetska mrežu, brišući podatke i gasi sistemi na po sat vremena kao upozorenje (Greenberg, 2017). U 2017. godini, Rusi su izvršili napad koji je opisan kao „korišćenje nuklearne bombe da bi se postigla mala taktička pobeda“ (Greenberg, 2018). Tada je malver „NotPetja“ (*NotPetya*) proširen sa svoje mete u Ukrajini globalno, i pogodio je velike kompanije poput Maerska (Maersk) i Fedeksa (Fedex), brišući terabajte vrednih podataka i rezultujući u ukupnoj šteti od preko 10 milijardi dolara (ibid). Sveukupno, testiranja na Ukrajini, raniji događaji u Estoniji i Gruziji i pokušaj mešanja u politički sistem SAD 2016. godine (Mueller, 2019; Lipton, Sanger, Shane 2016), stvorili su uverenje da će Rusi poraziti Ukrajinu možda i samo sajber ratom.

Zaista, bilo je poprilično sajber napada na Ukrajinu od februara 2022. godine. Rusi su na samom početku intervencije blokadom komunikacija uspeali da stvore konfuziju u ukrajinskoj vojsci, administraciji, policiji i graničnim prelazima, ali su sabotirali i modeme koji su sa zemlje komunicirali sa satelitima. Sve ovo je bilo u skladu sa doktrinom munjevitog napada koji bi izazvao kaos i doveo do brzog pada vlade u Kijevu (Cattler, Black 2022). Međutim, nedostajala je efikasna koordinacija uspešnog sajber napada sa situacijom na terenu. Kasnije, sajber nije pokazao pune kapacitete zbog toga što je postojala i izuzetno velika asistencija SAD u ukrajinskoj sajber odbrani (ibid.). Takođe postoji perspektiva da velikog samostalnog sajber napada nije bilo jer to Rusima nije bilo u interesu, pre svega zbog toga što im je bila namera da koriste komercijalne mreže za sopstvenu ratnu komunikaciju i

špijunažu (Kostyuk, Gartzke 2022). Ovo samo dodatno potvrđuje ideju da je sajber prostor prevashodno za sada područje obaveštajnog nadmetanja.

Međutim, to što do sada nismo videli veliki sajber napad koji bi rezultovao u smrti hiljada (npr. napad na kritičnu infrastrukturu), ne znači da se to ubuduće neće i dogoditi. Nema sumnje da je sajber prostor do sada služio za napredni obaveštajni rad, no to ne znači da će tako i ostati. Nisu ni putnički avioni do 2001. godine korišćeni kao oružje po sebi, jer to iz nekakve racionalne perspektive nikome nije bilo u interesu, pa je 11. septembar ipak promenio bezbednosnu arhitekturu sveta. Iako do sada nije došlo do velikog sajber rata, postoji izrazito veliki potencijal da do njega nekada i dođe. Zbog toga, u ovom radu zadržavam predstavu o tome da sajber prostor zaista jeste zaseban domen, ne radi marketinga, već radi pokušaja da se izoluju i razumeju njegove glavne odlike, koje čine da se on razlikuje od drugih domena, i što je važnije, koje determinišu strategije država u sajberu.

Karakteristike sajber prostora kao zasebnog domena sukoba

U literaturi koja se bavi sajber bezbednošću iz perspektive međunarodnih odnosa, možemo da pronademo da se ponavljaju uvek slične karakteristike sajber prostora kao zasebnog domena. Te karakteristike određuju domete država i njihovo eventualno strateško postavljanje prema pomenutom domenu. Glavne odlike sajber prostora kao zasebnog domena sukobljavanja država su: demokratičnost; veliki potencijal ljudske greške; problem atribucije; tehnička volatilnost; i konačno, vremenska ograničenost i brzina reagovanja. Ove odlike određuju balans, ili nedostatak balansa između ofanzivnog i defanzivnog delovanja država u sajber prostoru, ali određuju i na koji način je moguće uspostaviti međusobno obuzdavanje država u smislu prevencije eskalacije sukoba. Ofanzivno-defanzivni balans i obuzdavanje su pitanja od ključne važnosti kako za ispunjenje strateških ciljeva država, tako i za eventualno razmišljanje o održanju mira i predvidivosti u međunarodnim odnosima.

Prvo, demokratičnost sajber prostora podrazumeva nekoliko stvari, a to je da je on: lako dostupan, da lako obezbeđuje anonimnost, i da stvara veliku međupovezanost i međuzavisnost svih aktera koji mu pristupaju (Wilner 2020, 252). U kontekstu sukobljavanja i strateškog delovanja država, to podrazumeva znatno uvećanje eventualnih opasnosti u smislu toga da napadač može biti bilo ko sa elementarnim pristupom mreži i ne toliko zahtevnim znanjima. Jasno je da i u drugim domenima postoji mogućnost anonimnih napada, ili da obični građani

naprasno mogu postati pretnja i opasnost – na primer tako što se pridruže terorističkim organizacijama ili tako što reše da izvrše pucnjavu na veliki broj ljudi, što nije redak slučaj u SAD. No, demokratičnost sajber prostora je i dalje neuporediva sa drugim prostorima. Broj sajber napada – bilo da se radi o malverima iznude (*ransomware*), malverima koji brišu sadržinu, koji krađu podatke, ili pak običnim ucenama, lažnim predstavljanjima itd., od strane državnih ali i nedržavnih aktera – neuporedivo je veći u odnosu na konvencionalne domene. Gotovo da su beskonačni potencijalni izvori i načini pretnji u sajber prostoru usled nivoa njegove demokratičnosti i gotovo nepostojeće barijere ulaska u domen sukobljavanja. Na konkretnim brojkama, Senat SAD je samo tokom 2017. godine morao da blokira oko 23 miliona mejlova na dnevnom nivou, pošto su stručnjaci za bezbednost zaključili da se iza ovih mejlova krije loša namera, a Pentagon je tokom 2019. godine u proseku morao da blokira 36 miliona mejlova dnevno, ili oko 13 milijardi na godišnjem nivou (Vishwanath 2022, 4). Pored pukih brojeva, međuzavisnost dovodi i do velikog potencijala širenja (*scalability*) virusa kada se on jednom nađe u opticaju (Goodman 2010). To smo mogli da vidimo na primeru NotPetja virusa, kada je, šire gledano, od napada na malu metu, stvoren globalni fenomen u smislu posledica. Takođe, Staksnet možda nikada i ne bi bio otkriven da se nije proširio na mete izvan Irana i obuhvatio kompanije u desetinama država.

Druga karakteristika koja je najtešnje povezana sa demokratičnošću jeste veliki potencijal ljudske greške. Uvreženo je laičko mišljenje kako su sajber napadi plod velikih tehničkih znanja i stručnosti. Međutim, najveći broj sajber napada počiva na pretpostavci da su ljudi skloni banalnim greškama. Nedostatak elementarne „sajber higijene“ zato jeste i uzrok najvećeg broja sajber napada. Teško je prenaslagiti značaj toga da je 95 procenata uspešnih sajber napada proizvod ljudske greške koje su mogle biti izbegnute uz elementarnu prevenciju (Platsis 2019, 24). Recimo, pomenuto zaražavanje kompjutera Ministarstva odbrane SAD 2008. godine, koje je dovelo do stvaranje Sajber komande, započelo je tako što je ubačen USB sa malverom u samo jedan kompjuter od desetine hiljada u sistemu. Pentagon je potom zabranio upotrebu USB-ova svim zaposlenima (Schachtman 2010). USB koji je prvobitno zarazio sistem je dospao do zgrade tako što ga je jedan vojnik primetio na parking u vojne baze, te iz čiste radoznalosti pokušao da proveriti šta se na njemu nalazi (Singer, Friedman 2014: 64). Najobičnija radoznalost zaposlenog dovela je do najveće operacije čišćenja mreža u Pentagonu i na kraju do institucionalizacije petog domena ratovanja. Takođe, sajber pljačka Nacionalne banke Bangladeša 2016. godine, koja je pripisivana Severnoj Koreji, i u kojoj je ukradeno 81 milion dolara, posledica je jednog klika zaposlenog u banci na naizgled bezazlen link u jednom od hiljada

mejlova (White 2021). Dva navedena primera ilustruju da države u izuzetno dinamičnom sajber okruženju moraju da računaju na veliku verovatnoću ljudske greške. Države su sposobne da se brane od sajber napada u zavisnosti od stepena naivnosti najnaivnijeg zaposlenog kako u javnom sektoru, tako i u privatnom sektoru koji može biti od velikog značaja za bezbednost sistema.

Treća karakteristika sajber prostora jeste problem pripisivanja napada, ili problem atribucije. U konvencionalnim domenima napade je relativno lako pripisati u odnosu na sajber domen. Bilo da se radi o samostalnim izvođačima, ili da iza pojedinaca stoje moćniji igrači, u konvencionalnim domenima će sa visokim stepenom sigurnosti, i u velikoj većini slučajeva, sajber napad na kraju biti pripisan pojedincu ili organizaciji. Međutim, zbog lakoće anonimnosti, hakovanja i upotrebe tuđih kredencijala i resursa, u sajber prostoru problem atribucije dolazi do izražaja. Recimo, opisani sajber napad Rusije na Estoniju se očigledno pripisuje Rusiji, ali je sam napad došao sa kompjutera širom Evrope i SAD. Sumnja na Rusiju je bačena kako zbog očiglednog postojanja motiva, tako i zbog odbijanja Rusije da sarađuje u istrazi i pronalasku počinitelja, budući da su neki od kompjutera u napadu bili povezivani direktno sa državnim institucijama (Davis 2007). Rusija zvanično nikada nije priznala ovaj napad, kao što SAD i Izrael nikada zvanično nisu priznali da stoje iza Staksnet-a. Severna Koreja, naravno, takođe nije priznala da stoji iza pljačke Nacionalne banke Bangladeša. Ni u jednom od ovih slučajeva nemamo jasne dokaze ko je počinilac, ali imamo izuzetno snažne indicije ko bi to mogao biti, zbog čega smo i svedočili javnoj atribuciji napada.

Atribucija postoji kao problem na tri nivoa (Rid, Buchannan 2015, 7): na tehničkom, budući da se radi o tome da je u pitanju „umetnost koliko i nauka“, te da „nema jasnog recepta kako izvršiti atribuciju“; na operativnom nivou, jer je zarad uspešne atribucije neophodno angažovati veliki broj stručnjaka različitih profila koji moraju da budu u međusobnoj koordinaciji; i na strateškom, pošto čak i u slučaju uspešne atribucije, državi možda ne bude u interesu da objavi počinioaca, ili obrnuto, u slučaju neuspešne atribucije, ipak objavi počinioaca zarad svojih strateških ciljeva. Država (bila atribucija uspešna ili ne) može imati različite razloge javnog pripisivanja napada nekom počinioocu, bez obzira na stepen poverenja u atribuciju. To može biti (Egloff, Smeets 2021, 5-8): kako bi insistirala na postavljanju normi u međunarodnim odnosima i skrenula pažnju na fer i nefer ponašanja; kako bi odvrtila od napada, ili pak ucenila i prinudila nekog aktera na ustupke; da uspori eventualno neizbežan nadolazeći napad zbunjivanjem protivnika; da potpuno spreči napad; da bi podelila informacije svojim saveznicima i tako radila na „izgradnji zajednice“; konačno, kako bi povećala svoj međunarodni kredibilitet ukazivanjem da može da se nosi sa kompleksnim izazovima atribucije. Kao što vidimo, atribucija, sa svojom tehničkom i

operativnom kompleksnošću je jedna stvar, dok je javna atribucija kao pitanje strateškog izbora države potpuno odvojena stvar. Javno pripisivanje i dalje ne mora da znači da je država na tehničkom nivou zaista razotkrila počinioce, što u sajber prostoru i dalje ostaje kao izuzetno težak zadatak.

Valjalo bi još naznačiti i da to što je teško pripisati napad, ne znači da se radi i o nemogućem poduhvatu. Hakeri takođe prave greške i ostavljaju tragove, što se može razotkriti sajber forenzikom. Uzmimo jedan prost primer zarad ilustracije ove poente. Radi se o hakovanju mejlova centrale američkih demokrata u godini predsedničkih izbora u SAD 2016. godine. Tada je na površinu isplivao haker „Gucifer 2.0“, koji je tvrdio da stoji iza hakovanja mejlova saradnika Hilari Klinton, i od koga je „Wikileaks“ (Wikileaks) redovno dobijao ukradene informacije. „Gucifer 2.0“ je odgovarao na pitanja medija i izjasnio se kao Rumun čiji je motiv slabljenje kampanje Klintonove kao stvar njegovog političkog izraza. U toj komunikaciji, među novinarima su se našli i oni koji su izveli trik gde su mu preko Gugl prevodioca (Google translate) postavili pitanje na rumunskom jeziku. Ispostavilo se da je „Gucifer 2.0“ svoj odgovor takođe formulisao pomoću Gugl prevodioca, što je utvrđeno nakon konsultacije sa onima kojima je rumunski maternji jezik. Zaključak je bio da hakeru rumunski jezik ne može biti maternji. Takođe, dodatnom analizom je pronađeno i da je u gomili fajlova koje je haker objavljivao, korišćena ruska verzija programa Vord (Word) (Lipton, Sanger, Shane 2016). No, bez obzira na pojedinačne slučajeve uspešne forenzike, problem atribucije ostaje jedna od ključnih karakteristika koje definišu ponašanje država u sajber prostoru.

Četvrta karakteristika jeste volatilnost sajber prostora u odnosu na druge domene sukobljavanja. Volatilnost može biti tehnička, proceduralna i fizička (McGuffin, Mitchell 2014, 408-410). Na tehničkom nivou, čovek je taj koji stvara dizajn sajber prostora, to jest, stvara sajber geografiju. Njegova moć u smislu tehničkih mogućnosti je kao kada bi čovek mogao da prkosi zakonima fizike u ostalim domenima. On određuje elementarni tehnološki dizajn koji je od stvaranja interneta pa do skoro bio vezan za ideologiju „tehnološke neutralnosti“ iliti „sistem sa minimalnim pravilima koji neće imati centralnu moć niti cenzora“ (Dunn Cavelty, Wenger 2020, 10). Čovek može da premosti reku, da prokopa tunel, sravni brdo, dizajnira hipersonično navođeno oružje ili oružje sa balističkom putanjom, ali sve u skladu sa utvrđenim zakonima fizike. U sajber prostoru, zakoni su ono što utvrdi dominantna ideologija ili dominantna politička moć. „Tehnološka neutralnost“ je posledica „filozofskih i političkih uverenja tehnološke zajednice“ (ibid.), koja vrlo lako mogu biti promenjena ili podređena drugim silama.

Na primer, dugo su algoritmi na društvenim mrežama Zapada bili uređeni na način da im jedini kriterijum uspeha bude što duže zadržavanje korisnika na društvenim mrežama, bez obzira na to koji sadržaj privlači korisnika. Vremenom,

pogotovo nakon 2014. godine, u ove sisteme postepeno bivaju ugrađivani cenzorski mehanizmi gde se određena vrsta sadržaja sankcioniše brisanjem ili smanjenom vidljivošću sadržaja (videti npr.: Cross, 2022; YouTube Help, 2023). Na taj način, može da se utiče na dominantan sadržaj na internetu, ili da se on makar usmerava. Takođe, može da se upravlja eventualnim pokušajima subverzija, ili ono što bi se moglo tretirati kao subverzivno delovanje. Kina je verovatno najpoznatiji primer drugačijeg tehnološkog dizajna, pošto na „svom“ internetu već dugo primenjuje sistem filtracije ključnih reči (*keyword filtering*). Sistem podrazumeva da ukoliko je određena reč, ili kombinacija reči zabranjena na tlu Kine, njihovim ukucavanjem u pretraživač npr. nećemo dobiti nikakve rezultate, niti će naše poruke koje bi sadržale takve reči doći do svoje destinacije. Jedan od poznatijih primera je zabrana kombinacije reči „Panama“ i „papiri“, pošto se u ovim dokumentima pominjao i zet kineskog predsednika (Singer, Warren, Brooking 2018, 97). Svako insistiranje na povezivanju sa korupcijom ili eventualnim iznošenjem novca iz države bi vlasti u konkretnom slučaju mogle da percipiraju kao pokušaje subverzije. Dakle, ultimativna ocena i procena šta je dozvoljeno u sajber prostoru, itekako može da zavisi od čoveka, a ne od više sile, kao što je to slučaj u drugim domenima. Volatilnost osnovnih pravila igre na tehničkom nivou u sajber prostoru je neuporediva sa stabilnošću fizičkih zakona u drugim domenima sukobljavanja.

U proceduralnom smislu, mnogo je lakše eliminisati pretnju u sajber prostoru, ako se ona otkrije na vreme, nego što je to slučaj sa recimo domenom vazduha ili svemira. Interkontinentalne balističke rakete ostaju strateška pretnja po države, uz veliku sigurnost da se u skorije vreme tu situacija neće drastično promeniti. U sajber prostoru se ranjivosti u slučaju pravovremenosti uglavnom jednostavno mogu ukloniti.

Konačno, sajber prostor uveliko zavisi i od volatilnosti na fizičkom nivou. S jedne strane, državama je izuzetno teško, a često im nije ni u interesu, da ograniče sadržaj u sajber prostoru na svojoj teritoriji. Za razliku od kopnenih granica, protočnost sajber granica je neuporediva. Ipak, postoje jasne tendencije da se stvaraju „nacionalni“ interneti koji bi mogli po potrebi da se izoluju od spoljnog sveta.¹² Recimo, Rusija je među prvim zemljama koja tvrdi da je uspešno testirala ovu mogućnost 2021. godine (Reuters 2021), nakon što je 2019. godine

¹² Cilj država poput Kine i Rusije jeste da se uspostavi „sajber Vestfalija“, po uzoru na ugovore u Minsteru i Osnabriku 1648. godine, kada su evropske sile dogovorile da se ne mešaju jedne drugima u unutrašnje poslove. Vestfalski princip nemešanja i suverenosti je nešto što u međunarodnim forumima Kina i Rusija pokušavaju da uspostave kao normu u sajber prostoru (videti: Deibert, Pauly 2019, 81-83).

donela „Zakon o suverenom internetu“. Jedan od glavnih ciljeva ovog Zakona jeste da država primora telekomunikacione kompanije da uspostave sistem „duboke inspekcije paketa“ (*Deep Packet Inspection – DPI*), kao i da državno nadzorno telo (Роскомнадзор) uspostavi ključne tačke kontrole saobraćaja na internetu (Sherman 2021). U prevodu, država će kontrolisati sav saobraćaj na internetu, i imaće mogućnost kontrole sadržaja samog saobraćaja (kada on nije šifrovan). Pandan tome bi bio da recimo država u svakom trenutku prilikom kontrole saobraćaja zna kakvi razgovori se odvijaju u automobilima na kolovozu. No, bez obzira na uspešne probe suverenog interneta, i činjenicu da država može da kontroliše većinu fizičke infrastrukture od koje i zavisi internet saobraćaj (poput optičkih kablova), uglavnom će ostajati makar neka konekcija sa spoljnim svetom koja može da se iskoristi za plasiranje malicioznog sadržaja.

Peta karakteristika se tiče vremenske ograničenosti i brzine reagovanja. Države uglavnom nemaju vremena, ili čak i ne znaju da se u njihovim sistemima nalazi potencijalna ranjivost. Recimo, 2017. godine, britanski zdravstveni sistem je bio pod udarom napada koji je iskoristio ranjivost Vindous (Windows) operativnih sistema. Maliciozni virus (*WannaCry*) iskoristio je poznatu ranjivost starih sistema i automatski zaključao sve podatke, a napadači su potom tražili otkup za otključavanje podataka. Situacija je razrešena relativno brzo, no posledice privremenog zaključavanja su da je hiljade pregleda pacijenata (pa i onih najugroženijih) širom zemlje otkazano (Ghafur et al. 2019). U slučaju *WannaCry* napada, ranjivost je bila poznata od ranije, a učinkovitost napada je posledica neažuriranja softvera – što nas opet vodi argumentu da je ljudska greška najveći izvor problema sajbera. Međutim, ukoliko bismo se vratili na virus Staksnet, videli bismo da je on u sebi sadržao nešto što se zove eksploatacija nultog dana (*zero days exploit*). Ova vrsta eksploatacije podrazumeva da napadač koristi ranjivost u sistemu koja nije poznata onome koji je napadan. To znači da nema vremena, tačnije, da postoji nula dana za pripremu odbrane, odakle i naziv toj vrsti eksploatacije (Smeets 2022b). Ako neko ni ne zna da njegov sistem ima ranjivost, i ako ta ranjivost može biti korišćena za tiho prisustvo u sistemima kao napad i reagovanje po potrebi, kako se onda zaštititi od ovakve vrste opasnosti? Upravo u odgovoru na ovo pitanje, pored uzimanja u obzir četiri ranije opisane karakteristike, leži i teorijska izgradnja strategije delovanja država u sajber prostoru koju predstavljam u narednom delu.

Odvraćanje u sajber prostoru i teorija „upornog angažmana“

Zamislimo da se nalazimo u poziciji donosioca odluke u nekoj moćnijoj državi i da razmatramo na koji način strateški delovati u sajber prostoru. Saznajemo da se sajber može koristiti za nanošenje štete našoj kritičnoj infrastrukturi, što pored značajnih ekonomskih gubitaka, može dovesti i do velikog broja smrtnih slučajeva. Istovremeno, zamišljamo da i u drugim državama postoje donosioci odluka koji se suočavaju sa istim dilemama. Stoga, pretpostavljajući da i oni dele našu racionalnost, priželjkujemo međusobno nenapadanje, tačnije, međusobno obuzdavanje. Kako se države međusobno obuzdavaju u sajber prostoru?

Odgovor na ovo pitanje u početku je bio definisan shvatanjem obuzdavanja iz drugih domena sukoba. Termin sajber obuzdavanje (*cyber-deterrence*) upotrebio je 1994. godine Džejms Der Derian (James Der Derian 1994) kako bi nakon posete jednoj sajber simulaciji bitke opisao ono što je video. Po njegovom mišljenju, simulacija je bila otvorena za javnost kako bi se svetu sajber signaliziralo da se ne isplati napadati SAD. Slično je i sa nuklearnim simulacijama. Obuzdavanje se ne stvara samim napadom, već uverenjem drugih da do napada može i doći. Uopšteno, da bi obuzdavanje bilo uspešno, nužno je da bude zadovoljeno nekoliko kriterijuma (Goodman 2010; Wilner 2020): da akteri dele istu racionalnu poziciju oko posledica napada; da ta racionalnost pretpostavlja da je nenasilje bolje rešenje; da strane jasno daju do znanja drugima da će pretnje u slučaju kršenja racionalnosti biti ostvarene i da će iracionalno ponašanje biti kažnjeno; da strane uverljivo imaju i kapacitete da kazne; konačno, obuzdavanje ima jedino smisla protiv jasnog i poznatog protivnika.

Der Derian je, stoga, poistovećivao sajber obuzdavanje sa ranije poznatim karakteristikama i oblicima obuzdavanja. Nije bilo neophodno izvršiti nuklearni napad da bi se obuzdala druga strana, već je bilo dovoljno vršiti probe i simulacije. Slično se mislilo i za sajber prostor u smislu da je on idealan kandidat za slanje signala o potencijalnim pretnjama i posledicama, što će dovesti do racionalnog ponašanja aktera i nenasilja. Međutim, sajber domen se drastično razlikuje po svojim karakteristikama od drugih domena. Demokratičnost, sklonost ka ljudskoj grešci, problem atribucije, volatilnost i brzina, čine da „stara“ pravila racionalnosti prestaju da važe. Ako znate da da svi imaju pristup sajberu, da mogu biti anonimni, brzi i neprimetni, odvrćanje kroz investiranje u odbranu i signaliziranje sopstvene snage postaje preskupo, i često besmisleno. Zbog toga se brzo pojavilo mišljenje da je u sajber prostoru odbrana daleko skuplja od napada i da bi napad morao da dominira u svakoj nacionalnoj sajber strategiji.

Ako se još prisetimo da se napadi događaju i bez toga da smo svesni naše ranjivosti, odbrana može delovati čak i nemoguće (Kello 2013, 27-28). Ravnoteža između napada i odbrane je u konvencionalnim strategijama obuzdavanja bila mahom na strani odbrane. Odnosno, investiranje u ofanzivne kapacitete, i uverljivost njihovih razornih posledica, bez iskorišćavanja tih kapaciteta, bili su dovoljni da se protivnici odvrate od pokušaja napada.

Sajber prostor, s druge strane, zbog njegovih navedenih karakteristika, podrazumeva konstantan kontakt suparnika, nasuprot pukom signaliziranju ili pretnji. Svedočimo konstantnom angažovanju i manjim ali upornim operacijama država, zbog čega obuzdavanje investiranjem u odbranu postaje nedovoljno, a država može imati koristi od sajber prostora samo ako i ona upornim ofanzivnim operacijama teži stvaranju taktičkih, operativnih i strateških prednosti (Fischerkeller, Harknett 2017, 399). Više manjih operacija može vremenom dovesti do kumulativnih koristi i ostvarivanja strateških ciljeva.¹³ Recimo, strateški cilj Kine podrazumeva ubrzano sustizanje tehnološki najrazvijenijih zemalja, što je ova država u velikoj meri uspevala i korišćenjem sajber prostora, pre svega u domenu industrijske špijunaže. Međutim, ona to nije uradila jednom velikom, već hiljadama manjih, često i neprimetnih operacija. Onda kada su ove operacije i primećene, zbog odlika sajber prostora (atribucije i demokratičnosti) nisu proizvele osvetu ili neke značajnije posledice. Za razliku od drugih domena, dakle, strateška prednost u sajberu se često ostvaruje gomilom manjih operacija ispod nivoa sukoba, umesto nekakvim velikim i direktnim ratom (Harknett, Smeets 2020).

Zbog svega toga, nastaje i teorija „upornog angažmana“ koja razmatra najbolji mogući način za delovanje država na osnovu specifičnih karakteristika sajber domena (Fischerkeller, Goldman, Harknett 2022). Teorija jasno stavlja naglasak na to da je ofanziva ne samo jeftinija, već da je i znatno delotvorniji vid ponašanja u sajber prostoru. Autori veruju da će se sve države pridružiti ovoj novoj racionalnosti koja je zasnovana na karakteristikama sajber prostora, te da će svaka od njih težiti strateškim dobitima stalnim kontaktom i stalnom prisutnošću. Vremenom će, tvrde, doći do toga da se razvije uverenje država da svaka od njih, zbog stalnih akcija i stalne prisutnosti u neprijateljskim sistemima, može itekako nauditi svom protivniku. Samo uverenje i strah od velike akcije

¹³ „Smrt pomoću hiljadu rezova“ je stara tehnika mučenja do smrti koja se u Kini koristila makar hiljadu godina za najteže zločine poput izdaje. U literaturi o sajber bezbednosti i delovanju država, naziv ove tehnike biva usvajan radi opisivanja uspešne državne strategije (Maness, 2021)

suparnika, zbog znanja da smo i mi u mogućnosti da mu učinimo veliku štetu, dovešće do deeskalacije, ili do toga da se akcije velikog i smrtonosnog obima i ne koriste u sajber prostoru. Teorija je kontraintuitivna, u smislu da njeni autori veruju da je eskalacija u vidu akcija ispod nivoa sukobljavanja nužna zarad deeskalacije i obuzdavanja na nivou sukoba većeg obima (Fischerkeller, Harknett 2017, 389-391).

Međutim, jedno je konstatovati da je ofanziva plodotvoran način delovanja radi ostvarenja strateške dobiti, a sasvim druga koliko je teško takvu ofanzivu i ostvariti. Rebeka Slayton (Rebecca Slayton 2016, 82-91) obrazlaže da ravnoteža u sajberu između ofanzive i defanzive zavisi od nekoliko činjenica: pored toga što su neophodne i napredne tehnologije, izuzetno je teško i skupo za države da gaje raznovrsne talente koji su neophodni za ofanzivu; ofanziva i defanziva zavise od organizacionih sposobnosti i smanjivanja ljudske greške na minimum, što je opet izuzetno zahtevan i često nemoguć zadatak; konačno, vrlo je skupo da se napravi tehnologija koja može naneti nekakvu fizičku štetu. Maks Smits (Max Smeets) slično opisuje da je zarad organizacije sajber trupa neophodno uskladiti mnogo faktora. Neophodna je raznovrsnost talenata, ali i dostupnost različitih mogućnosti napada, alata, infrastrukture i organizacionih kapaciteta. Recimo, neophodni su pravnici, ljudi sa znanjem puno različitih jezika, sajber forenzičari, stratezi, operacioni konsultanti itd. Potom neophodno je platiti skupe napade, ali i gomilu manje skupih alatki za napade. Na kraju, neophodno je sve to organizovati, ali imati i infrastrukturu za stalne treninge i simulacije (Smeets 2022a). Pretpostavka je da samo najveće države mogu sebi da priušte postojanje sajber trupa. Međutim, to se pokazalo neistinitim, makar na primeru Izraela i Severne Koreje koje su uz rigidnu i fokusiranu organizovanost uspele da kreiraju itekako efektivne trupe sa globalnim dometima.

Sveukupno, teorija upornog angažmana je bazirana na stanovištu da različite karakteristike sajber prostora pružaju osnov za različito strateško razmišljanje u tom domenu. Demokratičnost, veliki potencijal greške, problem atribucije, volatilnost i brzina, čine da se potpuno menja strateška ravnoteža između napada i odbrane na koju smo navikli u konvencionalnim domenima. Stoga, menja se i strategija obuzdavanja i način na koji se ostvaruju strateški ciljevi. Države u sajber prostoru moraju biti uporne u svom angažmanu i moraju stalno ispitivati mogućnosti napada i kontakta sa suparnikom. Prema pomenutim teoretičarima, to nije stvar izbora, no pitanje nužnosti, ukoliko želite da održite relevantnost u međunarodnim odnosima.

Evolucija sajber strategija SAD

Evoluciju strateškog razmišljanja o sajber domenu u teoriji, pratila je i evolucija razvoja američkih strategija koje se vezuju za sajber prostor. Tako početne strategije, pa i tokom celokupne prve decenije 21. veka, oslikavaju naviknutost na odbranu i obuzdavanje kao najbolji način ostvarivanja strateških koristi SAD. Recimo, Bela kuća je 2003. godine objavila dokument koji je nazvan „Nacionalna strategija za obezbeđivanje sajber prostora“. U njemu je jasan naglasak na odbrani u formulacijama da su ključni ciljevi SAD u tom domenu da „spreči sajber napade na američku kritičnu infrastrukturu“, potom da „smanji ranjivost“ na napade u sajber prostoru, i konačno, da „smanji štetu i vreme oporavka od napada koji su se već dogodili (White House, 2003, viii). Iako znamo da je već od 2007. godine sajber prostor trpeo velike promene u smislu njegove jasnije militarizacije, kao i da je Sajber komanda SAD osnovana 2010. godine, u doktrinarnom smislu do tada nismo imali nove i velike koncepte.

Međutim, stvari se menjaju 2011. godine. Tada Ministarstvo odbrane donosi „Strategiju za operacije u sajber prostoru“. Najpreći cilj države prema ovom dokumentu jeste tretman sajber domena kao prostora za „organizaciju, obuku i opremanje, tako da Ministarstvo može u potpunosti da iskoristi potencijale sajber prostora“ (United States Department of Defense, 2011, 5). Iskorišćavanje potencijala se drastično razlikuje od ranijih formulacija otpornosti i priprema za odbranu. Potencijali mogu podrazumevati i ofanzivne operacije i pružanje prilika za ostvarenje koristi koje ne bi postojale bez upotrebe sajbera. Ovde se već jasno ukazuje da bi tretman novog domena mogao biti drugačiji u odnosu na ostale. Paralelno sa ovom strategijom, administracija Baraka Obame (Barack Obama) 2012. godine donosi direktivu naziva *PPD-20*. Po toj direktivi, dozvoljava se ofanzivno delovanje Sajber komande izvan granica SAD. Takvo delovanje je još uvek ograničeno na niz odobrenja administracije, i prema direktivi, koristi se u nužnim slučajevima (Healey, 2019, 3). To znači da su SAD i formalizovale ofanzivne operacije, ali da su njihov obim i brzina još uvek zavisili od često sporih birokratija.

Direktiva *PPD-20* važi sve do 2018. godine, kada je zamenjena direktivom zasnovanoj na novoj „Sajber strategiji Ministarstva odbrane“, objavljenoj iste godine. U toj Strategiji sada već imamo eksplicitno pominjanje aktera poput Kine i Rusije koji su označeni kao „strateški takmaci“. Navode se i konkretne operacije ovih zemalja za koje se smatra da su ugrozili bezbednost SAD. U slučaju Kine, to je serija industrijskih špijunaža kako privatnog, tako i javnog sektora SAD, dok se u slučaju Rusije radi o pokušaju mešanja u politički sistem 2016. godine hakovanjem mejlova demokrata i podsticanjem polarizacije putem društvenih mreža. Sve zajedno, akcije Kine i Rusije su označene kao „uporne kampanje“.

Takođe, SAD sada otvoreno konstatuju kako će preduzimati „akcije u sajber prostoru u svakodnevnom takmičenju kako bi sačuvale vojnu prednost i branile interese SAD“. Konačno, Strategija značajno povećava nivo asertivnosti u delu gde se Ministarstvo „usmerava ka ‘isturenoj odbrani’“, podstiče ka „oblikovanju svakodnevnog takmičenja“ i „priprema za rat gradeći smrtonosniju silu“ (United States Department of Defense, 2018, 1-7). Nova direktiva iz 2018. godine, označena kao *NSPM-13*, uklanja sva administrativna ograničenja stare, *PPD-20* direktive, i biva potpuno usaglašena sa ofanzivnim karakterom i rečnikom Strategije iz 2018. godine. Možda je najbolje formalnu i faktičku razliku između novih i ranijih dokumenata opisao Trampov savetnik za nacionalnu bezbednost, Džon Bolton (John Bolton). On je smatrao da zbog nove direktive, administraciji „nisu više vezane ruke kao što su bile za vreme Obamine administracije“, te da se sada ofanzivne akcije mogu vršiti bez ikakve zadržke (Healey 2019, 3-4).

Strategija iz 2018. dobila JE svoju konkretizaciju i u nastupima direktora Sajber komande SAD, Pola Nakasonea (Paul Nakasone)¹⁴. Nakasone obrazlaže kako Strategija omogućava administraciji da u svakom trenutku raspolaže vrlo širokim spektrom opcija za napad, pre svega zato što se njome favorizuje „uporno angažovanje“ sa „isturenom odbranom“ (Nakasone, 2019). Odnosno, Sajber komanda će težiti da penetrira sve kritične sisteme svojih takmaca, kako bi u presudnim momentima SAD imale na raspolaganju različit spektar opcija za napad. Konstantna prisutnost podrazumeva i konstantan kontakt i uporno angažovanje sajber trupa u ofanzivnim akcijama. Pretpostavka takvog mišljenja je da će uporni angažman služiti i obuzdavanju protivnika, pogotovo ako se povremenim akcijama signaliziraju ofanzivne mogućnosti. Međutim, karakteristike sajber prostora i delovanje drugih država, na šta je skrenuta pažnja u Strategiji iz 2018. godine, dovodi do toga da SAD veruju kako su i druge države već u njenim sistemima. Kada pogledamo rečnik strategije, ali i obrazloženje Nakasonea, vidimo da se obe ove stvari u potpunosti poklapaju sa teorijom upornog angažmana. Ovo ne bi trebalo da čudi, imajući u vidu da su kreatori te teorije povezani sa Sajber komandom ili kao predavači ili direktno kao njeni stratezi.¹⁵

Preterano bi bilo reći da je teorija upornog angažmana oblikovala asertivnije ponašanje SAD u sajber prostoru. Kao što smo videli još na primerima Staksnet

¹⁴ Koji je istovremeno direktor Nacionalne bezbednosne agencije, NSA (National Security Agency).

¹⁵ Napomenuo bih da sam tokom školske 2022-2023 godine bio gostujući istraživač na Univerzitetu u Sinsinatiju, gde je jedan od autora teorije, Ričard Harknet, redovni profesor i direktor Škole za javne i međunarodne poslove, kao i direktor Centra za sajber strategije i politike. Stoga, imao sam prilike i iz prve ruke da čujem i razumem evoluciju razmišljanja koje je postalo osnov za najvažniji strateški dokument SAD koji se tiče delovanja u sajber prostoru.

i Flejma, SAD su itekako imale istaknute ofanzivne operacije i pre 2010. godine. Pre bismo mogli da kažemo da je rečnik i konceptualizacija pratila američke akcije i da je kasnila za njima. „Sukobljavanje ispod nivoa rata“ je postala pravilnost sajber prostora i pre nego što se neko dosetio da na osnovu ove karakteristike kreira rečnik upornog angažmana ili isturene odbrane. Jakobsen (Jacobsen) piše, na primer, kako je potpuno nepotrebno usvajanje ofanzivnijih koncepata i rečnika. Jer, ukoliko su već uočene pravilnosti i način na koji funkcionise kontakt u sajber prostoru, a koji kontraintuitivno omogućava deeskalaciju, zašto je neophodno dodatno opterećivati strategije ofanzivnim i često neprijateljskim rečnikom (Jacobsen 2021, 703-705)? Takođe, jasno isticanje ofanzivne terminologije šalje signal stranoj publici da su SAD predvodnik militarizacije sajber prostora i da će to uporno nastaviti da predstavljaju i u budućnosti (Healey 2019, 7).

Tokom 2022. godine, SAD su donele i Nacionalne strategije bezbednosti i odbrane. Sajber prostor u njima igra značajnu ulogu sada već u jasno definisanom karakteru borbe protiv Kine i Rusije. Strategije opisuju maltene totalnu, integrisanu borbu na zemlji, u vodi, vazduhu, svemiru i sajberu, protiv Kine kao glavnog dugoročnog strateškog izazivača, koja jedina ima pretenziju promene celokupnog međunarodnog poretka, a opisuje i akutnu integrisanu borbu protiv Rusije (The White House 2022; United States Department of Defense 2022). „Nacionalna strategija za sajber bezbednost“ iz marta 2023. godine ponavlja neke od glavnih tačaka Strategija bezbednosti i odbrane. Među njima je svakako označavanje Kine i Rusije kao glavnih izvora pretnji po SAD, uz dodatak Irana i Severne Koreje. Svakom od ovih aktera posvećena je zasebna pažnja, gde se Rusija i Kina izdvajaju kao primeri „upornih pretnji“ (*persistent threats*), uz navođenje ruskog NotPetja virusa kao otelotvorenja toga kolika šteta može da se desi zbog ogromne međupovezanosti u sajber prostoru. Zanimljivo, reč „uporno“ se sada koristi isključivo kao epitet malicioznih aktera (strategija navedene države označava kao neprijatelje i maliciozne aktere) na tri mesta u Strategiji, bez ijednog korišćenja upornosti u kontekstu delovanja SAD (The White House 2023). Time vidimo da je napušten rečnik Strategije iz 2018. godine, i da je usvojena tadašnja kritika da se stiče utisak kako su SAD predvodnik militarizacije, upravo zbog definisanja svog „upornog angažmana“. Takođe, nova strategija ne koristi reč „obuzdavanje“ nigde, dok je ona u Strategiji iz 2018. godine upotrebljena 20 puta.¹⁶

U Strategiji iz 2023. godine se čak eksplicitno navodi kako se napušta ranija doktrina „isturene odbrane“ (*defend forward*) kojom je opisivana spremnost SAD

¹⁶ Uporediti pretragom ključnih reči *persistent* i *deterrence*.

da konstantno budu u sistemima protivnika, te da na taj način pružaju opcije za napad donosiocima odluka. Sada je rečnik znatno zamućen. „Isturena odbrana“ se menja novim pristupom „remećenja“ (*disruption*) malicioznih aktivnosti, i ostaje nejasno kakva je zapravo razlika između dva procesa (ibid., 13-15). Uopšteno, remećenje, uključujući i preventivno sprečavanje malicioznih aktivnosti, ima izuzetno širok spektar. Ono u konceptualnom smislu može uključivati i ranije definisan „uporni angažman“ kao i „isturenu odbranu“. No, čini se da je usvojena kritika o ranijem militarizujućem rečniku, te da se koncepti upornosti i isturenosti sada vezuju samo za neprijatelje i maliciozne aktere. SAD promenom rečnika u novoj Strategiji nastoje da neguju imidž aktera koji se ponovo samo brani, budući da je defanziva dominantna u rečniku Strategije. Da ne bi došlo do zabune, to ne znači da defanziva u strateškom smislu ima prednost nad ofanzivom u sajber domenu, već se čini da su u SAD postali svesni negativnog marketinškog prizvuka predašnjeg ofanzivnog rečnika, na šta je ukazivao jedan od kritičara američkih dokumenata (Healey 2019, 7).

Konačno, nije zgoreg pomenuti i da nova strategija skreće pažnju na veliki značaj privatnog sektora za odbranu i otpornost u sajber prostoru. Stavlja se fokus na činjenicu da se ne može očekivati od malih biznisa i pojedinaca da ne prave greške, ali da se od vladinih agencija i privatnih tehnoloških firmi očekuje da preuzmu odgovornost za sistemsku odbranu i bezbedno skladištenje podataka (ibid., 4-5). To bi u prevodu značilo da se od društvenih platformi i velikih softverskih kompanija očekuje da u potpunosti sarađuju sa federalnim vlastima u usklađivanju nacionalne politike bezbednosti u sajber prostoru. Posledica takvih konstrukcija jeste da će nekada globalne društvene mreže sve više biti percipirane kao nacionalne. SAD time same sebe stavljaju u paradoksalnu poziciju gde su one istovremeno promoter globalnog interneta (naspram „sajber Vestfalije“ Kine i Rusije), uz strateško opredeljenje i potencijalna zakonska rešenja koja će primoravati sve domaće firme da se prilagode nacionalnoj bezbednosti SAD. Tipičan primer sprovođenja Strategije, ali i paradoksalne situacije, jeste saslušanje direktora kineske kompanije TikTok u martu mesecu 2023. godine u Kongresu SAD. Tokom više od 5 sati postavljanja pitanja i iznošenja stavova, jasno se vidi da su tehnološke kompanije viđene kao privatne i globalne samo ukoliko su upravljači i vlasnici unutar SAD (C-SPAN 2023). Time SAD doprinose „sajber Vestfaliji“ makar u jednakoj meri kao Kina i Rusija, budući da šalju signal ostatku sveta da kada kažu „globalno“, zapravo misle na „ekskluzivno rezervisano za interes SAD“.

Sveukupno, najnovija Strategija koja se tiče delovanja SAD u sajber prostoru zamućuje i menja rečnik koji je od 2018. do 2023. godine bio znatno iskreniji i otvoreniji. Čini se da su SAD naučile lekciju prema kojoj sukobljavanje ispod nivoa

rata, uporni angažman i isturena odbrana nužno proističu iz karakteristika sajber prostora, ali da takve konstrukcije ne moraju da stoje i u Strategiji. Time se smanjuje značaj i same Strategije, budući da iz nje mnogo teže možemo da čitamo stvarne strateške postavke SAD. Ranije opisana teorija upornog angažmana je i dalje srž objašnjenja delovanja nominalno najbogatije države sveta u sajber prostoru, bez obzira što su ključni koncepti ove teorije izbačeni iz najnovije Strategije. To će tako ostati i u doglednoj budućnosti, pre svega zbog toga što se ključne karakteristike sajber domena svakako neće tek tako promeniti.

Zaključak

U radu je napravljen pregled postojeće literature koja se bavi sukobima i strategijama u sajber prostoru, s ciljem izdvajanja ključnih karakteristika sajber domena. Kao ključne karakteristike izdvajam: demokratičnost, koja se ogleda u lakoj dostupnosti sajbera, anonimnosti i velikoj međupovezanosti i međuzavisnosti aktera; veliki potencijal ljudske greške, uz naglasak da 95 procenata sajber napada imaju uzrok u jednostavnim ljudskim greškama; problem atribucije, koji se vidi u izuzetno teškom pripisivanju sajber napada određenom akteru; volatilnost, koja može biti na tehničkom, operativnom i fizičkom nivou, budući da čovek može promeniti i same zakone i osnovne postavke sajber prostora; konačno, vremenska ograničenost i brzina reagovanja, pošto sajber napadima možemo biti izloženi a da toga nismo ni svesni (što je često slučaj kod krađe podataka), ili ako i postanemo svesni, često ne možemo mnogo toga da učinimo u kratkom vremenskom roku. Opisane karakteristike su i osnov strateškog mišljenja teorije upornog angažmana, koja je potpuno promenila razumevanje obuzdavanja i ukazala na to da sajber prostor favorizuje ofanzivno naspram defanzivnog delovanja aktera.

Međutim, rad nije puki pregled literature, već se teorija upornog angažmana poredi sa evolucijom strateških dokumenata SAD koje se tiču sajber prostora u periodu od 2003. do 2023. godine. Početne strategije bile su odraz razmišljanja o tome kako obuzdati suparnika u drugim domenima, bez razmišljanja o specifičnostima sajber prostora. Takođe, novije strategije u svojoj srži imaju teoriju upornog angažmana, bez obzira što Strategija iz 2023. godine izbacuje rečnik ove teorije. Nešto zamućeniji rečnik ne odražava nameru, ali i ranije delovanje SAD, koje počiva na upornim ofanzivnim akcijama u sajber prostoru ispod nivoa rata. Ovo se najbolje može videti u činjenici da su SAD još u periodu od 2007. do 2013. godine razumele prednosti ofanzive u tom domenu. Stoga,

zaključak je da najnovija Strategija nema veliku saznavnu vrednost bez uporedne perspektive sa ranijim sličnim dokumentima, ali i konkretnim akcijama SAD u sajber domenu, koje su uporne, i vrlo često ofanzivne, a sve u skladu sa karakteristikama koje tu ofanzivnost i podstiču.

Neophodno je na kraju skrenuti pažnju na to da razumevanje karakteristika sajber prostora, ali i delovanje jedne moćne države poput SAD ima koristi i za eventualno strateško razmišljanje u malim državama poput Srbije. Države koje razumeju koristi ofanzivnog delovanja u sajber prostoru, vremenom će se sve više približavati kumulativnom koristima i postizanjima strateških ciljeva. Države koje propuste ovu priliku, biće izložene upornim operacijama drugih država, branile se one ili ne. Stoga, bez obzira koliko to bio težak i komplikovan zadatak u tehničkom, operativnom i fizičkom smislu, i manje države moraju pristupiti izgradnji sajber trupa ukoliko nameravaju da i dalje projektuju onoliko suverenosti koliko je to moguće. Dalja istraživanja na ovu temu bi zato morala biti usmerena na popisivanje različitih strategija koje države mogu usvojiti u sajber prostoru u zavisnosti od svog položaja, projekcije moći i stepena rizika sa kojima se suočavaju, što bi itekako koristilo i zemljama poput Srbije.

Bibliografija

- Barlow, John Perry. 1996. "Declaration of Independence for Cyberspace." *Electronic Frontier Foundation*. <https://www.eff.org/cyberspace-independence>.
- Bradshaw, Samantha, and Philip N. Howard. 2018. "The global organization of social media disinformation campaigns." *Journal of International Affairs* 71(1): 23-32.
- Bronk, Christopher, and Eneken Tikk-Ringas. 2013. "The cyber attack on Saudi Aramco." *Survival* 55 (2): 81-96.
- C-SPAN. 2023. "TikTok CEO Shou Zi Chew testifies before Congress." YouTube, March 2023. https://www.youtube.com/watch?v=_E-4jtTFsO4.
- Cattler, David and Daniel Black. 2022. "The Myth of the Missing Cyberwar." *Foreign Affairs*, April 6. <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-04-06/myth-missing-cyberwar>.
- Clinton, Bill. 2000. "Clinton's words on China: Trade is the smart thing." *The New York Times*, March 9. <https://www.nytimes.com/2000/03/09/world/clinton-s-words-on-china-trade-is-the-smart-thing.html>.

- Cohen, A. Eliot. 1994. "The Mystique of U.S. Air Power." *Foreign Affairs* January-February: 109-124.
- Costello, John, and Joe McReynolds. 2018. "China's strategic support force: A force for a new era." *China Strategic Perspectives* 13, Institute for National Strategic Studies.
- Cross, Katherine. 2022. "The Transparency Theater of the Twitter Files." *The Wired*, December 12. <https://www.wired.com/story/twitter-files-elon-musk-shadowbanning-censorship/>.
- Davis, Joshua. 2007. "Hackers take down the most wired country in Europe." *Wired magazine*, August 21. <https://www.wired.com/2007/08/ff-estonia/>
- Deibert, Ronald J., and Louis W. Pauly. 2019. "Mutual entanglement and complex sovereignty in cyberspace." In: *Data Politics*, editors Didier Bigo, Engin Isin, and Evelyn Ruppert, 81-99. London: Routledge.
- Deibert, Ronald, and Rafal Rohozinski. 2010. "Risking Security: Policies and Paradoxes of Cyberspace Security." *International Political Sociology* 4 (1): 15–32.
- Der Derian, James. 1994. "Cyber-Deterrence." *Wired Magazine*. September 1. <https://www.wired.com/1994/09/cyber-deter/>.
- Dunn Cavelty, Myriam, and Andreas Wenger. 2020. "Cyber security meets security politics: Complex technology, fragmented politics, and networked science." *Contemporary Security Policy*, 41 (1): 5-32.
- Dunn Cavelty, Myriam. 2013. "From cyber-bombs to political fallout: Threat representations with an impact in the cyber-security discourse." *International Studies Review* 15 (1): 105-122.
- Egloff, Florian J., and Max Smeets. 2021. "Publicly attributing cyber attacks: a framework." *Journal of Strategic Studies*: 1-32.
- Elgin, B., and M. Riley. 2014. "Now at the Sands Casino: An Iranian Hacker in Every Server." *Bloomberg*, December 12. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-12-11/iranian-hackers-hit-sheldon-adelsons-sands-casino-in-las-vegas>.
- Farwell, James and Rafal Rohozinski. 2011. "Stuxnet and the Future of Cyber War." *Survival*, 53 (1): 23-40.
- Fischerkeller, Michael P., and Richard J. Harknett. 2017. "Deterrence is not a credible strategy for cyberspace." *Orbis* 61 (3): 381-393.

- Fischerkeller, Michael P., Emily O. Goldman, and Richard J. Harknett. *Cyber persistence theory: Redefining national security in cyberspace*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Fogleman, Ronald R. 1995. "Information operations: The fifth dimension of warfare." *Defense issues* 10 (47): 1-3.
- Fuchs, Christian. 2012. "Some Reflections on Manuel Castells' Book 'Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age'." *tripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society* 10 (2): 775-797.
- Gerasimov, Valery. 2016. "The Value of Science in the Foresight." *Military Review*, January/February. https://www.armyupress.army.mil/portals/7/military-review/archives/english/militaryreview_20160228_art008.pdf.
- Ghafur, Saira, Soren Kristensen, Kate Honeyford, Guy Martin, Ara Darzi, and Paul Aylin. 2019. "A retrospective impact analysis of the WannaCry cyberattack on the NHS." *NPJ digital medicine* 2 (1) (2019): 98.
- Goldsmith, Jack, and Stuart Russell. 2018. "Strength Becomes Vulnerabilities." *Aegis Series Paper No. 1806*, The Hoover Institution.
- Goodman, Will. 2010. "Cyber deterrence: Tougher in theory than in practice?" *Strategic Studies Quarterly* 4 (3): 102-135.
- Greenberg, Andy. 2017. "How an entire nation became Russia's test lab for cyberwar." *Wired*, June 20. <https://www.wired.com/story/russian-hackers-attack-ukraine/>
- Greenberg, Andy. 2018. "The untold story of NotPetya, the most devastating cyberattack in history." *Wired*, August 22. <https://www.wired.com/story/notpetya-cyberattack-ukraine-russia-code-crashed-the-world/>.
- Harknett, Richard, and Max Smeets. 2020. "Cyber campaigns and strategic outcomes." *Journal of Strategic Studies*, 45 (4): 534-567.
- Healey, Jason. 2019. "The implications of persistent (and permanent) engagement in cyberspace." *Journal of Cybersecurity* 5 (1): 1-15.
- Jacobsen, Jeppe T. "Cyber offense in NATO: challenges and opportunities." *International Affairs* 97, no. 3 (2021): 703-720.
- Kaplan, Fred. 2016. *Dark territory: The secret history of cyber war*. New York: Simon and Schuster.
- Kello, Lucas. 2013. "The meaning of the cyber revolution: Perils to theory and statecraft." *International Security* 38 (2): 7-40.

- Khondker, Habibul Haque. 2011. "Role of the new media in the Arab Spring." *Globalizations* 8 (5): 675-679.
- Kollars, Nina. 2020. "Cyber Conflict as an Intelligence Competition in an Era of Open Innovation." *Policy Roundtable: Cyber Conflict as an Intelligence Contest*. <https://tnsr.org/roundtable/policy-roundtable-cyber-conflict-as-an-intelligence-contest/>.
- Kostyuk, Nadiya, and Erik Gartzke. 2022. "Why Cyber Dogs Have Yet to Bark Loudly in Russia's Invasion of Ukraine " *Texas National Security Review*.
- Kostyuk, Nadiya, and Yuri M. Zhukov. 2019. "Invisible digital front: Can cyber attacks shape battlefield events?" *Journal of Conflict Resolution* 63 (2): 317-347.
- Landau, Susan. 2013. "Making sense from Snowden: What's significant in the NSA surveillance revelations." *IEEE Security & Privacy* 11 (4): 66-75.
- Lindsay, John R. 2020. "Military Organizations, Intelligence Operations, and Information Technology." *Policy Roundtable: Cyber Conflict as an Intelligence Contest*. <https://tnsr.org/roundtable/policy-roundtable-cyber-conflict-as-an-intelligence-contest/>
- Lindsay, John R., Tai Ming Cheung, and Derek S. Reveron (eds). 2015. *China and cybersecurity: Espionage, strategy, and politics in the digital domain*. USA: Oxford University Press.
- Lindsay, Jon. 2013. "Stuxnet and the Limits of Cyber Warfare." *Security Studies*, 22(3): 365-404.
- Lindsay, R. Jon. 2015. "The Impact of China on Cybersecurity: Fiction and Friction." *International Security* 39 (3): 7-47.
- Lipton, Eric, David E. Sanger, and Scott Shane. 2016. "The perfect weapon: How Russian cyberpower invaded the US." *The New York Times*, December 13. <https://www.nytimes.com/2016/12/13/us/politics/russia-hack-election-dnc.html>.
- Lynn III, William F. 2010. "Defending a new domain-the Pentagon's cyberstrategy." *Foreign Affairs* 89: 97-109.
- Maness, Ryan C. 2021. "Death by a Thousand Cuts: Is Russia Winning the Information War with the West?" In: *European-Russian Power Relations in Turbulent Times*, edited by Mai'a K. Davis Cross and Ireneusz Paweł Karolewski, 160-186. Ann Arbor, Mi: the University of Michigan Press
- Markoff, John. 2008. "Before the gunfire, cyberattacks." *New York Times*, August 12. <https://www.nytimes.com/2008/08/13/technology/13cyber.html>.

- McGuffin, Chris, and Paul Mitchell. 2014. "On Domains: Cyber and the Practice of Warfare." *International Journal* 69 (3): 394–412.
- Morozov, Evgeny. 2011. *The dark side of Internet freedom: The net delusion*. New York: Public Affairs. 2011.
- Mueller, Robert. 2019. *Report On The Investigation Into Russian Interference In The 2016 Presidential Election*. Washington, D.C.: Department of Justice.
- Nagle, Angela. 2017. *Kill all normies: Online culture wars from 4chan and Tumblr to Trump and the alt-right*. UK: John Hunt Publishing.
- Nakasone, Paul M. "A cyber force for persistent operations." *Joint force quarterly* 92 (1): 10-14.
- Nocetti, Julien. 2015. "Contest and conquest: Russia and global internet governance." *International Affairs* 91 (1): 111-130.
- Panetta, Leon. 2012. "Defense secretary warns of 'cyber Pearl Harbor'." *CBS News YouTube Channel*, October 13, 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=C2Qp59aQyu4>.
- Peterson, Dale. 2013. "Offensive Cyber Weapons: Construction, Development, and Employment." *Journal of Strategic Studies* 36 (1): 120-124.
- Platsis, George. 2019. "The human factor: Cyber security's greatest challenge." In: *Cyber Law, Privacy, and Security: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*, 1-19. IGI Global, 2019.
- Price, Monroe. 2017. "The global politics of Internet governance: A case study in closure and technological design." In: *Technology and World Politics*, edited by Daniel McCarthy, 126-145. London and New York: Routledge.
- Reuters. 2021. "Russia disconnects from internet in tests as it bolsters security - RBC daily." July 22. <https://www.reuters.com/technology/russia-disconnected-global-internet-tests-rbc-daily-2021-07-22/>.
- Rid, Thomas, and Ben Buchanan. 2015. "Attributing cyber attacks." *Journal of Strategic Studies* 38 (1-2): 4-37.
- Rovner, Joshua. 2020. "What is an Intelligence Contest?" *Texas National Security Review*, Fall: 114-120.
- Shachtman, Noah. 2010. "Insiders Doubt 2008 Pentagon Hack Was Foreign Spy Attack (Updated)". *Wired*, August 25. <https://www.wired.com/2010/08/insiders-doubt-2008-pentagon-hack-was-foreign-spy-attack/>.
- Sherman, Justin. 2021. "Reassessing RuNet: Russian Internet Isolation and Implications for Russian Cyber Behavior." *The Atlantic Council*, July 12. <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/>

- reassessing-runet-russian-internet-isolation-and-implications-for-russian-cyber-behavior/#executivesummary.
- Singer, Peter W., and Allan Friedman. 2014. *Cybersecurity: What everyone needs to know*. Oxford: Oxford University Press.
- Singer, Peter Warren, and Emerson T. Brooking. *LikeWar: The weaponization of social media*. Boston: Eamon Dolan Books, 2018.
- Slayton, Rebecca. 2016. "What is the cyber offense-defense balance? Conceptions, causes, and assessment." *International Security* 41 (3): 72-109.
- Smeets, Max. 2022a. *No shortcuts: Why states struggle to develop a military cyber-force*. Oxford: Oxford University Press.
- Smeets, Max. 2022b. "The Risks of Managing a Purchased Cyber Arsenal". *Blog Post by Max Smeets, Guest Contributor* May 31. <https://www.cfr.org/blog/risks-managing-purchased-cyber-arsenal>.
- The Economist. 2010. "War in the fifth domain." July 3. <https://www.economist.com/briefing/2010/07/01/war-in-the-fifth-domain>.
- The White House. 2003. *The national strategy to secure cyberspace*. Washington D.C.: The White House.
- The White House. 2022. *National Security Strategy*. Washington D.C.: The White House.
- The White House. 2023. *National Cybersecurity Strategy*. Washington D.C.: The White House.
- Thomas Rid. 2012. "Cyber War Will Not Take Place." *Journal of Strategic Studies* 35 (1): 5-32.
- U.S. National Institute of Standards and Technology. 2012. "Information Security." U.S. Department of Commerce. <https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/Legacy/SP/nistspecialpublication800-30r1.pdf>.
- United States Department of Defense. 2011. *Department of Defense Strategy for Operating in Cyberspace*. Washington DC: DoD.
- United States Department of Defense. 2018. *Department of Defense Cyber Strategy*. Washington DC: DoD.
- United States Department of Defense. 2022. *National Defense Strategy*. Washington DC: DoD.
- Vishwanath, Arun. 2022. *The Weakest Link: How to Diagnose, Detect, and Defend Users from Phishing*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Welch, Larry D. 2004. *Cyberspace-The fifth operational domain*. Alexandria, VA: Institute for Defense Analyses.

- White, Geoff. 2021. "The Lazarus heist: How North Korea almost pulled off a billion-dollar hack." *BBC News*, June 21. <https://www.bbc.com/news/stories-57520169>.
- Wilner, Alex. 2020. "US cyber deterrence: Practice guiding theory." *Journal of Strategic Studies* 43 (2): 245-280.
- YouTube Help. 2023. "YouTube's Community Guidelines." *Google Support*. <https://support.google.com/youtube/answer/9288567?hl=en>.
- Zeng, Jinghan, Tim Stevens, and Yaru Chen. 2017. "China's Solution to Global Cyber Governance: Unpacking the Domestic Discourse of 'Internet Sovereignty'." *Politics & Policy* 45 (3): 432-464.
- Zetter, Kim. 2012. "Meet 'Flame,' The Massive Spy Malware Infiltrating Iranian Computers." *Wired*, May 28. <https://www.wired.com/2012/05/flame/>.

Miloš VUKELIĆ

CHARACTERISTICS OF CYBERSPACE AS A DISTINCT DOMAIN OF CONFLICT: A CASE STUDY OF U.S. STRATEGIC OPERATIONS

Abstract: In this paper, I intend to contribute to the systematic study of cyber strategies and policies by offering a synthesis of key events and findings on state actions in cyberspace after 2007. Such a synthesis implies tracing the processes that contributed to the beginning of the militarization of cyberspace from 2007 to 2013. Then, it implies defining the basic characteristics of cyberspace that determine the actions of states, among which are: the democratic character; high potential for human error; attribution problem; technical volatility; and time and speed constraints. Finally, the synthesis includes a concrete example of the influence of key characteristics on the strategic behavior of the USA. Based on the analysis of the strategic documents of the USA and the analysis of the previous behavior of this country, I argue that the theory of "persistent engagement", which in its construction considers the aforementioned characteristics, remains the backbone of the USA's behavior in cyberspace.

Keywords: Cyberspace, cyber domain, cyber strategy, cyber policy, cyber conflict, USA.

UDK 338.1(497.11)
Biblid: 0025-8555, 76(2024)
Vol. LXXVI, br. 1, str. 87–108
DOI: <https://doi.org/10.2298/MEDJP2401087K>

Pregledni rad
Primljen 21. septembra 2023.
Odobren 29. januara 2024.
CC BY-SA 4.0

Primena principa Pola Kolijera u okviru strategije za prevazilaženje razvojnih izazova Republike Srbije kao kontinentalne države

Bogdan KRASIĆ¹

Apstrakt: Predmet istraživanja ovog rada su ekonomske karakteristike i izazovi sa kojima se suočavaju kontinentalne države, sa posebnim fokusom na Republiku Srbiju, državu bez izlaza na more. Autor polazi od toga da kontinentalne države čine 38 procenata stanovništva najsiriromašnije milijarde svetske populacije, te da sama činjenica da neka država nema izlaz na more umanjuje njen privredni rast. Britanski ekonomista Pol Kolijer predlaže niz strategija koje kontinentalne države mogu da implementiraju kako bi prevazišle ove izazove. Čak i kada vlade kontinentalnih država implementiraju sve predviđene strategije u praksi, to nije garancija njihovog uspeha imajući u vidu da dobar deo njih zavisi od eksternih faktora, na prvom mestu volje susednih država. Istraživanje obuhvata analizu postojećih javnih i ekonomskih politika kroz prizmu Kolijerovih strategija koje uključuju oslonac na ekonomski rast susednih država, unapređenje ekonomskih politika u regionu, bolji pristup obali, poreske olakšice, unapređenje vazdušne povezanosti i razvoj digitalne ekonomije, podsticanje doznaka, kreiranje transparentnog okruženja za investitore u oblasti prirodnih resursa, ruralni razvoj i privlačenje spoljne pomoći, u vidu studije slučaja Republike Srbije. Cilj istraživanja je da se ispitivanjem postojećih javnih i ekonomskih politika, sagleda u kojoj meri one odgovaraju strategijama koje je predložio Pol Kolijer. Rezultati pokazuju da, iako javne i ekonomske politike Republike Srbije faktički u velikoj meri odgovaraju onome što su Kolijerove predložene strategije, ne postoji jedinstveni nacionalni strateški okvir za prevazilaženje razvojnih izazova koji su posledica nedostatka pristupa moru. Rezultati mogu biti primenjeni prilikom unapređenja postojećih i razvoja novih nacionalnih strategija u cilju sistematskog rešavanja problema kontinentalnosti Republike Srbije.

Cljučne reči: kontinentalne države, geografski položaj, ekonomski razvoj, pristup moru, trgovina, strateško planiranje.

¹ Save the Children International, Beograd, programski direktor, krasicbogdan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1375-6152>

Pogledi izneti u članku odražavaju lični stav, a ne stav institucije.

Uvod

Prema Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravu mora, kontinentalne države (kao pojam) predstavljaju zemlje bez direktnog pristupa morskoj obali. I danas zemlje bez izlaza na more imaju lošije ekonomske pokazatelje od svojih pomorskih suseda u smislu indeksa ljudskog razvoja, sa nižim bruto domaćim proizvodom (BDP) po glavi stanovnika, očekivanim životnim vekom i ishodima obrazovanja, a mnoge imaju poteškoće u ostvarivanju razvojnih ciljeva (Faye et al. 2004, 33). Razumevanje razvojnih izazova sa kojima se suočavaju kontinentalne države zahteva analizu kako istorijskih, tako i savremenih ekonomskih i političkih faktora koji oblikuju razvojne politike. Adam Smit, iako piše u kontekstu 18. veka, pruža temelj za razumevanje dugotrajnih ekonomskih nejednakosti između kontinentalnih i pomorskih država. On je još tada uočio da su unutrašnji delovi Afrike i Azije ekonomski najnerazvijenije oblasti sveta (Ibid, 31). Smitove, kao i druge (tj. kasnije) teorije o ekonomskom razvoju i trgovini pružaju uvid u strukturalne izazove sa kojima se suočavaju zemlje bez izlaza na more. Ove izazove dodatno komplikuju globalizacija i promenljivi međunarodni ekonomski odnosi, koji često pogoduju pomorskim državama. Ove dinamike postavljaju osnovu za diskusiju o politikama i strategijama koje su potrebne kako bi se smanjile razvojne nejednakosti i unapredio ekonomski rast u kontinentalnim državama. Problem kojim se ovo istraživanje bavi jeste činjenica da analize pokazuju da ovakve države čine 38 procenata stanovništva najsiromašnije milijarde svetske populacije, te da sama činjenica da neka država nema izlaz na more umanjuje njen privredni rast.

Predmet istraživanja ovog rada su ekonomske karakteristike i izazovi sa kojima se suočavaju kontinentalne države kroz studiju slučaja Republike Srbije, koja nema pristup moru. Britanski ekonomista Pol Kolijer predložio je niz strategija koje kontinentalne države mogu da implementiraju kako bi prevazišle ove izazove. Njegova ekspertiza nalazi se u analizi izazova siromašnih zemalja i identifikaciji razvojnih „zamki“ kroz koje on pruža ključni okvir za razumevanje ovih kompleksnih pitanja. Kolijerova sposobnost da poveže pitanja prirodnih resursa, sukoba i ekonomskih politiku u kontekstu zemalja u razvoju ima izuzetan značaj za oblikovanje efikasnih strategija razvoja. Kroz svoj istraživački rad, Kolijer je znatno doprineo razumevanju ovih povezanosti, a njegova knjiga „Najsiromašnijih milijardu“ („The Bottom Billion“) bavi se upravo ovim izazovima sa kojima se suočavaju ekonomski najnerazvijenije zemlje sveta. On u svojoj knjizi predlaže niz konkretnih strategija za njihovo prevazilaženje a pod četiri „razvojne zamke“ podrazumeva sukobe, oslanjanje na prirodne resurse, nedostatak izlaza na more uz loše susede i loše upravljanje. Kolijerove teorije i predlozi su od

posebnog značaja za zemlje poput Republike Srbije, koje se suočavaju ne samo s izazovima nedostatka izlaza na more, već i sa drugim pomenutim aspektima. Analiza Kolijerovih strategija u kontekstu specifičnih uslova i političke situacije u Republici Srbiji može pružiti važan uvid u moguće pravce za prevazilaženje ovih izazova. Stoga, njegov rad služi kao temelj za dalje istraživanje i razvoj politika koje bi mogle biti ključne u borbi protiv siromaštva i unapređenju ekonomskog razvoja u zemljama bez izlaza na more.

Čak i kada vlade kontinentalnih država implementiraju sve predviđene strategije u praksi to nije garancija njihovog uspeha, imajući u vidu da dobar deo njih zavisi od eksternih faktora, na prvom mestu volje susednih država. Za potrebe istraživanja sagledan je relevantni strateški okvir ali i data ocena njegove primene u praksi. Sagledavajući ovu vezu između teorije i prakse i uticaja na realne političke i ekonomske okolnosti, cilj istraživanja je da se dođe do praktičnog razumevanja koraka neophodnih za unapređenje postojećih politika i strategija. Ova analiza je ključna ne samo za razumevanje situacije u Republici Srbiji, već i za pružanje uvida u izazove sa kojima se suočavaju druge kontinentalne države u sličnom položaju.

Rezultati mogu biti primenjeni prilikom unapređenja postojećih i razvoja novih nacionalnih strategija u cilju sistematskog rešavanja problema kontinentalnosti Republike Srbije. U cilju detaljnijeg sagledavanja kako bi Kolijerove strategije mogle biti sprovedene u praksi u kontekstu Republike Srbije, kao dodatni aspekt uzimamo i Bečki akcioni plan za zemlje u razvoju bez izlaza na more za period od 2014. do 2024. godine. Iako se ne odnosi direktno na Republiku Srbiju, ovaj plan, usvojen pod okriljem UN-OHRLS (Kancelarija visokog predstavnika Ujedinjenih nacija za najnerazvijenije zemlje, zemlje u razvoju bez izlaza na more i male ostrvske države u razvoju) pruža smernice koje bi mogle biti direktno primenljive i na situaciju u kojoj se nalazi Republika Srbija. Bečki akcioni plan identifikuje šest prioriternih oblasti delovanja koje su ključne za razvoj i napredak država bez izlaza na more. Ove oblasti uključuju osnovna pitanja tranzitne politike, razvoj i održavanje infrastrukture (uključujući saobraćajnu, energetske, informacione i komunikacione tehnologije), međunarodnu trgovinu i olakšavanje trgovine, regionalnu integraciju i saradnju, strukturalnu ekonomsku transformaciju i sredstva za implementaciju. Svako od ovih oblasti su izloženi konkretni ciljevi i preporuke za korake koje treba preduzeti, kako za države bez izlaza na more, tako i za njihove međunarodne partnere.

Kontinentalnost država i ekonomski razvoj

Uticaj geografije, a posebno nepovoljne odlike poput nedostatka pristupa moru, smatra se značajnim ograničavajućim faktorom za ekonomski razvoj, što je potvrđeno različitim analizama i studijama. Među 29 kontinentalnih država izvan Centralne i Zapadne Evrope nijedna ne pripada grupi razvijenih država sa visokim prihodima, a kao najbogatije kontinentalne države izvan ovih regiona navode se jedino Bocvana i Belorusija (Gallup et al. 1999, 181). Činjenicu da u Centralnoj i Zapadnoj Evropi postoje kontinentalne države koje nisu siromašne objašnjava se najčešće time da su one blisko uvezane sa razvijenim evropskim tržištem. Nepobitna činjenica na koju autori ukazuju kako bi dokazali da nedostatak izlaza na more ima teške posledice po ekonomski razvoj je razlika između prihoda po glavi stanovnika u priobalnim državama i kontinentalnim državama (5.567 nasuprot 1.771 američkih dolara u trenutku pisanja) (Ibid). Statistička analiza pokazuje da faktor kontinentalnosti utiče na smanjene prihode (manje samo od faktora socijalističkog upravljanja), dok su faktori geografskog položaja na južnoj hemisferi ili suptropskoj zoni od manjeg značaja (Ibid). Priobalne zemlje mogu da remete države bez izlaza na more, zanemaruju razvoj putne infrastrukture koja bi ih povezala sa obalom i uvode visoke tarife za tranzit što dovodi do dugoročnih sukoba poput onog između Bolivije i Čilea (Ibid, 214). S druge strane razvojni programi često ne sadrže prekograničnu saradnju kao komponentu. Uprkos razvoju vazdušnog i železničkog saobraćaja, kao i digitalne povezanosti, najveći deo međunarodne trgovine i dalje ide morskim putem, sudeći (Sachs 2000, 102). Istovremeno, četiri ključne zavisnosti koje utiču na kontinentalne države i njihov ekonomski razvoj su zavisnost od infrastrukture, od zdravih političkih odnosa, od mira i stabilnosti suseda i od administrativnih praksi (Faye et al. 2004, 40).

Međutim, dok je geografski položaj zemlje nesporno važan, postoje i drugi pogledi koji primarno ističu ulogu institucija u ekonomskom razvoju. Tako nasuprot Saksu stoji analiza Acemoglua koji tvrde da na prvom mestu slabe institucije, a ne geografija i prateća pitanja poput bolesti, objašnjavaju trenutne razlike u nivoima ekonomskog razvoja (Acemoglu et al. 2001, 1395). On zaključuje da su razlike u kolonijalnim iskustvima, posebno evropski obrasci naseljavanja, doveli do trajnih institucionalnih razlika među zemljama, koje značajno utiču na trenutne prihode po glavi stanovnika, iako naglašava da se današnje institucije mogu menjati i da su pod uticajem velikog broja faktora (Ibid). U odgovoru Acemogluu na ovakav stav, Saks i Mekartur su ukazali na to da su njegovi stavovi verovatno ograničeni malim uzorkom bivših kolonija i ograničenom geografskom disperzijom tih zemalja (McArthur & Sachs 2001, 10).

Autori koji pokušavaju da pomire ova dva pogleda zaključuju da iako geografija možda ne određuje uvek i direktno ekonomski uspeh, na primer Bocvana ili Ujedinjeni Arapski Emirati, ona može da bude ta prekretnica koja će postaviti put ka razvoju u savremenu razvijenu ekonomiju na osnovu toga da li olakšava ili otežava takav proces (Veiseh 2010, 218).

Kontinentalne države, iako suočene sa nizom izazova usled nedostatka pristupa moru, imaju mogućnost da kroz različite strategije pronađu svoj put ka prosperitetu i razvoju. Svaka država bez izlaza na more takođe ima specifične izazove i potencijalna rešenja. Pa tako autori smatraju da Nepal neće moći da preokrene trend deficita u trgovinskom bilansu u odnosu na Indiju od koje najviše zavisi, dokle god ne razvije svoj energetska sistem, uključujući hidroelektrane i mineralne resurse (Jayaramanand, Shrestha 1976, 1121). Postoje predlozi brojnih rešenja za transformaciju kontinentalnih država (landlocked) u kontinentalno-povezane (land-linked) države na primerima Mongolije (Bulag 2010), Laosa (Kelly, Lu 2021) i Centralne Azije (Pomfret 2021) podrazumevajući pod tim unapređenje transportnih veza sa ciljem promovisanja ekonomskog razvoja kroz diversifikaciju i rast izvoza. Kada se govori o geografskom položaju i potencijalnim rešenjima, svakako je od značaja i međunarodna saradnja i povezivanje kontinentalnih država sa priobalnim ekonomijama.

Diplomatski i ekonomski naponi na globalnom nivou često se fokusiraju na bolju integraciju kontinentalnih država u svetsku ekonomiju, te na pružanje podrške njihovom razvoju. Koristeći teoriju igara Lahiri i Masdžidi predlažu načine za integraciju kontinentalnih država sa priobalnim ekonomijama (Lahiri & Masjidi 2012). Između ostalog njihova studija otkriva da su kontinentalne države sa više suseda u jačoj pregovaračkoj poziciji i da razvoj domaće industrije može da obezbedi indirektnu polugu za pregovore o većim ustupcima od obalnih suseda. Za Republiku Srbiju od značaja mogu biti analize kineske inicijative „Pojas i put“ poput one koju Adikari i Ma razvijaju na primeru Nepala koji je takođe deo ove inicijative (Adikhari, Ma, 2022). Oni zaključuju da ta inicijativa može da poveže priobalne i zemlje bez izlaza na more te da na taj način mogu da se reše izazovi vezani za blokadu granica sa kojim se trenutno suočavaju neke zemlje poput Nepala. Politike koje se fokusiraju na ublažavanje efekata nepostojanja izlaza na more treba da se pozabave preprekama koje su specifične za konkretnu državu u pogledu pristupa globalnim tržištima i izazovima za integraciju tržišta koji su specifični za region u kom se država nalazi (Faye et al. 2004).

Osim globalnih tela i inicijativa, formirane su specijalizovane institucije kako bi se bavile izazovima kontinentalnih država. Pri Ujedinjenim nacijama od 2001. godine deluje Kancelarija visokog predstavnika Ujedinjenih nacija za najnerazvijenije zemlje, zemlje u razvoju bez izlaza na more i male ostrvske

države u razvoju (UN-OHRLLS). Iako su u neformalnoj kategorizaciji zemalja u razvoju bez izlaza na more od evropskih država klasifikovane samo Moldavija i Severna Makedonija (UNCTAD), rad ovog tela pruža važan uvid u načine za prevazilaženje izazova sa kojima se suočavaju sve države bez izlaza na more, uključujući Republiku Srbiju. Kao posebno telo formiran je Centar za zemlje u razvoju bez izlaza na more (International Think Tank for LLDCs) koji je potekao iz međunarodne konferencije 2003. godine u Almatiju. Nakon serije inicijativa i podrški, zvanično je pokrenut 2009. godine u Ulan Batoru kako bi se bavio analizom izazova s kojima se suočavaju ove zemlje.

Postoje dva osnovna teoretska pogleda na to zašto je nedostatak izlaza na more značajan sa stanovišta ekonomskog razvoja (MacKellar et al. 2002). Neoklasična teorija kaže da se zemlje koje nemaju izlaz na more suočavaju sa povećanim transakcionim troškovima i cenama transporta zbog geografskog položaja, što dalje dovodi do pogoršanja uslova trgovine i smanjenih realnih prihoda, dok se ove države istovremeno bore sa potencijalnim poremećajima u trgovini, strateškim slabostima i neizvesnostima vezanim za tranzitne sporazume, što sve zajedno može uticati na njihov ukupni ekonomski učinak i integraciju u globalnu ekonomiju (Ibid, 214). Teorija endogenog rasta i „teorija nove trgovine“ dovode u pitanje neoklasično gledište naglašavajući dinamične trgovinske benefite i važnost eksternih efekata, sugerišući da bi zemlje bez izlaza na more mogle biti zarobljene u situaciji sporog rasta bez aktivne državne intervencije i razvoja infrastrukture (Ibid, 215). Empirijski dokazi odnosno statistički podaci pokazuju da se značajan deo država bez izlaza na more, posebno u Africi, svrstava među najsiromašnije na svetu, suočavajući se sa visokim transportnim troškovima i izazovima vezanim za geografski položaj (Ibid, 219). Regresiona analiza je pokazala da su zemlje bez izlaza na more u proseku imale oko 1,5 procentnih poena sporiji ekonomski rast godišnje između 1980. i 1996. godine, dok je takođe pokazala značaj početnih nivoa prihoda i stopa investicija u pogledu uticaja na ishode rasta, iako tačna uzročnost ostaje nejasna (Ibid, 220). Makelar i drugi zaključuju da, iako neoklasična teorija ne ukazuje na to da bi zemlje bez izlaza na more trebalo da imaju lošije ekonomske rezultate, empirijski dokazi pokazuju drugačiju sliku, naglašavajući važnost razvoja fokusiranog na transport, istraživanja sektora koji se ne oslanjaju na fizički transport i traženje međunarodne zaštite od eksploatacije od strane priobalnih suseda (Ibid, 222).

Faje i drugi grupišu zavisnost od tranzitnih ruta na četiri glavna pojavna oblika - (1) zavisnost od tranzitne infrastrukture; (2) zavisnost od političkih odnosa sa susedima; (3) zavisnost od mira i stabilnosti unutar tranzitnih suseda; i (4) zavisnost od administrativnih procesa u tranzitu (Faye et al. 2004). U smislu zavisnosti od infrastrukture tranzitnih zemalja, zemlje bez izlaza na more se u

velikoj meri oslanjaju na susedne tranzitne infrastrukture za spoljnu trgovinu, a slaba infrastruktura može presudno da utiče na njihovu globalnu tržišnu konkurentnost, ozbiljno ometajući države poput Burundija i Centralnoafričke Republike, dok zemlje poput Bocvane i Bolivije ublažavaju ove izazove fokusiranjem na izvoz robe visoke vrednosti ili rešenja zasnovana na tehnologijama (Ibid, 45). Kada je reč o zavisnosti od političkih odnosa sa susedima, tenzije, sukobi ili čak manji sporovi mogu značajno da utiču na trgovinsko i ekonomsko blagostanje zemalja koje nemaju izlaz na more, sa posebno ranjivim regionima kao što su Južni Kavkaz, Centralna Azija i rog Afrike, dok su južne i istočne afričke zemlje pokazale spremnost za snažniju regionalnu saradnju kako bi ublažile takve izazove (Ibid). Ranjivost od građanskih sukoba unutar tranzitnih zemalja predstavlja značajnu pretnju za trgovinu i ekonomiju mnogih zemalja bez izlaza na more, pri čemu zemlje zapadne Afrike, poput Malija i južnoafričkih zemalja, kao što je Malavi, trpe značajne posledice zbog regionalnih nestabilnosti, dok su zemlje južne i jugoistočne Azije koje nemaju izlaz na more, zajedno sa Bolivijom i Paragvajem, relativno manje pogođene ovim izazovom. Zavisnost od administrativnih procesa u tranzitu za zemlje bez izlaza na more uključuje značajne troškove prelaska granice, obimne birokratske procedure i vremenska kašnjenja, što se često pokazuje problematičnijim za trgovce od direktnih troškova zbog izazova u ispunjavanju rokova isporuke (Ibid, 48).

Države bez izlaza na more mogu strateški da pregovaraju o ustupcima sa susedima koji imaju pristup obali na obostranu korist, naglašavajući da razvoj domaće industrije u zemljama bez izlaza na more pruža polugu, a veći broj suseda jača njihovu pregovaračku poziciju, dovodeći u pitanje preovlađujući stav da je njihova ekonomska sudbina isključivo određena odnosima sa priobalnim državama (Lahiri, Masjidi 2012).

Kolijerove strategije za kontinentalne države

Pol Kolijer (Paul Collier) razvio je niz strategija za države bez izlaza na more u knjizi *Bottom Billion* (Collier 2007, 58). Ove strategije on predstavlja kao potencijalna rešenja za zemlje bez izlaza na more, sa oskudnim resursima kao način da prevaziđu izazove i postignu razvoj kroz inovativne pristupe. Strategije koje predlaže fokusirane su na oslanjanje na ekonomski rast susednih država, uticaj na razvoj suseda, poboljšanje pristupa priobalju, uspostavljanje regionalnih čvorišta, obezbeđivanje bolje povezanosti putem vazdušnih i elektronskih usluga,

promovisanje doznaka, razvoj prirodnih resursa, davanje prioriteta ruralnom razvoju i traženje spoljne pomoći.

Oslanjanje na rast susednih država prema Kolijeru podrazumeva dva glavna fokusa – jačanje prekogranične trgovine i unapređenje saobraćajne infrastrukture s obe strane granice. Za sprovođenje ove strategije neophodno je i delovanje susednih država koje mogu da menjaju svoje politike usled suprotstavljenih interesa. Kolijer daje primer Ugande koja je zbog članstva u Istočnoafričkoj zajednici bila primorana da poveća trgovinske tarife sa susednim državama koje nisu članice (Collier 2007, 58). Prekogranična saradnja predstavlja „jedinstven i krajnji način rešavanja sukoba i pomirenja“ i „alternativno rešenje za prevazilaženje teritorijalnih razlika i poboljšanje inkluzije“ (Fejes 2023, 73). Treba imati u vidu da i sam Kolijer ukazuje da je prelivanje rasta, makar u Africi, minimalno, a da afričke zemlje koje nemaju izlaz na more imaju porast rasta od samo 0,2 odsto kada se kod susednih država beleži dodatni rast od jedan odsto. Čak i kada bi prosperitetnije susedne zemlje ostvarile veći rast, ovaj rast ne bi značajno koristio državama bez izlaza na more (Collier 2007, 58). Samim tim, iako važna potencijalna strategija, ona se mora sagledati zajedno sa preporukama u drugim oblastima. Unapređenje ekonomskih politika u susednim državama Kolijer definiše kroz činjenicu da kontinentalne države ne mogu da priušte ni da susedne države donose pogrešne odluke (Collier 2007, 59).

Ovu strategiju objašnjava na primeru Nigera i Nigerije, gde na Nigeriju koja je obalna država politike koje donosi Niger ne utiču, dok su odluke Nigerije od velikog značaja za Niger. U smislu poboljšanog pristupa obali, za zemlje bez izlaza na more od ključne važnosti je da pregovaraju o povoljnim politikama i razvoju saobraćajne infrastrukture sa svojim obalnim susedima (Collier 2007, 59). Međutim, susedne vlade često obezbeđuju nedovoljne podsticaje da to olakšaju, jer obezbeđuju regionalno „javno dobro“ i često ne vide trenutne koristi. Kolijer ističe da finansijske usluge, kada su podržane dobrim politikama, mogu da pozicioniraju zemlje bez izlaza na more kao regionalna ekonomska čvorišta, oslanjajući se na podsticaj nedostatka boljeg izbora (Collier 2007, 60). Ovaj podsticaj stoji i iza reformi i usvajanja dobrih politika na kojima se obrazuju ovakva čvorišta. Razvoj vazdušnog saobraćaja može biti od velike koristi za zemlje koje nemaju izlaz na more, posebno kada se sprovodi deregulacija. Što se tiče elektronskih usluga, one nude značajan potencijal za rast za zemlje bez izlaza na more jer fizička udaljenost postaje manje važna, ali ipak njihov uspeh zavisi od solidne telekomunikacione infrastrukture i obrazovane radne snage (Collier 2007, 60). Novčane doznake mogu da budu podsticajne u uslovima ekonomije zemalja bez izlaza na more kroz emigraciju. Ipak, Kolijer upozorava da maksimiziranje njihovog uticaja zahteva obrazovanje, olakšavanje uslova rada, povoljne

bankarske sisteme i strategije za angažovanje dijaspore kod ulaganja u domovinu (Collier 2007, 61). Zemlje bez izlaza na more mogu da se oslone na otkrivanje novih resursa, ali na ovom putu često stoje reputacioni rizici (Kolijer primarno misli na reputacione rizike kompanija) što često dovodi do toga da u rizične investicije u manje razvijenim državama ulaze kompanije i vlade koje nisu previše zainteresovane za vladavinu prava. Kao primer daje posetu potpredsednika Kine Africi tokom koje je navodno ponavljao rečenicu „mi ne postavljamo pitanja“ (Collier 2007, 62). Kolijer navodi da ruralni razvoj u zemljama bez izlaza na more treba da bude glavni prioritet, ali da nužno mora da bude prilagođen lokalnim okolnostima (Collier 2007, 62). On ističe da se ove države suočavaju sa izazovima koje predstavljaju poljoprivredne subvencije u Evropi, Japanu i SAD ali da u zemljama bez izlaza na more veliki deo stanovništva još uvek živi na selu. Kao zaključnu strategiju Kolijer navodi privlačenje strane pomoći. Smatra da i kada države ispravno primene navedene mere, ekonomski razvoj ne dolazi odmah te da je u međuvremenu neophodno privući donatore (Collier 2007, 62). Međutim, dok je privlačenje strane pomoći važno, razumevanje i analiza izvora i namena tih sredstava su ključni elementi za ocenu stvarnog doprinosa ovih donacija ekonomskom razvoju u uslovima geografskih ograničenja.

Može se zaključiti da Kolijerove strategije nude niz korisnih i inovativnih pristupa za kontinentalne države u ključnim oblastima, kao što su jačanje regionalne saradnje, unapređenje pristupa tržištima i infrastrukturi, razvoj sektora kao što su IKT i finansijske usluge, podsticanje doznaka i privlačenje strane pomoći. Iako je očigledno da nijedna pojedinačna strategija ne može da omogući prevazilaženje izazova sa kojima se kontinentalne države suočavaju, njihova kombinovana primena, prilagođena lokalnim okolnostima i potrebama, uz preispitivanje i prilagođavanje u skladu sa promenljivim globalnim i regionalnim okolnostima, može značajno doprineti ekonomskom i društvenom napretku. Ključno ograničenje predstavlja činjenica da uspeh primene većine navedenih strategija zavisi i od volje za saradnjom priobalnih država.

Studija slučaja Republike Srbije

Oslanjanje na rast susednih država kroz regionalne inicijative poput Centralnoevropskog ugovora o slobodnoj trgovini (CEFTA) predstavlja ključan element za unapređenje ekonomske situacije u Republici Srbiji. Dok globalni ekonomski okviri ukazuju na važnost regionalne saradnje, konkretne regionalne inicijative, kao što je CEFTA, pružaju priliku za realizaciju ove strategije u Republici

Srbiji. Republika Srbija je postala članica CEFTA 2007. godine, nakon redefinisanja originalnog sporazuma koji je prvobitno obuhvatao zemlje Centralne Evrope u tranziciji ka članstvu u Evropskoj uniji (EU). CEFTA je regionalni trgovinski sporazum nastao sa ciljem jačanja trgovine, eliminacije trgovinskih barijera i podsticanja investicija među zemljama članicama. Kroz članstvo u CEFTA, Republika Srbija je ostvarila poboljšan pristup regionalnim tržištima, što svakako doprinosi ekonomskom rastu, diversifikaciji izvoza i jačanju prekogranične trgovinske saradnje. Tokom 2022. godine zemlje CEFTA bile su drugi spoljnotrgovinski partner Republike Srbije po obimu razmene, sa suficitom od 2476,6 mil. dolara (Republički zavod za statistiku 2023). Da bi optimizovale koristi od CEFTA, zemlje članice bi trebalo da se osim trgovine unutar regiona fokusiraju i na treća tržišta poput EU i Rusije (Rajin i dr. 2023, 369). Preporuke za zemlje CEFTA uključuju smanjenje trgovinskih barijera, korišćenje postojećih sporazuma o slobodnoj trgovini sa drugim zemljama kao što su Turska i Rusija, i saradnju na unapređenju trgovine u novim sektorima, usklađivanje sa propisima EU, privlačenje investitora i obezbeđivanje kvaliteta uvezenih proizvoda (Ibid). Ova saradnja ne samo da bi ojačala njihove pojedinačne ekonomije, već i ojačala poziciju čitavog CEFTA regiona u globalnoj ekonomskoj konkurenciji.

Unapređenje ekonomskih politika u susednim državama odnosno ispravne političke odluke suseda Republike Srbije značajne su i za nju samu, ali sa druge strane važno je napomenuti da je regionalni uticaj u tom smislu ograničenog dometa. Do sada je Republika Srbija primenu ideje ove strategije sprovodila ponajviše kroz podršku integraciji svih susednih država u Evropsku uniju, koja se temelji na uverenju da će integracija celog regiona doprineti većoj političkoj stabilnosti, ekonomskom prosperitetu i jačanju regionalne saradnje. Može se reći i da inicijativa „Otvoreni Balkan“ nosi elemente ove strategije imajući u vidu da za cilj ima poboljšanu regionalnu integraciju, u kojoj pored Republike Srbije za sada učestvuju Albanija i Severna Makedonija, uz pozive ostalim državama Zapadnog Balkana da se pridruže. Za sada se radi o inicijativi koja nije formirana na nivou međuvladinih organizacija ili sporazuma. Ova inicijativa ima za cilj unapređenje ekonomske saradnje, povećanje trgovinske razmene i olakšanje slobodnog protoka ljudi i robe među zemljama članicama. Nadalje, „Otvoreni Balkan“ teži stvaranju snažnijih regionalnih veza i jačanju stabilnosti u ovom delu Evrope. Dok skeptici postavljaju pitanja o dugoročnoj održivosti i uticaju inicijative, protivnici ističu disbalans moći u korist Srbije. Ipak, mnogi veruju da će ona omogućiti ključnu priliku za razvoj i integraciju Balkana u šire evropske okvire, a najveću podršku inicijativa dobija od SAD i Evropske unije. Za uspeh inicijative biće nužno da njene učesnice prihvate „pragmatično“, te da se njeni dometi cene „iz perspektive regionalne integrisanosti“ (Arnaudov 2023, 55). Iako

na ekonomske uspehe okolnih država Republika Srbija ne može uvek da utiče, od 2006. do 2017. zemlje Zapadnog Balkana napravile su velike iskorake u podsticanju boljih uslova poslovanja. U pogledu mogućnosti za dalji rast, može se primetiti da dok članstvo u Evropskoj uniji često vodi ka povoljnijem poslovnom okruženju, podaci pokazuju da su zemlje zapadnog Balkana, poput Severne Makedonije, doživele i pozitivnije promene nego neke od članica Evropske unije poput Republike Hrvatske (Svetanović i dr. 2019, 18). S obzirom na geopolitičku složenost i heterogenost Zapadnog Balkana, inicijative poput Otvorenog Balkana mogu se posmatrati kroz prizmu regionalne političke ekonomije, gde interakcije među državama oblikuju ne samo bilateralne veze, već i šire ekonomske i političke trendove. Ovo naročito dolazi do izražaja u kontekstu evropskih integracija, gde proces pridruživanja Evropskoj uniji služi kao katalizator za strukturalne reforme. Takođe, važno je razmotriti i potencijalni efekat prelivanja pozitivnih promena u jednoj zemlji odnosno moguću lančanu reakciju u susednim državama, stvarajući time povoljniji regionalni ekosistem za razvoj i napredak.

Poboljšan pristup obali je jedan od ključnih ciljeva saradnje između Kine i Srbije u okviru inicijative Pojas i put. Kina je, iskoristivši svoj ubrzani rast sa kraja 20. veka, pokrenula inicijativu „Pojas i put“ 2013. godine kako bi se pozabavila globalnim infrastrukturnim izazovima i poboljšala trgovinske veze širom Azije, Afrike, Evrope i Južne Amerike. Ovaj strateški projekat, koji u početku obuhvatao 64 države, a sada uključuje preko 170 zemalja, ima za cilj da podstakne povezanost kroz različite vidove transporta i digitalnu infrastrukturu, fokusirajući se na šest primarnih ekonomskih koridora (Grahovac 2022, 33). Inicijativa Pojas i put obuhvata saradnju između Kine i 16 zemalja istočne i centralne Evrope, uključujući balkanske države kao što je Republika Srbija, sa kojom Kina održava strateško partnerstvo od 2009. godine (Ibid). Kineska inicijativa Pojas i put značajno je povećala njen izvozni potencijal u regionu, posebno u zemlje poput Republike Srbije, koja je npr. 2019. zabeležila trgovinski disbalans sa Kinom u iznos od čak osam puta. Geografski, Republika Srbija je vitalno čvorište za Kinu zbog svoje strateške lokacije na raskršću jugoistočne Evrope i blizine Evropske unije, što dovodi do pojačane bilateralne saradnje od 2016. godine. Međutim, javljaju se i drugačiji pogledi, posebno u vezi sa eventualnim nepravednim tržišnim prednostima Kine u odnosu na kompanije iz EU u Srbiji i usled povećanog kineskog uticaja u različitim sektorima (Stojanović-Višić i dr. 2023, 240). Ipak, unutar ove inicijative Republika Srbija je svakako postala značajan partner Kine, što je dovelo do razvoja većih infrastrukturnih projekata, zapošljavanja i jačanja ekonomskog razvoja. Sa druge strane postoje i brojni rizici ovakve saradnje, uključujući potencijalne poteškoće u vraćanju dugova, neusaglašenost investicija iz Kine sa

ekološkim standardima i postojanje prepreka u procesu evropskih integracija zbog povećanog kineskog uticaja (Ibid, 240). Bečki program akcije predlaže da zemlje koje nemaju izlaz na more mogu da rade na fundamentalnim pitanjima tranzitnih politika, što svakako uključuje i poboljšan pristup priobalju, kroz pridruživanje relevantnim konvencijama, unapređenje logistike i koordinacije, pojednostavljenje tranzitnih propisa, podsticanje javno-privatnog partnerstva i formulisanje sveobuhvatne nacionalne tranzitne politike uz učešće zainteresovanih strana. Iako na državnom nivou nije usvojena strategija koja bi se ticala pristupa priobalju, ratifikovan je niz međunarodnih instrumenata u ovoj oblasti. Konkretno, Republika Srbija je 2001. godine pristupila Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravu mora (UNCLOS) kao i Konvenciji o tranzitnoj trgovini država bez izlaza na more iz 1965. godine. Regionalno najznačajnije, Republika Srbija je članica Dunavske komisije, međunarodne organizacije osnovane za potrebe sprovođenja Konvencije o režimu plovidbe na Dunavu iz 1948. godine. Na evropskom nivou Republika Srbija je potvrdila Konvenciju o zajedničkom tranzitnom postupku. U praktičnom smislu Republika Srbija je u više navrata sa najvišeg nivoa davala signale da postoji zainteresovanost za otkup luke Bar u Crnoj Gori. Ipak, i pored formiranja javno-privatnog partnerstva za učešće na potencijalnom tenderu do danas se ova zamisao nije ostvarila, u čemu je ulogu imala i ograničena infrastruktura ove luke koja ne može da primi najveći broj teretnih brodova, ali i usled loše saobraćajne povezanosti (Bukvić 2015, Glavonjić 2015). Ponekad, pristup obali ne znači nužno i otklanjanje svih poteškoća. Nakon početka sukoba u Ukrajini i uvođenja niza sankcija za trgovinu sa Ruskom Federacijom, dopremanje sirove nafte iz Rusije preko Jadranskog naftovoda JANAF je onemogućeno. Republika Srbija je na ovaj izazov odgovorila potpisivanjem sporazuma sa Mađarskom o izgradnji naftovoda koji bi Republiku Srbiju povezao sa naftovodom Družba (Georgievski 2023). Ovi i slični međunarodni aranžmani podstiču dublju analizu uticaja globalnih lanaca snabdevanja, infrastrukturne povezanosti i transnacionalnih trgovinskih tokova na Republiku Srbiju. Nove mogućnosti za ekonomski rast i razvoj Republike Srbije sa jedne strane, postavljaju pitanje njene uloge u regionalnim i globalnim ekonomskim inicijativama, posebno u svetlu sve većih podela.

Uvođenje olakšica poslovanju u jedan je od ključnih faktora poboljšanja pozicije zemlje na različitim indeksima. Važno je istaći da, iako je Republika Srbija napredovala na globalnim indeksima poslovanja, postoje specifični izazovi i ograničenja koja proizilaze iz njenog geopolitičkog položaja i procesa integracije u Evropsku uniju. Detaljna analiza uticaja ovih faktora na poslovnu klimu je ključna za razumevanje stvarne slike i potencijalnih pravaca razvoja. Republika Srbija npr. ne bi mogla da uvede takve poreske olakšice koje bi joj dale status tzv. „poreskog

raja“ imajući u vidu obaveze koje je preuzela u procesu pridruživanja Evropskoj uniji. Isto važi i za održivost potpisanih sporazuma o slobodnoj trgovini sa Rusijom, Belorusijom, Turskom, Kazahstanom i drugim državama. Sa druge strane Republika Srbija je ostvarila značajne rezultate u olakšavanju poslovanja. Prema metodologiji Svetske banke Republika Srbija je unapredila svoj položaj od 93. mesta 2014. godine do 44. mesta 2020. godine. Ostaje da se vidi kako će se kotirati prema novoj metodologiji Svetske banke Business Ready (B-READY) koja je usvojena 2023. godine. Do sada su indikatori od značaja bili pokretanje biznisa, građevinske dozvole, stabilan pristup električnoj energiji, registrovanje imovine, odobravanje kredita, zaštita manjinskih investitora, plaćanje poreza, prekogranična trgovina, primena ugovora i rešavanje insolventnosti. U budućnosti će biti zanimljivo posmatrati kako će se Srbija kotirati prema novim kriterijumima Svetske banke, nastojeći da poboljša svoj ekonomski položaj dok se istovremeno prilagođava jasnim obavezama preuzetim u procesu pridruživanja Evropskoj uniji. Važno je napomenuti da je pridruživanje Evropskoj uniji akt koji se svakako može podvesti pod nekoliko Kolijerovih strategija od oslanjanja na uspeh susednih država do olakšanog pristupa lukama do kog bi došlo brisanjem granica, posebno u trenutku pristupanja Šengenskom sporazumu.

Bolja vazдушna povezanost i digitalna ekonomija mogu pomoći Srbiji da prevaziđe izazove nedostatka izlaska na more, kako se može videti i kroz Bečki program akcije. U ovom smislu Bečki program akcije predlaže niz potencijalnih rešenja, odnosno da zemlje bez izlaza na more treba da rade na razvoju sveobuhvatne politike transportne infrastrukture i harmonizaciji transportnih standarda. Sporazum o zajedničkom evropskom vazduhoplovnom području ili Sporazum o otvorenom nebu Republika Srbija je ratifikovala 2009. godine. Iako je osnovna ideja iza ovog dokumenta da olakša avio saobraćaj i omogući veći broj niskotarifnih avio-kompanija, u praksi su rezultati nedovoljno jasni. Činjenica jeste da je više niskotarifnih avio-kompanija počela da obavlja međunarodne letove iz Republike Srbije, ali je takođe i broj letova ka okolnim priobalnim državama ostao ograničen. Kao jedan od osnovnih razloga navode se odredbe bilateralnih sporazuma, poput Sporazuma o saradnji u oblasti vazdušnog saobraćaja između Vlade Crne Gore i Vlade Republike Srbije, koje ograničavaju mogućnost letova samo na nacionalne avio-kompanije (Georgievski 2021). Za tehnološki razvoj, države bi trebalo da razviju nacionalne politike i fokusiraju se na proširenje svoje IKT infrastrukture i uspostave digitalne mostove za pristupačan širokopojasni pristup. Upravo oblast izvoza IKT usluga predstavlja jednu od najuspešnijih oblasti u Republici Srbiji. Kao primer može se uzeti povećanje izvoza ovih usluga i godišnji rast od čak 45% tokom 2022. godine, što je Republiku Srbiju svrstalo među države sa najvećim rastom izvoza ovih usluga u Evropi u prethodnom periodu (Bukvić

2023). Liberalizacija vazdušnog saobraćaja i ukidanje ograničenja stranim prevozniciima su ključni da bi Republika Srbija iskoristila potencijal sporazuma poput sporazuma o otvorenom nebu za prevazilaženje nedostatka pristupa moru. Ovaj pristup potencira teoriju digitalne ekonomije, gde tehnološki napredak i digitalna povezanost postaju vitalni za savremeno poslovanje i međunarodnu trgovinu. Digitalna ekonomija i vazдушna povezanost nisu samo instrumenti ekonomske diversifikacije, već i sredstva za povećanje konkurentnosti na međunarodnom tržištu. U tom smislu, razvoj IKT sektora u Srbiji, koji je ostvario impresivan rast, postaje paradigma za druge sektore ekonomije, demonstrirajući kako inovacije i tehnološka adaptacija mogu doprineti ekonomskom napretku i prevazilaženju ključnih izazova kontinentalnosti.

Podsticanje doznaka iz inostranstva je važno za ekonomiju Srbije, s obzirom na ulogu i značaj koje imaju u ukupnom BDP. Samo tokom 2022. godine u Republiku Srbiju je po osnovu ličnih transfera stiglo pet milijardi evra, što čini oko 8,2 odsto BDP, čime su prestige i iznos stranih direktnih investicija (Euronews 2023). U prva dva meseca 2023. godine zabeležen je rast od 29,5 odsto u prilivu doznaka u odnosu na prethodnu godinu (Rilak 2023). Institucionalno Republika Srbija rešavala pitanje odnosa sa dijasporom na različite načine a danas ovaj sistem čine Ministar bez portfelja zadužen za koordinaciju aktivnost i mera u oblasti odnosa sa dijasporom i Uprava za saradnju sa dijasporom i Srbima u regionu pri Ministarstvu spoljnih poslova. Za podsticanje doznaka, i još važnije njihovu bolju primenu u investicionom smislu može osigurati jasnija državna politika. Suštinski koraci koje treba preduzeti radi stimulacije doznaka uključuju uspostavljanje pouzdanog strateškog i institucionalnog okvira za efikasno korišćenje doznaka, stvaranje povoljnog poslovnog okruženja, omogućavanje transfera novca u skladu sa međunarodnim pravilima i uvođenje podsticaja za investitore iz dijaspore, kao što su poreske olakšice (Đekić i dr. 2022, 114). Dok analize pokazuju snažnu korelaciju između rasta BDP-a i rasta doznaka, neophodna su dalja istraživanja da bi se razumeli uzročno-posledični odnos i širi uticaji na privredu Republike Srbije (Ibid). I pored evidentnog rasta u apsolutnim iznosima novčanih doznaka iz inostranstva, njihov uticaj na privredni rast i razvoj Republike Srbije nije dovoljno iskorišćen. Naime, i dalje ne postoji sveobuhvatna strategija za usmeravanje ovih sredstava u produktivne investicije i otvaranje novih malih i srednjih preduzeća. Primera radi, poreske olakšice za investitore iz dijaspore gotovo da i ne postoje, a procedure za prenos kapitala su i dalje relativno spore i skupe. Zbog toga se veliki deo doznaka ne koristi za sistemsko stimulisanje domaće proizvodnje. Tek kada bude uspostavljen efikasniji institucionalni okvir i mere za podsticanje investicija kroz doznake, moći će se govoriti o značajnijim pozitivnim efektima novčanih doznaka na ekonomiju Srbije.

Transparentno okruženje pogodno za investitore u oblasti prirodnih resursa u Srbiji zahtevaće pažljivu procenu koristi i rizika, uključujući ekološke rizike i visinu rudne rente. U oblasti iskorišćavanja prirodnih resursa, u prethodnom periodu došlo je do velikih političkih debata, a glavne diskusije vođene su oko rude litijuma u regionu Jadra kao i u vezi kineskih investicija u Istočnoj Srbiji. Od 2016. do 2018. godine, prema podacima državnog revizora, bio je primetan trend rasta prihoda države od rudne rente. Prihodi u 2018. godini iznosili su oko šest milijardi dinara što je za oko dve milijarde dinara više u odnosu na 2016. godinu. Ipak, sa rudnom rentom za ugalj od oko tri odsto od prihoda, za metalne rude od pet odsto i za naftu i gas od sedam odsto Srbija se svrstava u države sa najnižom stopom rudne rente u Evropi uz raspored rente od 60 procenata u republički budžet (u Vojvodini 10 procenata pripada pokrajinskom budžetu) i 40 procenata u budžet opštine na čijoj teritoriji se vrši eksploatacija (Ekapija 2022). U ovoj oblasti biće potrebno najviše balansiranja između koristi i rizika. Na prvom mestu neophodno će biti da se ustanove ekološki rizici ali i pravednija rudna renta kako bi se zaista moglo smatrati da postoji transparentno i pogodno okruženje za investicije u oblasti prirodnih resursa. Ostaje nejasno u kojoj meri trenutni model investicija u prirodne resurse donosi dugoročne koristi Republici Srbiji. Da bi se obezbedilo transparentno okruženje, neophodno je preciznije proceniti visinu rudne rente koja bi adekvatno nadoknadila ekološke rizike i iscrpljivanje resursa. Tek kada budu uspostavljeni takvi standardi, moći će da se govori o pogodnom okruženju za investitore i pravednoj raspodeli koristi od eksploatacije prirodnih resursa Republike Srbije.

Ruralni razvoj predstavlja važnu strategiju ali se kao i u ostatku Istočne Evrope suočava se sa velikim izazovima poput pada broja stanovnika, nerazvijene infrastrukture i ograničenog pristupa savremenim tehnologijama. U Republici Srbiji nešto manje od 60 procenata stanovništva živi u urbanim sredinama. Poseban fokus Vlade Republike Srbije na ruralni razvoj, uključujući usvajanje Nacionalnog programa za preporod sela Srbije 2020. godine, ukazuje na prepoznatu potrebu za adresiranjem ovih problema. Međutim, uprkos ovim naporima ostaje veliko pitanje u kojoj meri je danas moguće ostvariti ruralni razvoj, imajući u vidu izuzetno lošu demografsku sliku u ruralnoj Srbiji, kao i izrazito nerazvijenu infrastrukturu. Glavni izazovi ruralnih područja u Srbiji su pad broja stanovnika, posebno među mladima, zbog teških uslova života, nerazvijene infrastrukture, ograničenih socijalnih usluga, oslanjanja na poljoprivredu i nedostatka modernog obrazovanja i usvajanja tehnologija (Veličković i Jovanović 2015, 44). Iako se često spominje razvoj seoskog turizma kao jedne od mera ruralnog razvoja, u Republici Srbiji su uvedeni dodatni nameti za sve one koji rade u seoskom turizmu (Bizlife 2019). Stoga je za ostvarivanje ove strategije

potrebno omogućiti daleko veća ulaganja, ali i adekvatan regulatorni okvir. Održivi razvoj ruralnih područja u Republici Srbiji zahteva široki pristup: prvo, povećanje privlačnosti ruralnih područja za mlađu generaciju podrazumeva razvoj infrastrukture, unapređenje obrazovanja i dostupnost savremenih tehnoloških rešenja. Drugo, usmeravanje stanovništva ka organskoj poljoprivredi i obnovljivim izvorima energije nudi put ka ekonomskoj, socijalnoj i ekološkoj otpornosti, dok osnivanje agrobiznis centara može da podstakne zapošljavanje i ublaži siromaštvo. Na kraju, jačanje preduzetništva, posebno u ruralnom turizmu i tradicionalnim zanatima, može da diversifikuje izvore prihoda, očuva kulturno nasleđe i pozicionira jedinstvene proizvode na globalnom tržištu (Ibid). Neki autori predlažu povezivanje ruralnog razvoja i mogućnosti razvoja IKT u Srbiji povećanjem korišćenja interneta na selima i kreiranjem onlajn sadržaja koji zadovoljava njihove potrebe (Stojić 2023). U tom slučaju korišćenje tehnoloških rešenja, poput „virtuelnih ruralnih opština“, može pomoći u podršci malim selima i doneti pozitivne promene. Da bi se ovo desilo, dugoročni plan koji kombinuje stare i nove načine rada, uz korišćenje IKT, može pomoći selima da rastu i napreduju (Ibid). Drugi autori se fokusiraju na koncept „pametnih sela“ koja bi mogla da kroz inovativni pristup dovedu do primene IKT u svrhu seoskog razvoja u Republici Srbiji (Ristić, Bošković 2020, 42). Integracija organske poljoprivrede i obnovljivih izvora energije može pomoći u stvaranju održivih i ekološki prihvatljivih ruralnih ekonomija. Ovo je u skladu sa savremenim globalnim trendovima koji teže ka „zelenim“ i „pametnim“ rešenjima, podstičući razvoj koji je ekonomski održiv, ekološki odgovoran i društveno inkluzivan. Konačno, razvoj ruralnog turizma i tradicionalnih zanata može se posmatrati kroz prizmu kulturne ekonomije, gde se valorizacija lokalnih tradicija i kulturnog nasleđa transformiše u ekonomske prilike, istovremeno doprinoseći očuvanju jedinstvenog identiteta ruralnih zajednica.

Privlačenje strane pomoći je važno s obzirom na priliv, najčešće bespovratnih sredstava iz fondova Evropske unije. Dodela bespovratnih sredstava predmet je brojnih debata, ali generalno se prema dostupnim podacima navodi da je najveći iznos u pogledu donacija od 2000. godine u Republici Srbiji došao od Evropske unije i da je za period od 2001. do 2022. godine ovaj vid podrške iznosio više oko 3,7 milijardi evra za kojima sledi SAD sa 1,2 milijarde evra (Demostat 2022). Ne postoji objedinjena statistička slika donacija koje je Republika Srbija uspela da privuče, a vrlo često se ova slika razlikuje od oblasti do oblasti. Pa je tako u sistemu odbrane, najviše donacija došlo od SAD i NR Kine u periodu od 2007. do 2018. godine (Subotić, Omeragić, 2020). Iako su ukupni iznosi primljenih donacija značajni, detaljnija analiza pokazuje da su rezultati privlačenja strane pomoći neujednačeni po sektorima i oblastima. Na primer, sektor odbrane je

primio značajne donacije od SAD i NR Kine, dok su u nekim drugim oblastima iznosi donacija bili manji. Takođe, kvalitet i svrha donacija variraju, pa neke donacije imaju direktan uticaj na prevazilaženje ekonomskih izazova dok su druge manje relevantne. Zato bi za pouzdanu ocenu uspešnosti bilo potrebno uporediti podatke institucija u Republici Srbiji sa podacima zemalja donatora, kao i detaljno analizirati namenu svake donacije. Tek nakon toga bismo mogli doneti zaključak o tome koliko je zaista privučena korisna strana pomoć za ključne ekonomske sektore i prevazilaženje razvojnih izazova.

Zaključna razmatranja

U svetlu prethodno izloženih teorija i empirijskih nalaza ključno pitanje je razmatranje multidimenzionalnog pristupa u adresiranju izazova kontinentalnih država, posebno u kontekstu globalne ekonomske povezanosti i međuzavisnosti, kao i promena u geopolitičkim dinamikama. Za formiranje strateškog plana svake pojedinačne kontinentalne države neophodno je sprovesti širok spektar analiza, uključujući i ekonomske modele ali i uticaja jedinstvenih istorijskih, sociokulturnih i geografskih faktora. Dodatno, istraživanja ukazuju na značaj međunarodne saradnje i regionalnih integracija u premošćavanju ne samo fizičkih, već i ekonomskih barijera sa kojima se kontinentalne države suočavaju. Ovo zahteva i razmatranje potencijalnih negativnih posledica neadekvatne primene ovih politika, što za rezultat može imati neželjene ekonomske i socijalne efekte. Time se jasno dokazuje potreba za kontinuiranim praćenjem i evaluacijom usvojenih mera. Takav holistički pristup pruža osnovu za bolje razumevanje i efikasnije rešavanje problema kontinentalnih država, otvarajući prostor za inovativna rešenja i održivi razvoj.

Iako Republika Srbija nije usvojila zvaničnu strategiju koja bi se ticala prevazilaženja razvojnih izazova koji potiču od nedostatka pristupa moru, u praksi se vidi da su gotovo za svaku od ovih strategija u periodu od 2006. godine do danas sprovedene strateške aktivnosti. Međutim, u odsustvu formalnog i sveobuhvatnog dokumenta, javlja se opasnost od nedoslednih politika i nepovezanosti ovih pojedinačnih inicijativa. Kao sledeći korak bilo bi neophodno da se usvoji jasan i jedinstven strateški okvir koji bi osigurao koordinaciju i razvoj politika jasno usmerenih na efikasno iskorišćavanje resursa, razvoj infrastrukture i prekograničnu saradnju i druga polja delovanja od podsticanja doznaka do privlačenja spoljne pomoći. Usvajanje objedinjenog strateškog dokumenta ne samo da bi unapredilo postojanje i sprovođenje ovih i sličnih strategija već bi

omogućilo i dodatnu transparentnost i uključivanje svih relevantnih aktera, uključujući i civilno društvo, u proces donošenja odluka. Potencijal za postizanje željenih rezultata samim tim bio bi konzistentniji i održiviji.

Osim toga, eventualno pristupanje Bečkom programu akcije u slučaju klasifikovanja Srbije na spisku Ujedinjenih nacija država u razvoju bez pristupa moru, koji je razvijen sa ciljem pružanja podrške zemljama bez izlaza na more, može da predstavlja važan korak u sledećem strateškom periodu. Bečki program akcije pruža sveobuhvatan okvir a njegovo usvajanje i implementacija bi pojačali napore Republike Srbije posebno imajući u vidu postojeće mehanizme podrške unutar Ujedinjenih nacija koji pružaju mogućnost za razmenu sa drugim zemljama u sličnom položaju.

Konačno, kao preduslov za usvajanje strateškog dokumenta, neophodno je da se sprovede detaljno istraživanje kojim bi se kvantifikovala uspešnost dosadašnje primene strategija. U tom smislu okvir koji je dao Pol Kolijer pruža odličnu osnovu prema kojoj bi se analizirali ekonomski pokazatelji poput rasta BDP-a, direktnih stranih investicija, trgovinskog bilansa i drugih relevantnih faktora koji bi dali osnovu za dublje razumevanje korelacije između primene ovih strategija i ekonomskog razvoja. Ovakva analiza bila bi temelj za usmeravanje buduće strategije uz koju bi nužno bilo i usvajanje akcionog plana. Akcioni plan bi trebao da sadrži jasne i merljive indikatore uspešnosti, sa definisanim rokovima i odgovornostima. Na taj način bi se omogućilo kontinuirano praćenje i ocena napretka i efikasno postizanje ciljeva strategije.

Bibliografija

- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2001). The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. *The American Economic Review*, 91(5), 1369–1401.
- Adhikari, M., & Ma, Z. (2022). The Belt and Road Initiative as a Gateway to the Sea for Land-Locked Countries: With Reference to Nepal. *SAGE Open*, 12(1).
- Arnaudov, M. K. (2023). Uloga Otvorenog Balkana u aktuelnim regionalnim odnosima iz perspektive strateške politike i evropskih integracija. *Napredak – časopis za političku teoriju i praksu*, 4(1), 46-58.
- Bizlife. „Novi nameti: Porez na seoski turizam”. Pristupljeno 21. septembra 2023. <https://bizlife.rs/novi-nameti-porez-na-seoski-turizam/>.

- BiznisRS. Milica Rilak. „Priliv doznaka u Srbiju za 29,5 odsto veći nego početkom prošle godine”. Pristupljeno 21. septembra 2023. <https://biznis.rs/vesti/srbija/priliv-doznaka-u-srbiju-za-295-odsto-veci-nego-pocetkom-prosle-godine/>.
- Bulag, U. E. (2010). Mongolia in 2009: From Landlocked to Land-linked Cosmopolitan. *Asian Survey*, 50(1), 97–103.
- Bukvić, Lj. (2016). „Da li se Srbiji isplati da kupi Luku Bar“, *Danas*. 11. januar.
- Bukvić, Lj. (2023). „Galopirajući rast izvoza IT usluga: Prošle godine stiglo se do 2,7 milijardi evra“, *Danas*. 21. mart.
- Centar za evropske politike. Subotić S. i Omeragić A. Pristupljeno 21. septembra 2023. <https://cep.org.rs/publikacije/kineske-donacije-ministarstvu-odbrane-srbije/>
- Collier P. (2007). The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can be Done About It, *Oxford University Press*, New York.
- Cvetanović, S., Nedić, V., & Despotović, L. (2019). Analiza uslova poslovanja u zemljama Zapadnog Balkana. *Ekonomika*, 65(3), 13-19.
- Demostat. „Uprkos predrasudama najveći finansijski donatori Srbije su EU i SAD”. Pristupljeno 9. septembra 2022. <https://demostat.rs/sr/vesti/ekskluziva/uprkos-predrasudama-najveci-finansijski-donatori-srbije-su-eu-i-sad/1565>.
- Đekić, M., Ravić, N., & Vesić, T. (2022). Pozitivni finansijski aspekti migracija i dijaspore za stanovništvo i privredu Srbije. *Ekonomika*, 68(1), 105-116.
- Ekapija. „Da li je Srbija zemlja sa najviše rudnika i najnižom rudnom rentom”. Pristupljeno 14. januara 2023. <https://www.ekapija.com/news/3549293/dali-je-srbija-zemlja-sa-najvise-rudnika-i-najnizom-rudnom-rentom>.
- Euronews. Z.R. „Doznake premašile pet milijardi evra: Više novca od rođaka iz inostranstva nego i od rekordnih stranih investicija”. Pristupljeno 21. septembra 2023. <https://www.euronews.rs/biznis/novac/79834/doznake-premasile-pet-milijardi-evra-vise-novca-od-rodaka-iz-inostranstva-nego-i-od-rekordnih-stranih-investicija/vest>.
- Faye, M. L., McArthur, J. W., Sachs, J. D., & Snow, T. (2004). The Challenges Facing Landlocked Developing Countries. *Journal of Human Development*, 5(1), 31–68.
- Fejes, Z. (2023). Evolucija prekogranične saradnje u Evropskoj uniji - izazovi i mogućnosti. *Društveni horizonti*, 3(5), 55-78.
- Gallup, J. L., Sachs, J. D., & Mellinger, A. D. (1999). Geography and Economic Development. *International Regional Science Review*, 22(2), 179–232.

- Georgievski, J. (2021). „Avio-saobraćaj, Srbija i Crna Gora: Da li nova kompanija znači i pad cena karata“, *BBC*. 22. jun.
- Georgievski, J. (2023). „Srbija i energenti: Zašto se gradi naftovod između Srbije i Mađarske“, *BBC*. 22. jun.
- Glavonjić, Z. (2015). „Kupovina Luke Bar: Jednačina sa više nepoznatih“, *Radio Slobodna Evropa*. 30. decembar.
- Grahovac, M. (2022). Inicijativa „Pojas i put“ s aspekta nove geostrategije i uticaj na faktore bezbednosti u drumskom saobraćaju. *Pravo - teorija i praksa*, 39(1), 31-44.
- Hausmann, R. (2001). Prisoners of Geography. *Foreign Policy*, (122), 44.
- International Think Tank for LLDCs. „Brief History of the International Think Tank for LLDCs“. Pristupljeno 21. septembra 2023. <https://land-locked.org/history/>.
- Jayaraman, T. K., & Shrestha, O. L. (1976). Some Trade Problems of Landlocked Nepal. *Asian Survey*, 16(12), 1113–1123.
- Kelly, A.S., Lu, X. (2021). From Land-Locked to Land-Linked?. In: *Critical Landscape Planning during the Belt and Road Initiative*. Springer, Singapore.
- Lahiri, B., & Masjidi, F. K. (2012). Landlocked Countries: A Way to Integrate with Coastal Economies. *Journal of Economic Integration*, 27(4), 505–519.
- MacKellar, L., Wörgötter, A., & Wörz, J. (2002). *Economic Growth of Landlocked Countries. Ökonomie in Theorie Und Praxis*, 213–226.
- McArthur, J. & Sachs, J. (2001). Institutions and geography: Comment on Acemoglu, Johnson and Robinson, NBER.
- Pomfret, R. (2021). From Landlocked to Land-Linked? Central Asia's Place in the Eurasian Economy. In: Mihr, A. (eds) *Between Peace and Conflict in the East and the West*. Springer, Cham.
- Rajin, D., Tošić, J., & Radojević, T. (2018). CEFTA sporazum - sredstvo ekonomske saradnje zemalja Jugoistočne Evrope. *Ekonomika preduzeća*, 66(5-6), 356-370.
- Republički zavod za statistiku. „Spoljnotrgovinska robna razmena, konačni podaci 2022.“. Pristupljeno 25. januara 2024. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20230717-spoljnotrgovinska-robna-razmena-konacni-podaci-2022/>.
- Ristić, L., & Bošković, N. (2020). Pametna sela u funkciji demografske obnove ruralnih područja. *Naučne publikacije Državnog univerziteta u Novom Pazaru. Serija B, Društvene & humanističke nauke*, 3(1), 33-45.
- Sachs, Jeffrey D. (2000). The Geography of Economic Development. *Naval War College Review*: Vol. 53: No. 4, Article 8.

- Stojanović Višić, B., Jelisavac Trošić, S., & Simić, M. (2023). Razvoj inicijative “Pojas i put” u Srbiji. *Ekonomika preduzeća*, 71(3-4), 230-242.
- Stojić, V. G. (2023). Informaciono-komunikacione tehnologije i ruralni razvoj u Srbiji. *Ekonomika*, 69(1), 69-80.
- Subotić, S. i Omeragić A. (2023). „Kineske donacije Ministarstvu odbrane Srbije“, *CEP*. 21. mart.
- „United Nations Office of the High Representative for the Least Developed Countries, Landlocked Developing Countries and Small Island Developing States.“ Pristupljeno 21. septembra 2023. <https://www.un.org/ohrls/>.
- UN-OHRLS. „Vienna Programme of Action“. Pristupljeno 21. septembra 2023. <https://www.un.org/ohrls/content/vienna-programme-action>.
- UNCTAD. „List of Landlocked Developing Countries“. Pristupljeno 21. septembra 2023. <https://unctad.org/topic/landlocked-developing-countries/list-of-LLDCs>.
- Veisoh, N. (2010). Reconciling Acemoglu and Sachs: Geography, Institutions And Technology. *Journal of International Affairs*, 64(1), 205–220.
- Veličković, J., & Jovanović, S. (2021). Problemi i mogući pravci održivog ruralnog razvoja Republike Srbije. *Economics of Sustainable Development*, 5(1), 33-46.

Bogdan KRASIĆ

**APPLICATION OF PAUL COLLIER'S PRINCIPLES WITHIN THE STRATEGY
FOR OVERCOMING THE DEVELOPMENT CHALLENGES OF THE REPUBLIC
OF SERBIA AS A LANDLOCKED COUNTRY**

Abstract: This paper explores the economic features and difficulties encountered by continental nations, with a specific emphasis on the Republic of Serbia, a landlocked country. The author begins with the assertion that landlocked countries make up 38 percent of the population of the world's poorest billion, and the absence of maritime access alone hinders their economic growth. British economist Paul Collier suggests a number of strategies that landlocked countries can implement to overcome these challenges. Even when the governments of landlocked countries implement all the planned strategies in practice, this is not a guarantee of their success, bearing in mind that a good part of them depends on external factors, primarily the will of neighbouring countries. The research methodology includes the analysis of existing public and economic policies through the prism of Collier's strategies, which include relying on the economic growth of neighbouring countries, improving economic policies in the region, better access to the coast, tax incentives, improving air connectivity and developing the digital economy, encouraging remittances, creating a transparent environment for investors in the field of natural resources, rural development and attracting foreign aid, in the form of a case study of the Republic of Serbia. The aim of the research is to examine how the strategies of Paul Collier, developed on the basis of his experiences in other landlocked countries, can be applied in the Republic of Serbia, in order to overcome these challenges. The results of the research show that, although the public and economic policies of the Republic of Serbia *de facto* correspond to Collier's strategies to a large extent, there is no single national strategic framework for overcoming the development challenges that are a consequence of the lack of access to the sea, and this indicates room for improving existing and introducing new national strategies in order to find systematic solutions to the problem of the landlocked status of the Republic of Serbia.

Keywords: landlocked countries, geographical position, economic development, maritime access, strategic planning.

PRIKAZ

Ko je kriv za Drugi hladni rat?

Vladimir Trapara¹

Richard Sakwa, *The Lost Peace: How the West Failed to Prevent a Second Cold War*, Yale University Press, New Haven and London, 2023.

Ako na naslovnoj strani naučne knjige iz oblasti međunarodnih odnosa stoji citat „vrhunska knjiga“ s potpisom Džona Miršajmera (John J. Mearsheimer), može li da se zamisli bolja preporuka za tu knjigu i bolje priznanje za njenog autora? Upravo to je slučaj s najnovijom knjigom britanskog profesora Ričarda Sakve, *Izgubljeni mir: kako Zapad nije uspeo da spreči Drugi hladni rat*. Nakon što se knjiga pročita, lako je složiti se s Miršajmerovom ocenom – ona zaista jeste vrhunska, na više načina. Prvo, ona je izuzetno informativna. Sveobuhvatno se bavi najnovijom istorijom međunarodnih odnosa (od kraja Hladnog rata do Rusko-ukrajinskog rata), obrađuje međunarodni položaj i spoljne politike glavnih svetskih sila (SAD, Kine i Rusije, ali se osvrće i na evropske sile i Indiju), kao i najvažnije međunarodne probleme, od sistemskog pitanja rata i mira, pa do energetike i klimatskih promena. Drugo, knjiga je zasnovana na superiornoj metodologiji. Osim što pokazuje otvorenost za kombinovanje različitih teorijskih pristupa i koncepata međunarodnih odnosa, značajno mesto daje empiriji – analizi strateških dokumenata država i govora zvaničnika, kao i bitnim statističkim podacima iz različitih oblasti. Oslanja se i na opsežan fond literature – praktično sve relevantno što je u najnovije vreme objavljeno o temama koje autor analizira citirano je i pobrojano u spisku bibliografije. I treće, u knjigu je utkan najveći deo autorovog minolog rada, ali ne tako što će se prosto ponavljati već rečeno. Sakva spada među one autore koji su sposobni da, čak i kad govore o potpuno istim stvarima i zastupaju postpuno iste teze, to iz knjige u knjigu i iz članka u članak čine novim rečima. Tako između ostalog nastaju, definišu se i klasifikuju potpuno

¹ Viši naučni saradnik, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, vtrapara@diplomacy.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0001-9975-6446>

novi termini i pojmovi koji obogaćuju nauku o međunarodnim odnosima, što je za Sakvu i ranije bilo karakteristično, a toga nikako ne manjka ni u ovoj knjizi.

Osnovno istraživačko pitanje koje knjiga razmatra izneto je u naslovu ovog prikaza, a odgovor na njega sadržan je već u potpitanju postavljenom u podnaslovu same knjige. Kako je politički Zapad predvođen Sjedinjenim Državama protraćio priliku da nakon Hladnog rata uspostavi „pozitivan mir“ među dojučerašnjim protivnicima zasnovan na „suverenom internacionalizmu“ Povelje UN, te umesto toga prigrlio hegemonistički „demokratski internacionalizam“ koji će naići na odbijanje evroazijskih sila poput Rusije i Kine (ali u najnovije vreme i većine država Globalnog juga) i proizvesti obnavljanje hladnoratovskog nadmetanja? Prema Sakvi, u decenijama nakon Prvog hladnog rata dogodila se „velika zamena“ (*great substitution*): SAD su pokušale da zamene međunarodno pravo i međunarodni sistem Povelje svojim globalnim vođstvom i tzv. poretком zasnovanim na pravilima (*rules-based order*), čemu su se suprotstavile pomenute sile, koje će Zapad označiti kao revizionističke i pojačati napore na odbrani svog liberalnog potporetka. Ovo je suština savremenih međunarodnih odnosa, koju autor iznosi u uvodnom delu svoje knjige (Sakwa 2023, 1-11). Shodno tome su za njega SAD stvarna revizionistička sila, dok su Rusija i Kina *neorevizionističke*, jer brane i ne pokušavaju da promene postojeći sistem zasnovan na Povelji UN, već je posthladnoratovska uzurpacija tog sistema u pokušaju od strane američkog liberalno-hegemonističkog potporetka ono čemu se suprotstavljaju (Sakwa 2023, 92, 148, 174). Tako je barem bilo dok se Rusija 2022. nije upustila u puni revizionizam otpočinjanjem rata protiv Ukrajine, koji je – više nego ijedna ranija kriza – zapretio samom postojanju sistema Povelje, ali i dao podsticaj političkoj pojavi Globalnog juga, koja je došla do izražaja u odbijanju većine država koje mu pripadaju da poslušaju američki diktat i uvedu sankcije Rusiji (Sakwa 2023, 290, 316-317). Pre toga se na drugoj strani dogodio „Trampovski prekid“ (*Trumpian disruption*), koji je umalo okrenuo SAD čak i protiv sopstvenog liberalnog poretka i time ubrzao pomenuti trend ka urušavanju temelja međunarodnog sistema uspostavljenog nakon Drugog svetskog rata (Sakwa 2023, 118).

Svoju argumentaciju Sakva razvija kroz tri dela knjige, od kojih svaki sadrži po četiri poglavlja. Prvi deo predstavlja hronološki pregled posthladnoratovskog perioda do pred najnoviju krizu. U njemu je definisan međunarodni sistem Povelje, razmotrena prilika koju je kraj Hladnog rata pružio za uspostavljanje pozitivnog mira na osnovu ovog sistema, analiziran izazov koji će sistemu uputiti američki liberalni hegemonizam, te predstavljen ulazak u seriju kriza i put ka ratu. Drugi deo knjige bavi se velikim silama pojedinačno i njihovom ulogom u toku navedenog perioda – redom se razmatraju SAD, Kina, Rusija i naposljetku

evropske sile. Treći deo bavi se aktuelnim Rusko-ukrajinskim ratom, koji prema Sakvi ujedno predstavlja i proksi rat Rusije i Zapada – od putanje ulaska u njega, preko posledica koje ovaj rat ima po međunarodni sistem, do uspona antihegemonističkog „političkog Istoka“. Autorov zaključak na kraju jeste da, uprkos teškoj krizi u kojoj se međunarodni sistem našao zbog najnovijih dešavanja, put ka miru i dalje postoji. Za njega su za početak neophodni napuštanje hegemonskih ambicija i povratak ravnopravnosti sistema Povelje i suverenom internacionalizmu, ali i više od toga. Ideja mira podrazumevala bi neku vrstu katarze – empatiju za viđenja drugih i priznanje njihovih legitimnih interesa, umesto produžavanja kruga nepravde i njenog „ispravljanja“ osvetom, koja zapravo nepravdu čini trajnom (Sakwa 2023, 313-329). Po ovom umerenom optimizmu u međunarodno pravo, institucije i samoobuzdavanje država, Sakva se razlikuje od svog recenzenta Miršajmera (2018), koji je kao ofanzivni realista pesimista po pitanju trajnog mira, te smatra da je najviše što se može uraditi preorijentacija SAD sa liberalne hegemonije na defanzivnu veliku strategiju „ofšor uravnoteživanja“.

Kritički prikaz knjige morao bi da, pored pohvala, sadrži neku kritiku. U Sakvinom slučaju jako je teško naći slabe tačke, ali ako mu se nešto baš mora spočitati, to su momenti gde njegovo normativno usmerenje donekle ograničava ubedljivost pojedinih zaključaka. Sakva je i ranije bio poznat kao pripadnik onih krugova zapadnih intelektualaca za koje njihovi protivnici koriste pogrdni nemački naziv *Putinverstehers* („oni koji razumeju Putina“), u smislu da u zapadnom ponašanju vidi pretežni uzrok savremenog rusko-zapadnog sukoba, dok Putina i Rusiju posmatra kao reaktivne aktere kojima je taj sukob nametnut američkim hegemonističkim ponašanjem. To stanovište, za koje vidimo da je noseće i u ovoj knjizi, sasvim je legitimno i zaista rasvetljava veliki deo suštine rusko-zapadnog sukoba, a Sakva svakako ima pravo na njega, kao neko ko je u jednoj od prethodnih knjiga (2020) briljantno kritički prikazao unutrašnje i spoljašnje funkcionisanje Putinovog režima. Međutim, kada dođe do analize aktuelnog Rusko-ukrajinskog rata, uprkos tome što priznaje da je Rusija njime takođe podrila međunarodni sistem zasnovan na Povelji UN, autor je i dalje sklon tome da njen postupak vidi kao reakciju na zapadno ponašanje, velikim delom zanemarujući autohtoni aspekt rusko-ukrajinskog pitanja, koji je nezavisan od aktuelnog sukoba Rusije i političkog Zapada (a i znatno stariji od njega), i u kome Rusija (naročito savremena Putinova Rusija) ima mnogo više krivice nego što Sakva želi da u ovoj knjizi prikaže. Sam Sakva je inače vrstan poznavalac istorije rusko-ukrajinskog pitanja, što je pokazao u jednoj od svojih prethodnih knjiga (2014), a u bibliografiji ove knjige se pozvao i na jedan od najjačih naslova u toj oblasti (Plokhly 2015), tako da se ne može reći da mu je falilo materijala.

Npr. kad tvrdi da je argument Bžežinskog (Zbigniew Brzezinsky) o tome da Rusija bez Ukrajine prestaje da bude imperija našao „spremnju publiku u Ukrajini, gde je odvajanje od Rusije postalo deo postkomunističke strategije izgradnje države“ (Sakwa 2023, 245), ne kaže da je isti argument našao publiku i u Rusiji, koja će svoju postkomunističku izgradnju naposljetku izjednačiti s obnavljanjem imperije, putem apsorpcije Ukrajine (ili alternativno nekih delova njene teritorije) u „Ruski svet“. Takođe, kad kaže da „neutralnost ne bi sprečila Ukrajinu da se razvija kao suverena demokratska država“ (Sakwa 2023, 266) zanemaruje činjenicu da je postsovjetska Ukrajina najmanje dvaput probala neutralnost, i da je Rusija to oba puta zloupotrebila pokušajem da joj ugrozi suverenitet i potpuno je uvuče u svoju orbitu. No, iako je standardno kritičan prevashodno prema SAD i političkom Zapadu, stiže se utisak da Sakva i njih donekle „štedi“, tako što predstavlja da su oni zapravo „protraćili priliku“ za mir sa Rusijom i „nisu uspjeli da spreče“ Drugi hladni rat, umesto da malo jače podvuče da oni nikad nisu ni želeli ravnopravni mir, već su unipolarni trenutak nakon završetka Hladnog rata videli isključivo kao priliku da realizuju svoj već odavno zacrtani program uspostavljanja „sveta bezbednog za demokratiju“, odnosno liberalne hegemonije. I tu autor u bibliografiji ima par naslova iz kojih se lako može zaključiti da su SAD bile daleko od toga i da pomisle da naprave bilo kakav drugačiji izbor od liberalno-hegemonističkog (Layne 2006; Ikenberry 2020).

U svakom slučaju, imati kompletnu sliku savremenih međunarodnih odnosa, a posebno rusko-zapadnog (i rusko-ukrajinskog) sukoba, bez čitanja Ričarda Sakve, uključujući i ovaj najnoviji vredan primerak u njegovom opusu, je jako teško. Jedna od prvih stvari koju autor ovog prikaza – ujedno i autor knjige o rusko-ukrajinskom sukobu (Trapara 2023) u kojoj je Sakva obilato citiran – obično radi kada mu na recenziju dođe naučni članak o navedenom pitanju, jeste da proveri ima li u bibliografiji Sakve, a ako ne, da obavezno traži od autora članka konsultovanje nekog od njegovih naslova. Nakon objavljivanja *Izgubljenog mira* to će postati standard.

Bibliografija

- Ikenberry, G. John. 2020. *A World Safe for Democracy: Liberal Internationalism and the Crises of Global Order*. New Haven and London: Yale University Press.
- Layne, Christopher. 2006. *The Peace of Illusions: American Grand Strategy from 1940 to the Present*. Ithaca and London: Cornell University Press.

- Mearsheimer, John J. 2018. *The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities*. New Haven and London: Yale University Press.
- Plokhyy, Serhii. 2015. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York: Basic Books.
- Sakwa, Richard. 2014. *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*. London: I.B. Tauris.
- Sakwa, Richard. 2020. *The Putin Paradox*. London: I.B. Tauris.
- Sakwa, Richard. 2023. *The Lost Peace: How the West Failed to Prevent a Second Cold War*. London and New Haven: Yale University Press.
- Trapara, Vladimir. 2023. *Rusija i Ukrajina: poreklo jedne tragedije*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Spisak recenzenata/List of reviewers

Ime	Radno mesto / Zvanje	Afilijacija
Babić Blagoje	Naučni savetnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Bandov Goran	Redovni profesor	Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska
Bauerová Helena	Docent	Metropolitanski univerzitet u Pragu
Bjelić Predrag	Redovni profesor	Ekonomski fakultet Univerzitet u Beogradu
Blagojević Veljko	Viši naučni saradnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Boromisa Ana-Maria	Naučni savetnik	Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb
Butković Hrvoje	Viši naučni saradnik	Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb
Božilović Jelena	docent	Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
Čisar Petar	Redovni profesor	Kriminalističko-policijski univerzitet, Beograd
Čučković Bojana	Vanredni profesor	Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu
Ćemalović Uroš	Viši naučni saradnik	Institut za evropske studije, Beograd
Derado Dražen	Redovni profesor	Ekonomski fakultet, Sveučilište u Splitu
Dimitrijević Duško	Naučni savetnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Ime	Radno mesto / Zvanje	Afilijacija
Džuverović Nemanja	Redovni profesor	Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Đorđević Vladimir	Docent	Mendelov univerzitet, Brno
Đorđević Ivica	Vanredni profesor	Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
Đukanović Anđela	Naučni saradnik	Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
Đukić Mihajlo	Naučni saradnik	Institut ekonomskih nauka, Beograd
Ejdus Filip	Redovni profesor	Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Fatić Aleksandar	Naučni savetnik	Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu
Filijović Marko	Istraživač	Centar za ustavna istraživanja Ujedinjenih nacija
Filipović Sanja	Naučni savetnik	Institut društvenih nauka, Beograd
Gajić Aleksandar	Naučni savetnik	Institut za evropske studije, Beograd
Gajić Aleksandar	Vanredni profesor	Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu
Gajić Stevan	Naučni saradnik	Institut za evropske studije, Beograd
Gavrilović Darko	Redovni profesor	Katedra za društvenu geografiju, Univerzitet u Novom Sadu
Grečić Vladimir	Redovni profesor u penziji Naučni savetnik	Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Ime	Radno mesto / Zvanje	Afilijacija
Hrnjaz Miloš	Vanredni profesor	Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Janković Slobodan	Viši naučni saradnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Jeftić Zoran	Vanredni profesor	Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu
Jovanović Miloš	Docent	Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu
Jovanović-Ajzenhamer Nataša	Docent	Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Jovičić (Baranenko) Elena	Naučni saradnik	Institut ekonomskih nauka, Beograd
Jović Dejan	Redovni profesor	Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
Jović Lazić Ana	Viši naučni saradnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Kikerova Irena	Redovni profesor	Ekonomski fakultet, Univerzitet Sv. Ćirilo i Metodije, Skoplje
Knežević-Predić Vesna	Redovni profesor	Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Knezović Sandro	Viši naučni saradnik	Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb
Korać Srđan	Viši naučni saradnik	Institut za političke studije, Beograd
Kos Stanišić Lidija	Redovni profesor	Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Ime	Radno mesto / Zvanje	Afilijacija
Kovačević Bojan	Redovni profesor	Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Kovačević Maja	Redovni profesor	Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Kovačević Marko	Docent	Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu
Krstić Ivana	Redovni profesor	Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu
Kulikova Vladimirovna Natalia	Naučni savetnik	Institut za ekonomiju, Ruska akademija nauka, Moskva
Lukić Radović Maja	Vanredni profesor	Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu
Marjanović Darko	Viši naučni saradnik	Institut ekonomskih nauka
Milačić Slobodan	Profesor emeritus	Institut de recherche Montesquieu, Universite de Bordeaux, Francuska
Milisavljević Bojan	Redovni profesor	Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu
Milošević Mladen	Vanredni profesor	Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
Novaković Marko	Viši naučni saradnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Novičić Žaklina	Naučni saradnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Osmanković Jasmina	Redovni profesor	Ekonomski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
Petkovska Sanja	Naučni saradnik	Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Ime	Radno mesto / Zvanje	Afilijacija
Popović Petrović Ivana	Vanredni profesor	Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Pribičević Ognjen	Naučni savetnik	Institut društvenih nauka, Beograd
Puljiz Jakša	Naučni saradnik	Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb
Radivojević Zoran	Redovni profesor	Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu
Rakić Branko	Redovni profesor	Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu
Rapaić Stevan	Naučni saradnik	Institut za političke studije, Beograd
Rikalović Gojko	Redovni profesor	Ekonomski fakultet Univerzitet u Beogradu
Samardžić Slobodan	Redovni profesor	Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Simić R. Dragan	Redovni profesor	Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Stanarević Svetlana	Vanredni profesor	Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu
Stanković Vladan	Viši naučni saradnik	Institut za političke studije, Beograd
Stanojević Nataša	Naučni saradnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Stojković Dejan	Naučni saradnik	Ministarstvo odbrane Republike Srbije
Šelo-Šabić Senada	Viši naučni saradnik	Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb
Tatalović Siniša	Redovni profesor	Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
Trailović Dragan	Naučni saradnik	Institut za političke studije, Beograd

Ime	Radno mesto / Zvanje	Afilijacija
Trapara Vladimir	Viši naučni saradnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Vankovska Biljana	Redovni profesor	Institut za bezbednost, odbranu i mir, Univerzitet Sv. Ćirilo i Metodije, Skoplje, Severna Makedonija
Veković Marko	Docent	Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu
Vučić Mihajlo	Viši naučni saradnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Vučković Vladimir	Predavač	Fakultet društvenih studija, Masarik univerzitet, Brno, Češka
Zakić Katarina	Naučni saradnik	Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd
Zečević Slobodan	Redovni profesor	Institut za evropske studije, Beograd

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

Journal *International Problems*/Međunarodni problemi publishes the following types of articles:

Original research article presents the results of research with clear contribution with a view of expanding and/or deepening of existing knowledge. It should be structured to include the following elements: general context and aim of research; theoretical background (review literature) clearly stated in the introduction; departing hypothesis or research question; applied methods; presentation and explanation of the results; conclusion discussing the main research findings departing hypothesis or research question.

Review article provides a comprehensive summary of research on a certain topic or a perspective on the state of the field by describing current areas of agreement as well as controversies and debates. Review article identifies gaps in knowledge and the most important but still unanswered research questions and suggest directions for future research.

Book review is a systematic description and/or critical analysis of the quality and significance of a book, edited volume, and textbook. Book review should include a general description of the topic and/or problem addressed by the work in question, summary of the book's main argument, basic biographical information about the author, summary of contents, strengths and weaknesses, as well as a concluding statement summarizing reviewer's opinion of the book. Each book review should refer to at least three other academic sources.

In preparing manuscripts authors are kindly requested to comply with the following rules:

FORMAT

All types of manuscripts should be submitted in Word and saved in .doc or .docx format.

Divide the article in two separate files:

(1) **File „Cover page“**, which contains:

- a) Article title;
- b) Authorship data (in accordance with the below-mentioned):
 - Below the title, insert your full name with a corresponding footnote in which you state the complete name of your employing institution, its seat, your e-mail and *ORCID ID*. Capitalize your last name.
 - Author's affiliation is the affiliation where the research was conducted.
 - In case of two co-authors, the names should be written next to one another, with each containing the affiliation footnote. Although manuscripts co-authored by more than two researchers are untypical, they may be considered in rare occasions, depending on the scale of the research, its topic, main elements, structure and the extent of correspondence with the Editorial Policy.
 - In the footnote, the author also provides all details regarding the project under which the research presented in her/his article is conducted and/or sources of financial and other support. The author also may point to readers that some of the views presented in the article express her/his own opinion and not the one of the institution she/he works for.

Cover page example is available on the next page.

Title (font: Times New Roman, size 14, centered). I.e.:

The Russia-China strategic partnership

Author(s) name(s) (font: Times New Roman, size 12,
last name capitalized, centered, with a footnote). I.e.:

Ivona LAĐEVAC¹

¹ Institute of International Politics and Economics, Belgrade, Research Fellow,
ivona@diplomacy.bg.ac.rs,
<https://orcid.org/0000-0003-4052-4426>.

The paper presents findings of a study developed as a part of the research project “Serbia in contemporary international relations: strategic development directions and strengthening the position of Serbia in international integrative processes – foreign-political, international economical, legal and security aspects“ (No. 179029) for the period 2011–2015, realized by the Institute of International Politics and Economics, and financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

(2) Anonymized file with the manuscript text

- This file should contain (in the following order):
 - Article title;
 - Abstract and keywords (in English language);
 - Manuscript text;
 - Reference list (bibliography);
 - Abstract and keywords (in Serbian language – Latin script).
 - In case the author(s) do not speak or write in Serbian, the Editorial team will be in charge of translating the in case of acceptance for publication.

Note: this file will serve for the double-blind review procedure. As such, it must not contain the authorship data, directly or indirectly, pertaining to the first/last name, gender, nationality, institution or any other relevant characteristic in that regard.

FONT, PAGINATION

Use Times New Roman font in size 12, with single-lined spacing, and with an empty line between paragraphs.

Use continuous line numbers starting on the first page, with page numbers on the right side of the bottom of the page.

LENGTH

Articles range from 6000–8000 words (excluding abstracts and bibliography). The length of book review essays is up to 1500 words.

LANGUAGE

The manuscripts written in Serbian and English and Serbian languages will be considered. Please use the language consistently, coherently and adequately, having in mind the academic scope of the journal. Both British and American English are equally acceptable.

TITLE

Use bold for the article title (size 14).

The title should not only accurately describe the content of manuscript (i.e. convey the main topics of the study and highlight the importance of the research) but it should be concise.

ABSTRACT AND KEY WORDS

Below the author's name include abstract of 150–200 words that describes the material presented in the manuscript.

In addition, the same abstract in Serbian Latin script should be placed at the very end of the manuscript. In case of authors whose native language is not Serbian, the Editorial Team will organize the abstract translation into Serbian.

For original research article, the abstract must summarize the entire article, including theoretical background, the departing hypothesis or research question, the aim, a concise account of the methods, a clear description of the most important findings, and a brief presentation of the conclusions.

For review article, the abstract should include the primary objective of the review, the reasoning behind choice, the main outcomes and results of the review, and the conclusions that might be drawn, including their implications for further research, application, or practice.

The author provides up to 10 key words for the main idea of the article which can be used for indexing purposes. Key words should not repeat the title.

MAIN TEXT

The basic text should be justified.

Use no more than three levels of headings (all should be centered):

First-level headings – **Heading**

Second-level headings – ***Heading***

Third-level headings – *Heading* Do not number headings.

Each new paragraph, including headlines, needs to be indented. This doesn't apply to the Abstract. Indents are made by placing the cursor at the beginning of the paragraph and pressing the Tab key once. Define all abbreviations at first mention in the abstract and in the main text by giving the full term, then the abbreviation in parentheses, and use them consistently thereafter.

Only the following form of quotation marks should be put in the text: “ ”. In case the additional quotation marks are to be put within these ones it should be done in the following way: ‘ ’. The text should be clear, readable, and concise. Manuscripts should be well presented, with correct grammar, spelling and punctuation. Please use gender-neutral language throughout the article. If the English is unsatisfactory, we will return the manuscript for correction without review.

Please use the spelling style consistently throughout your manuscript.

Latin, Old Greek and other non-English words and terms in the text should be italicised (e.g. *status quo*, *a priori*, *de facto*, *acquis communautaire*).

CITATION STYLE

International Problems uses the author-date reference style based on *The Chicago Manual of Style* (16th ed). Sources are cited in the text, usually in parentheses, by the author's surname, the publication date of the work cited, and a page number if necessary. Full details are given in the reference list (use the heading References).

The articles need to contain academically relevant, timely and verified sources (peer-reviewed, if feasible). Please refrain from inappropriate or biased citations that are disproportionately inclined towards a particular group, organization or publication. Likewise, please limit the number of self-citations to 2 (two).

In the text, the reference should be placed just before punctuation. If the author's name appears in the text, it is not necessary to repeat it, but the date should follow immediately:

Johnson and Axinn (2013, 136) argue that killing with emotions is morally superior to killing without emotions, because military honour demands a clear will to assume a risk of sacrifice of health and life.

If the reference is in parentheses, use square brackets for additional parentheses: (see, e.g., Johnson and Axinn [2013, 133–136] on this important subject).

In text, separate the references with semicolons:

(Jabri 2007; Herman 2004; Rohrbach 2020)

If citing more than one work by an author, do not repeat the name:

(Jabri 2007, 2011; Gregory 2014a, 2014b)

Book

Reference list entry:

Jabri, Vivienne. 2007. *War and the Transformation of Global Politics*. Basingstoke and New York: Palgrave MacMillan.

Tadjbakhsh, Shahrbanou, and Anuradha Chenoy. 2007. *Human Security: Concepts and Implications*, 2nd ed. Oxon: Routledge.

Vasquez, John A., Sanford Jaffe, James Turner Johnson, and Linda Stamato, eds. 1995. *Beyond Confrontation: Learning Conflict Resolution in the Post-Cold War Era*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Bentham, Jeremy (1907) 2018. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Reprint, London: Clarendon Press. www.econlib.org/library/Bentham/bnthPML.html.

Dal Lago, Alessandro, and Salvatore Palidda, eds. 2010. *Conflict, Security and the Reshaping of Society: The Civilization of War*. Oxon & New York: Routledge.

Hayek, Friedrich A. 2011. *The Constitution of Liberty: The Definitive Edition*. Edited by Ronald Hamowy. Vol. 17 of *The Collected Works of F. A. Hayek*, edited by Bruce Caldwell. Chicago: University of Chicago Press, 1988–.

In-text citation:

(Jabri 2007, 59)

(Tadjbakhsh and Chenoy 2007)

(Vasquez et al. 1995)

(Bentham [1907] 2018)

(Dal Lago and Palidda 2010)

(Hayek 2011, 258)

Journal article

Reference list entry:

Nordin, Astrid H.M. and Dan Öberg. 2015. "Targeting the Ontology of War: From Clausewitz to Baudrillard". *Millennium: Journal of International Studies* 43 (2): 395–423.

Adams, Tracy, and Zohar Kampf. 2020. "'Solemn and just demands': Seeking apologies in the international arena". *Review of International Studies*. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0260210520000261>.

In-text citation:

(Nordin and Öberg 2015, 401) (Tracy and Kampf 2020)

Article in edited volume

Reference list entry:

Herman, Michael. 2004. "Ethics and Intelligence After September 2001". In: *Understanding Intelligence in the Twenty-First Century: Journeys in Shadows*, edited by Len V. Scott and Peter D. Jackson, 567–581. London and New York: Routledge.

Reference list entry:

(Herman 2004)

Conference paper (if not published in conference proceedings)

Reference list entry:

Korać, Srđan. 2016. "Human Security and Global Ethics: Can International Organizations be Moral Agents?". Paper presented at the Third International Academic Conference on Human Security, Human Security Research Center (HSRC), Faculty of Security Studies, University of Belgrade, Belgrade, November 4–5.

Reference list entry:

(Korać 2016)

Book review

Reference list entry:

Firchow, Pamina. 2020. "Measuring Peace: Principles, Practices and Politics", Review of *Measuring Peace*, by Richard Caplan. *International Peacekeeping* 27 (2): 337–338.

Reference list entry:

(Firchow 2020, 337)

Legal and official documents

International treaties

Reference list entry:

[PTBT] Treaty Banning Nuclear Weapon Tests in the Atmosphere, in Outer Space and Under Water. 1963. Signed by US, UK, and USSR, August 5. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20480/volume-480-I-6964-English.pdf>.

[TFEU] Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union. 2012. *Official Journal of the European Union*, C 326, October 26. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN>.

[UN Charter] Charter of the United Nations, October 24, 1945. <https://www.un.org/en/sections/un-charter/introductory-note/index.html>.

In-text citation:

(PTBT 1963, Article III, para. 3)

(TFEU 2012, Article 87) (UN Charter, Chapter X)

UN documents

Reference list entry:

[UNSC] UN Security Council. Resolution 2222, Protection of Civilians in Armed Conflict, S/RES/2222. May 27, 2015. <http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/2015.shtml>.

[UNGA] UN General Assembly. Resolution 67/18, Education for Democracy, A/RES/67/18. November 28, 2012. <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/RES/67/18>.

In-text citation:

(UNSC Res. 2222)

(UNGA Res. 67/18)

National legislation

Reference list entry:

[Constitution RS] Constitution of the Republic of Serbia. 2006. *Official Gazette of the Republic of Serbia*, No. 98/2006.

Homeland Security Act. 2002. United States of America, 107th Congress, 2nd Session (November 25). https://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/hr_5005_enr.pdf.

In-text citation:

(Constitution RS 2006, Article 111) (Homeland Security Act 2002)

Official reports

Reference list entry:

[YILC] Yearbook of the International Law Commission. 2014. Vol. 2, Part Two. https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2014_v2_p2.pdf&lang=ES.

[The 9-11 Commission] U.S. National Commission on Terrorist Attacks upon the United States. 2004. *The 9/11 Commission Report: Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States*. Washington, D.C.: Government Publication Office.

US Congress. 1993. Nomination of R. James Woolsey to be Director of Central Intelligence: Hearing Before the Select Committee on Intelligence of the United States Senate. 104th Congress, 1st session, February 2–3, 1993. <https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/hearings/103296.pdf>.

[USAFH] United States Air Force Headquarters. 2014. United States Air Force RPA Vector: Vision and Enabling Concepts: 2013–2038. www.af.mil/Portals/1/documents/news/USAFRPAVectorVisionandEnablingConcepts2013-2038.pdf.

In-text citation:

(YILC 2014, 321)

(The 9-11 Commission 2004, 437) (US Congress 1993, 125)

(USAFH 2014)

EU legislation

Reference list entry:

Regulation (EU) No. 1052/2013 of the European Parliament and of the Council of 22 October 2013 establishing the European Border Surveillance System (Eurosur). *Official Journal of the European Union*, L 295, 6 November 2013. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R1052&from=EN>.

[EC] European Commission. 2010. The EU Internal Security Strategy in Action: Five steps towards a more secure Europe, COM(2010) 673 final, Communication from the

Commission to the European Parliament and the Council, November 22. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC0673&from=GA>.

Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Regulation (EU) No 648/2012 of the European Parliament and of the Council, and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC (Text with EEA relevance), *Official Journal of the European Union*, L 141, 5 June 2015. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32015L0849&from=EN>.

In-text citation:

(Regulation [EU] No. 1052/2013, Article 11, para. 4)

(EC COM[2010] 673 final)

(Directive [EU] 2015/849)

Decisions of international courts and tribunals

Reference list entry:

[ICJ] International Court of Justice. Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion, 22 July 2010, ICJ Reports. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>. [ICJ Order 1999] *Legality of Use of Force (Yugoslavia v. United Kingdom)*. International Court of Justice, Order ICJ Rep. 1999 (June 2). <https://www.icj-cij.org/files/case-related/113/113-19990602-ORD-01-00-EN.pdf>.

[ICTY Indictment IT-98-32-A] *Prosecutor v. Vasiljevic*, Case No. IT-98-32-A. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Indictment, 30 October 2000. <https://www.icty.org/x/cases/vasiljevic/ind/en/vasonly-ii000125e.pdf>.

Costa v Ente Nazionale per l'Energia Elettrica, Case 6/64, [1964] ECR 585. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61964CJ0006>. [CJEU Judgment T-289/15] *Hamas v Council*, Case T-289/15. Court of Justice of the

European Union, Judgment, 6 March 2019, ECLI:EU:T:2019:138. <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?language=EN&critereEcli=ECLI:EU:T:2019:138> [Opinion of AG Bobek] *Région de Bruxelles-Capitale v Commission*, Case C-352/19

P. Court of Justice of the European Union. Opinion of Advocate General Bobek delivered on 16 July 2020(1), ECLI:EU:C:2020:588. <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=485A5D9AC129179D3D2F2.EC571A384CD?text=&docid=228708&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=5064004>.

In-text citation:

(ICJ Advisory Opinion 2010, 411)

(ICJ Order 1999, para. 3)

(ICTY Indictment IT-98-32-A)

(*Costa v ENEL*)

(CJEU Judgment T-289/15, para. 23)

(Opinion of AG Bobek C-352/19 P)

Newspapers and magazines

Reference list entry:

Gibbs, Samuel. 2017. "Elon Musk leads 116 experts calling for outright ban of killer robots", *The Guardian*, August 20.

Power, Matthew. 2013. "Confessions of a Drone Warrior", *GQ*, October 22. <https://www.gq.com/story/drone-uav-pilot-assassination>.

Economist. 2015. "Who will fight the next war?" October 24. <https://www.economist.com/united-states/2015/10/24/who-will-fight-the-next-war>.

In-text citation:

(Gibbs 2017, A10)

(Power 2013)

(*Economist* 2015)

Audio and visual media

Reference list entry:

Scott, Ridley. [1982] 2007. *Blade Runner: The Final Cut*. Directed by Ridley Scott. Burbank, CA: Warner Bros. Blue-Ray disc, 117 min.

Future Weapons. 2019. Waddell Media. Aired on August 7–16 on Discovery Science HD, 3 seasons, 30 episodes (43 min. each). <https://go.discovery.com/tv-shows/future-weapons/>.

Tech Legend. 2020. "Best Drones 2020 – Top 8 Best Drone with Cameras to Buy in 2020". Uploaded on February 7, 2020. YouTube video, 27:20 min. https://www.youtube.com/watch?v=Z6_4JU5Mspw.

In-text citation:

(Scott [1982] 2007)

(Future Weapons 2019)

(Tech Legend 2020)

Social media

Reference list entry:

National Library of Australia. 2020. "National Library of Australia's Facebook Page". Facebook, August 1, 2020. <https://www.facebook.com/National.Library.of.Australia/>.
Kruszelnicki, Karl (@DoctorKarl). 2017. "Dr Karl Twitter post." Twitter, February 19, 2017, 9:34 a.m. <https://twitter.com/DoctorKarl>.

Trapara, Vladimir. 2018. "Victory or nil". *Unwrapping the Essence* (blog). May 29, 2018. <https://unwrappingtheessence.weebly.com/blog/pobeda-ili-nista>.

In-text citation:

(National Library of Australia 2020) (Kruszelnicki 2017)

(Trapara 2018)

Doctoral dissertation

Reference list entry:

Rohrbach, Livia. 2020. *Beyond intractability? Territorial solutions to self-determination conflicts*. Doctoral dissertation. Department of Political Science, University of Copenhagen.

Petrović, Miloš. 2018. *Nepotpuna integracija kao prepreka političkom razvoju Istočnog partnerstva Evropske unije*. Doktorska disertacija. Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

In-text citation:

(Rohrbach 2020)

(Petrović 2018).

Internet source

If citing an undated online document, give an access date and use the year of access as year of publication.

Reference list entry:

Oxford Library. 2012. "Library Strategy". Oxford Library. Accessed 3 June 2012. <http://www.ol.org/library/strategy.html>.

Google Maps. 2015. "The British Library, London, UK". *Google*. Accessed February 5, 2015. <https://www.google.com.au/maps/place/The+British+Library/@51.529972,-0.127676,17z/data=!3m1!4m2!3m1!1s0x48761b3b70171395:0x18905479de0fdb25>.

IIPE [Institute of International Politics and Economics]. n.d. "Mission". Accessed August 1, 2020. <https://www.diplomacy.bg.ac.rs/en/mission/>.

In-text citation:

(Oxford Library 2012)

(Google Maps 2015) (IIPE n.d.)

Personal communication (letter, emails, telephone conversation)

Personal communications include conversations, interviews, lecture material, telephone conversations, letters and e-mail messages. Place references to personal communications such as letters and conversations within the running text and not as formal end references, because they do not contain recoverable data:

... as mentioned in an e-mail to me from Dr Slobodan Jankovic, December 10, 2019 ...

When in published collections, letters are cited by date of the collection, with individual correspondence dates given in the text:

In a letter to Mary Louise Green from University of Belgrade, May 13, 2017 (Green 2012, 34), ...

Note: The author is responsible for obtaining the approval/permission from the person(s) quoted within the article. The process of obtaining permission should include sharing the article ahead of the submission, so that a person in question could verify the context in which they are being quoted. If permission cannot be obtained, the personal communication must be removed from the article.

Secondary source

If you read an article or book which cites or quotes some information that you want to use, always refer to both the original source and the source where you found the information:

In-text citation:

In his 1975 book *Power* [Macht], Luhmann bases his understanding of power mainly on the social exchange and community power literature (cited in Guzzini 2013, 79).

Reference list entry:

Guzzini, Stefano. 2013. *Power, realism, and constructivism*. Abingdon and New York: Routledge.

TABLES, FIGURES AND GEOGRAPHICAL MAPS

It is necessary to give their number and full title – e.g. *Table 1: Human Development Index among EU members* or *Figure 2: State-Building or Sovereignty Strategy* or *Map 1: Maritime jurisdiction and boundaries in the Arctic region*.

It is particularly important that you have been given written permission to use any tables, figures, and geographical maps you are reproducing from another source before you submit manuscript.

REFERENCE LIST

The list of references should only include works that are cited in the text, tables, figure legend, and footnotes, and that have been published or accepted for publication.

Personal communications and unpublished works should only be mentioned in the text. Do not use footnotes or endnotes as a substitute for a reference list.

Reference list entries should be alphabetised by the last name of author or editor. If no author/editor, order by title.

If the reference list contains two or more items by the same author in the same year, add a, b, etc. and list them alphabetically by title of the work:

Gregory, Derek. 2014a. "Drone Geographies". *Radical Philosophy* RP 183: 7–19.

Gregory, Derek. 2014b. "The Everywhere War". *The Geographical Journal* 177 (3): 238–250.

Manuscripts that do not comply with the above-mentioned instructions will not be taken into consideration for the reviewing process.

Editorial Board

EDITORIAL POLICY

International Problems/Međunarodni problemi (in further text: *International Problems*) is the oldest peer-reviewed journal in Serbia and the Balkans publishing original research focused on international affairs. Its first issue was published in April 1949. *International Problems* is quarterly journal brought out by the Institute of International Politics and Economics, Belgrade.

International Problems welcomes the submission of scholarly articles on matters of international relations, international security, international law, and globalisation studies. *International Problems* publishes original and review research articles and book reviews in English, that have not been published before and that are not under consideration for publication anywhere else. *International Problems* does not publish foreign policy commentary or policy proposals.

The Editorial Board favours manuscripts that present the research addressing contemporary controversial issues in international relations from various disciplinary and methodological perspectives. Espousing no specific political or methodological stance and aiming to advance our understanding of and provoke deeper dialogue on rapidly changing world politics in the 21st century, the Editorial Board prioritizes the following themes:

- Transformation of world politics in the early 21st century.
- Phenomenology and practice of transnationalism and cosmopolitanism.
- Institutionalisation of international relations and its challenges.
- Various theoretical standpoints on current global processes.
- Controversial use of foreign policy instruments by major global actors (old and emerging).
- The impact of the Fourth Industrial Revolution and its advanced technologies on international relations in the 21st century.
- Civilisations, religion, and identities in the context of world politics and globalisation.
- Conceptual and methodological innovations in epistemology of International Relations.

EDITORIAL RESPONSIBILITIES

Editorial Council is an advisory body that actively contributes to the development of the journal *International Problems*/Međunarodni problemi. The tasks and duties of the Editorial Council include: the support to the development of the journal, its promotion, encouraging scholars and academicians in the area of political, security, and legal aspects of international relations to get involved as journal's authors and/or reviewers, writing editorials, reviews and commentaries.

Members of Editorial Board have tasks to act as the journal's ambassadors in the academic community, to contribute with a view to identifying key topics, suggesting quality manuscripts on these topics, and encouraging potential authors to submit to *International Problems*, as well as to review submitted manuscripts and prepare editorials and comments.

Editor-in-Chief is accountable for published content and should strive to constantly improve the journal and the processes for assuring the quality of published material, as well as the protection of freedom of expression, integrity and standards of the research from the influence of political, financial and other interests. Editor-in-Chief is also in charge of issuing the potential corrections, clarifications, retractions, and apologies.

Editor-in-Chief is responsible for the final decision to accept or reject a manuscript, and the decision should be based on: 1) evaluation of the manuscript relevance to thematic scope of the journal defined by the editorial policy, 2) assessment of importance, originality, validity and disciplinary relevance of the study presented in the manuscript, 3) assessment of manuscript's compliance with legal requirements regarding libel, copyright infringement and plagiarism. Editor-in-Chief has the discretionary power to reject a submitted manuscript without the peer review process if it does not meet the requirements regarding thematic scope of the journal and universal standards of the research (i.e. if it does not have structural elements either of original or review article). Submitted manuscripts that do not meet technical standards defined in Instructions for authors will be sent back to the authors for correction. In normal circumstances, Editorial Board informs the author within seven days from the date of the manuscript submission whether the topic of the manuscript complies with thematic scope of the journal and if peer review process starts.

New Editor-in-Chief must not overturn decision to publish a manuscript made by the previous editor-in-chief unless new facts are established referring to serious problems in quality of the manuscript.

Editor-in-Chief, Deputy Editor-in-Chief and members of Editorial Board must not have a conflict of interest with regard to the manuscript they consider for publication. Members of Editorial Board who have conflict of interest will be excluded from the decision making on the submitted manuscript. If a conflict of interests is identified or declared, Editor-in-Chief selects reviewers and handles the manuscript. Editor-in-Chief, Deputy Editor-in-Chief and members of Editorial Board are obliged to disclose a conflict of interests timely.

Editor-in-Chief, Deputy Editor-in-Chief and members of Editorial Board decisions' to accept or reject manuscript should be free from any racial, gender, sexual, religious, ethnic, or political bias.

Editor-in-Chief, Deputy Editor-in-Chief and members of Editorial Board must not use unpublished material from submitted manuscripts in their research without written consent of the authors. The information and ideas presented in submitted manuscripts must be kept confidential and must not be used for personal gain.

Editor-in-Chief, Deputy Editor-in-Chief and members of Editorial Board shall take all reasonable measures to ensure that the reviewers remain anonymous to the authors before, during and after the evaluation process and the authors remain anonymous to reviewers until the end of the review procedure.

RESPONSIBILITIES OF THE AUTHOR(S)

By submitting the manuscript to the editorial team of *International Problems/ Međunarodni problemi*, the author(s) warrant that the entire manuscript is their original work, that it has not been published before and are not under consideration for publication elsewhere. Multiple submission of the same manuscript constitutes ethical misconduct and eliminates the manuscript from consideration by International Problems.

The author(s) warrant that the manuscript, once published in International Problems, will not be published elsewhere in any language without the consent of Institute of International Politics. In addition, an article published in any other publication must not be submitted to International Problems for consideration.

When sending their manuscript, the author(s) attach the signed Author Statement (content available here: <https://internationalproblems.rs/wp-content/uploads/doc/author-statement-ip-02.pdf>)

In the case a submitted manuscript is the result of a research project, or its previous version has been presented at a conference (under the same or similar title), detailed information about the project, the conference, etc. shall be provided in a footnote attached to the manuscript title.

It is the responsibility of authors to ensure that manuscripts submitted to International Problems comply with ethical standards in scientific research. Authors warrant that the manuscript contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of third parties. The Publisher will not be held legally responsible should there be any claims for compensation.

Content of the manuscript

Submitted manuscript should contain sufficient detail and references to allow reviewers and, subsequently, readers to verify the claims presented by authors. The deliberate presentation of false claims is a violation of ethical standards. Book reviews should be accurate and unbiased. Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions and must make sure that, if necessary, they have permission from all parties involved in the presented research to make the data public.

The authors wishing to include figures, tables or other materials that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s), and provide it with the submission, not later. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.

Authorship

The authors must make sure that only contributors who have contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have contributed to the submission are listed as authors.

A manuscript with more than two authors shall not be considered for publishing unless it undoubtedly presents the results of a large-scale empirical study.

If persons other than authors were involved in important aspects of the presented research study and the preparation of the manuscript, their contribution should be acknowledged in a footnote.

Acknowledgment of sources

The authors are required to properly acknowledge all sources that have significantly influenced their research and their manuscript. Information received in a private conversation or correspondence with third parties, in reviewing project applications, manuscripts and similar materials must not be used without the written consent of the information source.

Text recycling

Text recycling occurs when an author uses the identical sections of her/his text in two or more published articles, and it is considered a scientific misconduct and breach of publishing ethics. Editor-in-Chief considers how much of text is recycled in a submitted manuscript, the significance of places in which the text recycling occurs in the manuscript (e.g. whether are they part of the introduction, section on applied methodology, discussion or conclusion), whether the source of the recycled text has been acknowledged, and whether there is a breach of copyright.

If detected overlap is considered minor, action may not be necessary or the authors may be asked to re-write overlapping sections and cite their previous article(s), if they have not done so.

The authors cannot justify the text recycling only on the ground that she/he cited the source. More significant overlap constitutes a basis for rejection of the manuscript. When handling the cases of text recycling, the Editorial Board will follow guidelines and recommendations issued by the **Committee on Publication Ethics – COPE** (available at https://publicationethics.org/files/Web_A29298_COPE_Text_Recycling.pdf).

Conflict of interests

The authors should disclose in their manuscript any financial or other substantive conflict of interest that might have influenced the presented results or their interpretation.

Fundamental errors in published works

When authors discover a significant error or inaccuracy in their own published work, it is their obligation to promptly notify Editor-in-Chief or the publisher and cooperate to

retract or correct the paper. By submitting a manuscript, the authors agree to abide by International Problems' editorial policies.

RESPONSIBILITY OF THE REVIEWERS

The reviewers of articles for "International Problems/Međunarodni problemi" are required to provide competent, explained, and unbiased feedback in a timely manner on the scholarly merits and the scientific value of the manuscript.

The reviewers assess manuscripts for the compliance with the thematic profile of the journal, the relevance of the investigated topic and applied methods, the originality and scientific relevance of results presented in the manuscript, the presentation style and scholarly apparatus.

The reviewer should alert the Editor-in-Chief to any reasonable doubt or knowledge of possible violations of ethical standards by the authors. Reviewer should recognize relevant published works that have not been cited by the authors. The reviewer should alert the Editor-in-Chief to substantial similarities between a reviewed manuscript and any manuscript published or under consideration for publication elsewhere, in the event they are aware of such.

The reviewers should also alert the Editor-in-Chief to a parallel submission of the same paper to another journal, in the event they are aware of such.

The reviewer must be free from disqualifying competing interests with respect to the authors and/or the funding sources for the research. If such conflict of interest exists, the reviewers must report them to the Editor without delay.

The reviewer who feels unqualified to review the research topic presented in manuscript – or is not familiar with the research area in which it falls – should notify the Editor-in-Chief. Editor-in-Chief will respect requests from authors that an individual should not review their submission if these are well-reasoned and practicable.

The review must be conducted objectively. The reviewer's judgement should be stated in a clear manner and supported with arguments. Instructions for reviewers provide detailed guidelines and criteria for the assessment of manuscripts.

Any manuscripts received for review must be treated as confidential documents. The reviewers must not use unpublished materials disclosed in submitted manuscripts without the express written consent of the authors. The information and ideas presented in submitted manuscripts shall be kept confidential and must not be used for personal gain.

PEER REVIEW

The manuscripts submitted to the journal *International Problems/Međunarodni problemi* undergo a peer review process. The purpose of peer review is to assist the Editor-in-Chief in making decisions whether to accept or reject manuscript as well as the author

in improving the paper. In normal circumstances, Journal strives to provide authors with the decision within 30 days of submission.

Peer review is double-blinded – both authors and reviewers are unknown to each other before, during and after the reviewing process. Editor-in-Chief is obliged to exclude all personal data on authors (name and affiliation) before sending manuscript to reviewers and to act in all reasonable ways to prevent the disclosure of authors' identity to reviewers. Reviewers of a manuscript act independently from each other during the reviewing process. Reviewers are not aware of each other's identities. If judgements of reviewers differ, Editor-in-Chief may ask for additional assessment.

The choice of reviewers is at the Editor-in-Chief's discretion. The reviewers must be knowledgeable about the subject area of the manuscript; they must not be from the authors' own institution and they should not have recent joint publications with any of the authors.

Editor-in-Chief sends a submitted manuscript along with the Review Form to two reviewers with the expertise in the field in which the manuscript's topic falls. The Review Form includes a series of questions to help reviewers to cover all aspects that can decide the fate of a submission. In the final section of the Review Form, the reviewers must include observations and suggestions aimed at improving the submitted manuscript.

During the reviewing process, Editor-in-Chief may require authors to provide additional information (including raw data) if they are necessary for the evaluation of the scientific contribution of the manuscript. These materials shall be kept confidential and must not be used for personal gain.

With respect to reviewers whose reviews are seriously and convincingly questioned by authors, Editor-in-Chief will examine whether the reviews are objective and high in academic standard. If there is any doubt regarding the objectivity of the reviewers or quality of the reviews, Editor-in-Chief will assign additional reviewers.

DEALING WITH UNETHICAL BEHAVIOUR

The Editor-in-Chief of *International Problems*/*Međunarodni problemi* has a duty to initiate adequate procedure when she/he has a reasonable doubt or determines that a breach of ethical standards has occurred – in published articles or submitted manuscripts. Anyone may inform the Editor-in-Chief at any time of suspected unethical behaviour by giving the necessary evidence.

The Editor-in-Chief in cooperation with the Editorial Board will decide on starting an investigation aimed at examining the reported information and evidences. During an investigation, any evidence should be treated as strictly confidential and only made available to those strictly involved in investigating procedure. The authors suspected of misconduct will always be given the chance to respond to any evidences brought up against them and to present their arguments.

The Editor-in-Chief in cooperation with the Editorial Board – and, if necessary, with a group of experts – concludes the investigation by making decision whether a breach of ethical standards has occurred or has not. In the case of determined breach of ethical standards, it will be classified as either minor or serious. Serious breaches of ethical standards are plagiarism, false authorship, misreported or falsified data or fabricated or falsified research results, and substantial text recycling (over 50% of a manuscript/article body text).

Along with the rejection of manuscript or retraction of published article from the journal (in accordance with the Retraction Policy), the following actions can be pursued, either individually or cumulatively:

- A ban on submissions for a two-year period in the case of a minor breach of ethical standards.
- A ban on submissions for a period 5–10 years in the case of a serious breach of ethical standards or repetitive minor breaches.
- Publication of a formal announcement or editorial describing the case of breach of ethical standards.
- Informing the wrongdoer's head of department and/or employer of the breach of ethical standards by means of a formal letter.
- Referring a case to a professional organisation or legal authority for further investigation and action.

When dealing with unethical behaviour, the Editor-in-Chief and the Editorial Board will rely on the guidelines and recommendations provided by the **Committee on Publication Ethics – COPE** (available at <http://publicationethics.org/resources/>).

PLAGIARISM

Plagiarism – that is when someone assumes another's ideas, words, or other creative expression as one's own without referring to original authors and source is a clear scientific misconduct and breach of publishing ethics. Plagiarism may also involve a violation of copyright law, punishable by legal action. **The articles submitted for consideration in *International Problems/Medunarodni problemi* may be subjected to plagiarism checks.**

Plagiarism includes the following:

Word for word, or almost word for word copying, or purposely paraphrasing portions of another author's work without clearly indicating the source or marking the copied fragment (for example, using quotation marks).

Assuming other people's ideas without stating the authorship and sources in which those ideas are originally presented.

Copying equations, figures, or tables from someone else's paper without properly citing the source and/or without permission from the original author or the copyright holder.

The procedure in cases where there are clear indications that a submitted manuscript or published article fall under the definition of plagiarism is described in the sections *Dealing with unethical behaviour* and *Retraction policy*.

RETRACTION POLICY

Legal limitations of the publisher, copyright holder or author(s), infringements of professional ethical codes, such as multiple submissions, bogus claims of authorship, plagiarism, fraudulent use of data or any major misconduct require retraction of an article. Occasionally a retraction can be used to correct errors in submission or publication.

In dealing with retractions, Editorial Board complies with guidelines developed by the **Committee on Publication Ethics COPE** (available at <https://publicationethics.org/files/retraction-guidelines.pdf>).

OPEN ACCESS POLICY

Journal *International Problems/Medunarodni problemi* is available in accordance with the open access principles. It is issued in hard-copy and digital forms. The articles can be downloaded free of charge from the website and distributed for academic purposes. The Journal adheres to the [Budapest Open Access Initiative](#) which states the following:

By “open access” to [peer-reviewed research literature], we mean its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself. The only constraint on reproduction and distribution, and the only role for copyright in this domain, should be to give authors control over the integrity of their work and the right to be properly acknowledged and cited.

Journal enables free access to all its articles, without subscriptions and free of any related charges. Its content is released without any delays (such as the embargo period) and its materials may be used without asking for a specific permission on the condition that a reference to the original document is provided.

COPYRIGHT POLICY

The published articles will be disseminated in accordance with the [Creative Commons Attribution ShareAlike 4.0 International license \(CC BY-SA 4.0\)](#), allowing to share – copy and redistribute in any form or medium – and adapt – remix, transform, and build upon it for any purpose, even commercially, provided that an appropriate credit is given to the original author(s), a link to the license is provided, it is stated whether changes have been made and the new work is disseminated under the identical license as the original work.

The users must provide a detailed reference to the original work, containing the author name(s), title of the published research, full journal title, volume, issue, page span and DOI. In electronic publishing, users are also required to link the content with both the original article published in the journal and the licence used. The authors may pursue separate, additional contractual arrangements for the non-exclusive distribution of the journal's published version of the work (e.g., post it to an institutional repository or publish it in a book), with an acknowledgement of its initial publication in *International Problems/Međunarodni problemi*.

The author(s) sign the Licence Agreement which regulates that domain. The specimen of this agreement is available here: <https://internationalproblems.rs/wp-content/uploads/doc/licence-agreement-ip-02.pdf>

The Author(s) warrant that their manuscript is their original work that has not been published before; that it is not under consideration for publication elsewhere; and that its publication has been approved by all co-authors, if any, as well as tacitly or explicitly by the responsible authorities at the institution where the work was carried out.

The Author(s) affirm that the article contains no unfounded or unlawful statements and does not violate the rights of others. The author(s) also affirm that they hold no conflict of interest that may affect the integrity of the Manuscript and the validity of the findings presented in it. If copyrighted works are included, the Author(s) bear responsibility to obtain written permission from the copyright owners. The Corresponding author, as the signing author, warrants that he/she has full power to make this grant on behalf of the Author(s). If the Author(s) are using any personal details of research subjects or other individuals, they affirm that they have obtained all consents required by applicable law and complied with the publisher's policies relating to the use of such images or personal information.

The Journal allows Author(s) to deposit Author's Post-print (accepted version) in an institutional repository and non-commercial subject-based repositories, or to publish it on Author's personal website and departmental website (including social networking sites, such as ResearchGate, Academia.edu, etc.), at any time after publication. Publisher copyright and source must be acknowledged and a link must be made to the article's DOI.

Upon receiving the proofs, the Author(s) agree to promptly check the proofs carefully, correct any typographical errors, and authorize the publication of the corrected proofs.

The Corresponding author agrees to inform his/her co-authors, of any of the above terms.

DISCLAIMER

The views expressed in the published articles and other materials do not express the views of Editor-in-Chief and Editorial Board.

The authors take legal and moral responsibility for the ideas expressed in the articles. Publisher shall have no liability in the event of issuance of any claims for damages. The Publisher will not be held legally liable in case of any compensation or similar claims.

UPUTSTVO ZA AUTORE

Časopis *Međunarodni problemi/International Problems* objavljuje sledeće kategorije radova:

Originalni naučni rad predstavlja rezultate naučnog istraživanja sa jasnim doprinosom u vidu širenja i/ili produbljavanja postojećeg naučnog saznanja o predmetu istraživanja. On mora da bude strukturisan tako da jasno sadrži sledeće elemente: opšti kontekst i obrazložen cilj istraživanja; teorijski okvir (pregled literature) jasno određen u uvodnom delu članka; postavljene hipoteze ili istraživačko pitanje; primenjen naučni metod; predstavljanje dobijenih rezultata i njihovo tumačenje i zaključak sa odgovorom na postavljene hipoteze ili istraživačko pitanje.

Pregledni rad pruža sveobuhvatan sažetak dosadašnjih naučnih istraživanja na određenu temu i/ili sistematičan uvid u trenutno stanje naučne discipline, tako što ukazuje na otvorena istraživačka pitanja, disciplinarna (ne)slaganja i postojeće kontroverze. Pregledni rad utvrđuje praznine u naučnom znanju u posmatranoj oblasti ili problematici, odnosno koja istraživačka pitanja još uvek nemaju odgovore i pruža naznake mogućih pravaca daljeg razvoja obrađene tematike ili naučne discipline.

Prikaz knjige je sistematičan opis i/ili kritička analiza kvaliteta i značaja monografije, zbornika radova ili udžbenika. Prikaz knjige treba da pruži osnovnu biografsku belešku o autoru, sintetizovanu deskripciju teme ili problema koji obrađuje data naučna publikacija, sažetak iznete naučne argumentacije, uočen doprinos naučnoj disciplini i slabosti, te zaključak koji sažima mišljenje autora prikaza o analiziranoj publikaciji.

Autori su dužni da se u pripremi rukopisa pridržavaju sledećih uputstava:

FORMAT

Sve kategorije članaka treba predati u *Word*-u i sačuvati u *.doc* ili *.docx* formatu.

Članak podeliti u 2 odvojena fajla:

(1) **Fajl „Naslovna strana“**, koji sadrži:

a. Naslov članka;

b. Podatke o autorstvu (prema podacima navedenim ispod):

- Ispod naslova napišite ime i prezime sa pratećom fusnotom u kojoj navodite pun naziv institucije u kojoj ste zaposleni, njeno sedište, svoju elektronsku adresu i *ORCID ID*. Prezime treba da bude napisano velikim slovima.
- Pod afilijacijom podrazumevamo instituciju u kojoj je sprovedeno istraživanje čije rezultate predstavljate u članku.
- U slučaju dva ko-autora, imena treba da budu napisana jedno do drugog, a svako od njih treba da sadrži fusnotu sa afilijacijom. Premda rukopisi koji podrazumevaju više od dva ko-autora nisu uobičajeni, u retkim prilikama oni mogu da budu razmatrani, u zavisnosti od obima istraživanja, teme, osnovnih elemenata, strukture i mere usklađenosti sa Uređivačkom politikom.
- U fusnoti navodite naziv projekta u okviru kojeg je sačinjeno istraživanje i izvor finansiranja ili drugu vrstu dobijene podrške. Ovde takođe možete da ukažete čitaocima ukoliko pogledi izneti u članku odražavaju vaš lični stav, a ne stav institucije u kojoj ste zaposleni.

Primer naslovne strane videti na sledećoj stranici.

Naslov (font: Times New Roman, veličina 14, centriran). Npr:

Strateško partnerstvo Rusije i Kine

Ime autora/ke (font: Times New Roman, veličina 12, prezime svim velikim slovima, centrirano, sa fusnotom). Npr:

Ivona LAĐEVAC¹

¹ Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, naučni saradnik, ivona@diplomacy.bg.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0003-4052-4426>.

Rad je rezultat naučnog projekta „Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: Strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima - spoljnospolitički, međunarodni ekonomski, pravni i bezbedonosni aspekti” (br. 179029) za period 2011–2015. koji realizuje Institut za međunarodnu politiku i privredu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

(1) Anonimizovani fajl sa samim sadržajem članka

- Ovaj fajl treba da sadrži (po sledećem redosledu):
 - Naslov članka;
 - Apstrakt i ključne reči (na srpskom jeziku);
 - Sadržaj samog članka;
 - Listu korišćenih izvora (bibliografiju);
 - Apstrakt i ključne reči (na engleskom jeziku).

Napomena: ovaj fajl služiće za postupak dvostruko anonimnog recenziranja. Kao takav, ne sme da sadrži podatke o autoru ili autorima, direktno ili indirektno, u pogledu imena/prezimen, pola, nacionalnosti, matične ustanove, ili bilo koje druge karakteristike.

FONT, PAGINACIJA

Koristite latinično pismo, font *Times New Roman* veličine 12, prored *Single*, a pasuse odvajajte jednim redom.

Paginacija treba da bude smeštena u donjem desnom uglu i da počinje na prvoj stranici članka.

OBIM

Rukopisi treba da budu obima 6000–8000 reči (uzeto bez apstrakata i spiska referenci). Obim prikaza knjiga može da bude do 1500 reči.

JEZIK

Razmatraju se rukopisi napisani na srpskom i engleskom jeziku. Molba je da se jezik upotrebljava dosledno, koherentno i adekvatno, imajući u vidu akademski opseg Časopisa.

NASLOV

Naslov napišite velikim podebljanim slovima veličine 14.

Naslov treba da bude koncizan i da što vernije opiše sadržaj članka, odnosno da odrazi osnovnu ideju predstavljenog istraživanja i naznači važnost dobijenih rezultata.

APSTRAKTI I KLJUČNE REČI

Apstrakt na srpskom jeziku treba da bude obima od 150–200 reči. Isti apstrakt preveden na engleski stavljate na samom kraju članka.

Kod originalnih naučnih članaka, apstrakt mora da prikaže predmet i cilj istraživanja, teorijski okvir, osnovne hipoteze ili istraživačko pitanje, korišćen metod, jasan opis najvažnijih rezultata istraživanja, te krajnji zaključak u jednoj rečenici.

Kod preglednih članaka, apstrakt mora da sadrži glavni cilj pregleda dosadašnjih naučnih istraživanja na određenu temu i/ili sistematičnog uvida u trenutno stanje naučne discipline, obrazloženje načinjenog izbora, osnovne rezultate pregleda i izvedeni zaključak, u kojem treba opisati implikacije za dalja istraživanja, primenu ili praksu.

Ispod apstrakta prilažete do 10 ključnih reči na srpskom jeziku koje najbolje opisuju sadržaj članka. Podsećamo da je dobar izbor ključnih reči preduslov za ispravno indeksiranje članka u referentnim periodičnim publikacijama i bazama podataka. Ključne reči ne smeju da ponavljaju reči sadržane u naslovu članka. Ključne reči dajete i na engleskom jeziku i prilažete ih uz apstrakt na engleskom jeziku.

OSNOVNI TEKST

Poravnajte osnovni tekst u skladu sa opcijom *justify*.

Podnaslovi se pišu podebljanim slovima, dok se pod-podnaslovi pišu u *italic*-u; u oba slučaja veličina slova je 12.

Koristite samo tri nivoa podnaslova (svi treba da budu centrirani):

Prvi nivo: **Podnaslov**

Drugi nivo: ***Podnaslov***

Treći nivo: *Podnaslov*

Nemojte numerisati podnaslove.

Svaki novi pasus, uključujući i naslove, treba da bude „uvučen“, što se radi stavljanjem kursora na početak paragrafa i jednim pritiskom na taster *Tab*. To se jedino ne odnosi na apstrakt tj. sažetak. U tekstu moraju biti data puna imena, nikako inicijali. Strano ime i prezime treba pisati u srpskoj transkripciji, a prilikom prvog pominjanja u tekstu navesti u zagradi kako ona glase u originalu.

Imena i prezimena koja potiču iz naroda koji ne koriste latinično pismo treba navesti u latinizovanoj transkripciji (npr. kineska, japanska ili arapska imena i prezimena). Isto važi za nazive različitih vrsta organizacija.

Rukopis mora da bude tehnički uredan, a jezički stil mora da bude jasan, čitljiv i usklađen sa pravopisom i gramatikom srpskog ili engleskog jezika.

Rukopisi koji ne ispunjavaju ove zahteve neće biti uzeti u postupak recenzije.

Ukoliko želite da koristite skraćenicu, onda kod prvog pominjanja punog termina (bilo u apstraktu, bilo u samom tekstu) navedite željenu skraćenicu u zagradi i potom je koristite dosledno u ostatku teksta. Koristite skraćenicu koje su opšteprihvaćene u domaćoj naučnoj i stručnoj literaturi.

Koristite samo sledeći oblik navodnika „ „, a kada se unutar ovih znakova navoda nalaze i dodatni navodnici onda koristite ’ ’.

Latinske, starogrčke i druge strane reči i izraze navodite u kurzivu (*italic*), npr. *status quo*, *a priori*, *de facto*, *acquis communautaire* itd.

NAVOĐENJE IZVORA

Međunarodni problemi koriste navođenje referenci shodno formatu „autor- datum” zasnovanom na Čikaškom stilu – *The Chicago Manual of Style* (16th ed.), delimično dopunjenom shodno potrebama časopisa.

Izvore navodite u samom tekstu, i to tako što u zagradi dajete prezime autora, godinu izdanja i broj stranice (po potrebi). Pun opis izvora dajete u spisku korišćene bibliografije koji stavljate iza osnovnog teksta.

U samom tekstu, izvor uvek treba da stavite neposredno pre znakova interpunkcije. Kada ime autora pominjete u rečenici nije potrebno da ga ponavljate u zagradi, ali onda godinu i broj stranice navodite neposredno nakon pominjanja imena:

Johnson and Axinn (2013, 136) argue that killing with emotions is morally superior to killing without emotions, because military honour demands a clear will to assume a risk of sacrifice of health and life.

Kada je ime autora već u zagradi, koristite uglaste zagrade za navođenje njegovog rada: (opširnije o ovom konceptu videti kod Jovanovića [2013, 133–136]).

Kada u zagradi navodite više izvora, onda ih razdvojte tačkom i zarezmom:

(Jabri 2007; Herman 2004; Rohrbach 2020).

Kada u istoj zagradi navodite dva ili više rada istog autora, onda ne morate da ponavljate njegovo ime:

(Jabri 2007, 2011; Gregory 2014a, 2014b).

Knjiga

Navođenje u Bibliografiji:

Vučić, Mihajlo. 2019. *Korektivna pravda pred Međunarodnim sudom*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Tadjbakhsh, Shahrbanou, and Anuradha Chenoy. 2007. *Human Security: Concepts and Implications*, 2nd ed. Oxon: Routledge.

Vasquez, John A., Sanford Jaffe, James Turner Johnson, and Linda Stamato, eds. 1995. *Beyond Confrontation: Learning Conflict Resolution in the Post-Cold War Era*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Bentham, Jeremy (1907) 2018. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Reprint, London: Clarendon Press. www.econlib.org/library/Bentham/bnthPML.html.

Dal Lago, Alessandro, and Salvatore Palidda, eds. 2010. *Conflict, Security and the Reshaping of Society: The Civilization of War*. Oxon & New York: Routledge.

Hayek, Friedrich A. 2011. *The Constitution of Liberty: The Definitive Edition*. Edited by Ronald Hamowy. Vol. 17 of *The Collected Works of F. A. Hayek*, edited by Bruce Caldwell. Chicago: University of Chicago Press, 1988–.

Navođenje u tekstu:

(Vučić 2019, 59)

(Tadjbakhsh and Chenoy 2007)

(Vasquez et al. 1995) (Bentham [1907] 2018)

(Dal Lago and Palidda 2010)

(Hayek 2011, 258)

Članak u časopisu

Navođenje u Bibliografiji:

Nordin, Astrid H.M. and Dan Öberg. 2015. "Targeting the Ontology of War: From Clausewitz to Baudrillard". *Millennium: Journal of International Studies* 43 (2): 395–423.

Kostić, Marina T. 2019. „Isključiva priroda evropskih, evroatlantskih i evroazijskih integracija i previranja na evropskom postsovjetskom prostoru“. *Međunarodni problemi* LXXI (4): 498–526.

Adams, Tracy, and Zohar Kampf. 2020. "'Solemn and just demands': Seeking apologies in the international arena". *Review of International Studies*. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0260210520000261>.

Navođenje u tekstu:

(Nordin and Öberg 2015, 401)

(Kostić 2019, 500)

(Tracy and Kampf 2020)

Članak u zborniku radova

Navođenje u Bibliografiji:

Herman, Michael. 2004. "Ethics and Intelligence After September 2001". In: *Understanding Intelligence in the Twenty-First Century: Journeys in Shadows*, edited by Len V. Scott and Peter D. Jackson, 567–581. London and New York: Routledge.

Zakić, Katarina. 2019. „Politika ekonomskih integracija Kine u Evroaziji“. U: *Integracioni procesi u Evroaziji*, uredili dr Dušan Proroković i dr Ana Jović-Lazić, 13–44. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.

Navođenje u tekstu:

(Herman 2004)

(Zakić 2019)

Rad izložen na konferenciji (ako nije objavljen u zborniku sa konferencije)

Navođenje u Bibliografiji:

Korać, Srđan. 2016. "Human Security and Global Ethics: Can International Organizations be Moral Agents?". Paper presented at the Third International Academic Conference on Human Security, Human Security Research Center (HSRC), Faculty of Security Studies, University of Belgrade, Belgrade, November 4–5.

Navođenje u tekstu:

(Korać 2016)

Prikaz knjige

Navođenje u Bibliografiji:

Firchow, Pamina. 2020. "Measuring Peace: Principles, Practices and Politics". Review of *Measuring Peace*, by Richard Caplan. *International Peacekeeping* 27 (2): 337–338.

Stekić, Nenad. 2018. „Tesna povezanost ljudske bezbednosti i međunarodnih odnosa u Arktičkom krugu“, Prikaz knjige *Human and societal security in the circumpolar Arctic – local and indigenous communities* Kamrul Hossain, José Miguel Roncero Martín & Anna Petrétéi (eds). *Međunarodni problemi* LXX (4): 455–457.

Navođenje u tekstu:

(Firchow 2020, 337)

(Stekić 2018, 455).

Pravni i zvanični dokumenti

Međunarodni ugovori

Navođenje u Bibliografiji:

[PTBT] Treaty Banning Nuclear Weapon Tests in the Atmosphere, in Outer Space and Under Water. 1963. Signed by US, UK, and USSR, August 5. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20480/volume-480-I-6964-English.pdf>.

[TFEU] Consolidated Version of the Treaty on the Functioning of the European Union. 2012. *Official Journal of the European Union*, C 326, October 26. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=EN>.

[UN Charter] Charter of the United Nations, October 24, 1945. <https://www.un.org/en/sections/un-charter/introductory-note/index.html>.

Navođenje u tekstu:

(PTBT 1963, Article III, para. 3)

(TFEU 2012, Article 87)

(UN Charter, Chapter X)

Dokumenti Ujedinjenih nacija

Navođenje u Bibliografiji:

[UNSC] UN Security Council. Resolution 2222, Protection of Civilians in Armed Conflict, S/RES/2222. May 27, 2015. <http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/2015.shtml>.

[UNGA] UN General Assembly. Resolution 67/18, Education for Democracy, A/RES/67/18. November 28, 2012. <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/RES/67/18>.

Navođenje u tekstu:

(UNSC Res. 2222)

(UNGA Res. 67/18)

Nacionalno zakonodavstvo

Navođenje u Bibliografiji:

[Constitution RS] Constitution of the Republic of Serbia. 2006. *Official Gazette of the Republic of Serbia*, No. 98/2006.

Homeland Security Act. 2002. United States of America, 107th Congress, 2nd Session (November 25). https://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/hr_5005_enr.pdf.

Navođenje u tekstu:

(Constitution RS 2006, Article 111)

(Homeland Security Act 2002)

Zvanični izveštaji

Navođenje u Bibliografiji:

[YILC] Yearbook of the International Law Commission. 2014. Vol. 2, Part Two. https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2014_v2_p2.pdf&lang=ES.

[The 9-11 Commission] U.S. National Commission on Terrorist Attacks upon the United States. 2004. *The 9/11 Commission Report: Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States*. Washington, D.C.: Government Publication Office.

US Congress. 1993. Nomination of R. James Woolsey to be Director of Central Intelligence: Hearing Before the Select Committee on Intelligence of the United States Senate. 104th Congress, 1st session, February 2–3, 1993. <https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/hearings/103296.pdf>.

[USAFH] United States Air Force Headquarters. 2014. United States Air Force RPA Vector: Vision and Enabling Concepts: 2013–2038. www.af.mil/Portals/1/documents/news/USAFRPAVectorVisionandEnablingConcepts2013-2038.pdf.

Navođenje u tekstu:

(YILC 2014, 321)

(The 9-11 Commission 2004, 437)

(US Congress 1993, 125)

(USAFH 2014)

Zakonodavstvo Evropske unije

Navođenje u Bibliografiji:

Regulation (EU) No. 1052/2013 of the European Parliament and of the Council of 22 October 2013 establishing the European Border Surveillance System (Eurosir). *Official Journal of the European Union*, L 295, 6 November 2013. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R1052&from=EN>.

[EC] European Commission. 2010. The EU Internal Security Strategy in Action: Five steps towards a more secure Europe, COM(2010) 673 final, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, November 22. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC0673&from=GA>.

Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, amending Regulation (EU) No 648/2012 of the European Parliament and of the Council, and repealing Directive 2005/60/EC of the European Parliament and of the Council and Commission Directive 2006/70/EC (Text with EEA relevance), *Official Journal of the European Union*, L 141, 5 June 2015. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32015L0849&from=EN>.

Navođenje u tekstu:

(Regulation [EU] No. 1052/2013, Article 11, para. 4)

(EC COM[2010] 673 final)

(Directive [EU] 2015/849)

Odluke međunarodnih sudova i tribunala

Navođenje u Bibliografiji:

[ICJ] International Court of Justice. Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion, 22 July 2010, ICJ Reports. <https://www.icj-cij.org/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>.

[ICJ Order 1999] *Legality of Use of Force (Yugoslavia v. United Kingdom)*. International Court of Justice, Order ICJ Rep. 1999 (June 2). <https://www.icj-cij.org/files/case-related/113/113-19990602-ORD-01-00-EN.pdf>.

[ICTY Indictment IT-98-32-A] *Prosecutor v. Vasiljevic*, Case No. IT-98-32-A. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Indictment, 30 October 2000. <https://www.icty.org/x/cases/vasiljevic/ind/en/vasonly-ii000125e.pdf>.

Costa v Ente Nazionale per l'Energia Elettrica, Case 6/64, [1964] ECR 585. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61964CJ0006>. [CJEU Judgment T-289/15] *Hamas v Council*, Case T-289/15. Court of Justice of the

European Union, Judgment, 6 March 2019, ECLI:EU:T:2019:138. <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?language=EN&critereEcli=ECLI:EU:T:2019:138>.

[Opinion of AG Bobek] *Région de Bruxelles-Capitale v Commission*, Case C-352/19 P. Court of Justice of the European Union. Opinion of Advocate General Bobek delivered on 16 July 2020(1), ECLI:EU:C:2020:588. [http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf;jsessionid=485A5D9AC129179D3D2F2.EC571A384CD?text=&docid=228708&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=5064004](http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=485A5D9AC129179D3D2F2.EC571A384CD?text=&docid=228708&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=5064004).

Navođenje u tekstu:

(ICJ Advisory Opinion 2010, 411)

(ICJ Order 1999, para. 3)

(ICTY Indictment IT-98-32-A)

(*Costa v ENEL*)

(CJEU Judgment T-289/15, para. 23)

(Opinion of AG Bobek C-352/19 P)

Novine i magazini

Navođenje u Bibliografiji:

Gibbs, Samuel. 2017. "Elon Musk leads 116 experts calling for outright ban of killer robots", *The Guardian*, August 20.

Power, Matthew. 2013. "Confessions of a Drone Warrior", *GQ*, October 22. <https://www.gq.com/story/drone-uav-pilot-assassination>.

Economist. 2015. "Who will fight the next war?" October 24. <https://www.economist.com/united-states/2015/10/24/who-will-fight-the-next-war>.

Navođenje u tekstu:

(Gibbs 2017, A10)

(Power 2013)

(*Economist* 2015).

Audio-vizuelni mediji

Navođenje u Bibliografiji:

Scott, Ridley. [1982] 2007. *Blade Runner: The Final Cut*. Directed by Ridley Scott. Burbank, CA: Warner Bros. Blue-Ray disc, 117 min.

Future Weapons. 2019. Waddell Media. Emitovano od 7. do 16. avgusta na kanalu Discovery Science HD, 3 sezone, 30 epizoda (svaka 43 minuta). <https://go.discovery.com/tv-shows/future-weapons/>.

Tech Legend. 2020. "Best Drones 2020 – Top 8 Best Drone with Cameras to Buy in 2020". Uploaded on February 7, 2020. YouTube video, 27:20 min. https://www.youtube.com/watch?v=Z6_4JU5Mspw.

Navođenje u tekstu:

(Scott [1982] 2007)

(Future Weapons 2019)

(Tech Legend 2020)

Društveni mediji

Navođenje u Bibliografiji:

National Library of Australia. 2020. "National Library of Australia's Facebook Page". Facebook, August 1, 2020. <https://www.facebook.com/National.Library.of.Australia/>.

Kruszelnicki, Karl (@DoctorKarl). 2017. "Dr Karl Twitter post." Twitter, February 19, 2017, 9:34 a.m. <https://twitter.com/DoctorKarl>.

Trapara, Vladimir. 2018. „Pobeda ili ništa”. *Unwrapping the Essence* (blog). 29 maj 2018. <https://unwrappingtheessence.weebly.com/blog/pobeda-ili-nista>.

Navođenje u tekstu:

(National Library of Australia 2020)

(Kruszelnicki 2017)

(Trapara 2018)

Doktorska disertacija

Navođenje u Bibliografiji:

Rohrbach, Livia. 2020. *Beyond intractability? Territorial solutions to self-determination conflicts*. Doctoral dissertation. Department of Political Science, University of Copenhagen.

Petrović, Miloš. 2018. *Nepotpuna integracija kao prepreka političkom razvoju Istočnog partnerstva Evropske unije*. Doktorska disertacija. Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.

Navođenje u tekstu:

(Rohrbach 2020)

(Petrović 2018).

Izvor sa interneta

U slučaju da navodite nedatirani dokument sa interneta, priložite datum kada ste pristupili tom elektronskom sadržaju i godinu pristupa računajte kao godinu objavljivanja tog izvora.

Navođenje u Bibliografiji:

Oxford Library. 2012. "Library Strategy". Oxford Library. Accessed 3 June 2012. <http://www.ol.org/library/strategy.html>.

Google Maps. 2015. "The British Library, London, UK". *Google*. Accessed February 5, 2015. <https://www.google.com.au/maps/place/The+British+Library/@51.529972,-0.127676,17z/data=!3m1!4b1!4m2!3m1!1s0x48761b3b70171395:0x18905479de0fdb25>.

IMPP [Institut za međunarodnu politiku i privredu]. n.d. „Misija”. Pristupljeno 1. avgusta 2020. <https://www.diplomacy.bg.ac.rs/misija/>.

Navođenje u tekstu:

(Oxford Library 2012)

(Google Maps 2015) (IMPP n.d.)

Lična komunikacija

Izvori iz područja lične komunikacije obuhvataju razgovore uživo, intervjuje, materijale sa predavanja, telefonske razgovore, klasičnu i elektronsku prepisku. Izvore ove vrste navedite samo u tekstu, bez stavljanja u Bibliografiju, zato što je najčešće reč o podacima u koje čitalac nema uvid ili se zbog nematerijalnog oblika ne mogu naknadno proveriti:

... kao što je dr Slobodan Janković naveo u mejlu koji mi je poslao 10. decembra 2019. godine ...

Kada su objavljena u zbirkama, pisma se navode prema godini izdanja, s tim što datum kada je poslato pojedinačno pismo navodite u samom tekstu:

U pismu koje je Univerzitet u Beogradu 13. maja 2017. godine uputio Grinovoj (Green 2012, 34) ...

Sekundarni izvor (posredno navođenje izvora)

Kada želite da navedete izvor koji ste pročitali u nekom drugom izvoru, uvek treba da ukažete na oba izvora – originalni i posredni:

Navođenje u tekstu:

U knjizi *Moć*, objavljenoj 1975. godine, Luman shvatanje moći pretežno zasniva na literaturi o društvenoj razmeni i moći zajednice (navedeno prema Guzzini 2013, 79).

Navođenje u Bibliografiji:

Guzzini, Stefano. 2013. *Power, realism, and constructivism*. Abingdon and New York: Routledge.

TABELE, DIJAGRAMI I GEOGRAFSKE KARTE

Grafičke priloge (tabele, dijagrame, geografske karte, grafikone i sl.) numerišete i dajete im pun naslov:

Tabela 1: Indeks ljudskog razvoja u zemljama članicama EU

Dijagram 2: Strane direktne investicije kineskih kompanija u Africi (u milionima dolara)

Karta 1: Nacionalne pomorske jurisdikcije i granice na Arktiku

Ukoliko je grafički prilog preuzet od nekog drugog autora ili iz nekog dokumenta neophodno je ne samo navesti izvor, već i dobiti pisanu saglasnost za objavljivanje priloga pre podnošenja rukopisa na razmatranje Uredništvu časopisa *Međunarodni problemi*. Dobijena saglasnost se dostavlja uz rukopis.

BIBLIOGRAFIJA

Na kraju članka, a pre apstrakta na engleskom jeziku, prilažete spisak korišćenih izvora naslovljen **Bibliografija**, koji sme da sadrži samo reference koje ste koristili u tekstu.

Bibliografske jedinice navodite prema prethodno predstavljanim pravilima za navođenje izvora, a ređate ih prema abecednom redosledu.

Ako imate dva ili više radova istog autora objavljenih iste godine, onda uz godinu dodajte slova a, b, c, itd. i ređajte bibliografske jedinice po abecednom redosledu prvog slova naslova rada:

Gregory, Derek. 2014a. "Drone Geographies". *Radical Philosophy* RP 183: 7–19. Gregory, Derek. 2014b. "The Everywhere War". *The Geographical Journal* 177 (3): 238–250.

Rukopisi koji nisu usaglašeni sa navedenim smernicama neće biti uzeti u postupak recenziranja.

Uređivački odbor

UREĐIVAČKA POLITIKA

Međunarodni problemi/International Problems je najstariji naučni časopis u Srbiji i na Balkanu posvećen međunarodnim odnosima. Prvi broj je objavljen u aprilu 1949. godine, samo godinu dana nakon početka rada njegovog izdavača – Instituta za međunarodnu politiku i privredu iz Beograda. Objavljuje se na kvartalnoj bazi i kategorisan je kod resornog ministarstva kao nacionalni časopis međunarodnog značaja (M24).

Međunarodni problemi objavljuju rezultate naučnih istraživanja iz oblasti međunarodnih odnosa, međunarodne bezbednosti, međunarodnog prava i studija globalizacije. *Međunarodni problemi* objavljuju originalne i pregledne naučne radove i prikaze knjiga, na srpskom ili engleskom jeziku, koji prethodno nisu nigde objavljeni niti se nalaze u postupku razmatranja za objavljivanje u nekoj drugoj publikaciji. *Međunarodni problemi* ne objavljuju stručne radove, analitičke komentare niti predloge javnih politika, pa Vas najljubaznije molimo da ne šaljete te vrste članaka.

Uređivački odbor daje prednost analizi kontroverznih pitanja savremene teorije i prakse međunarodnih odnosa uz poštovanje bogatstva disciplinarnih i sazajnih perspektiva. Bez zastupanja konkretnog političkog i teorijsko-metodološkog stanovišta, a sa namerom da podstakne obuhvatniji naučni dijalog o ubrzanim promenama u svetskoj politici u 21. veku, Uređivački odbor smatra da su prioritetne sledeće tematske celine:

- Preobražaj prirode svetske politike u ranom 21. veku;
- Fenomenologija i praksa transnacionalnosti i kosmopolitizma;
- Problemi institucionalizacije međunarodnih odnosa;
- Različita teorijska tumačenja aktuelnih globalnih procesa;
- Kontroverzna pitanja upotrebe spoljnopolitičkih instrumenata vodećih globalnih aktera;
- Uticaj naprednih tehnologija Četvrtе industrijske revolucije na oblikovanje međunarodnih odnosa u 21. veku;
- Civilizacija, religija i identitet u kontekstu svetske politike i globalizacije;
- Konceptualni i metodološki iskoraci izvan tradicionalnog epistemološkog okvira naučne discipline međunarodnih odnosa.

OBAVEZE UREDNIKA, UREĐIVAČKOG ODBORA I IZDAVAČKOG ODBORA

Izdavački savet je savetodavno telo koje aktivno doprinosi razvoju časopisa *Međunarodni problemi/International Problems*. Zadaci i dužnosti članova Saveta su: podrška razvoju časopisa, promocija časopisa, podsticanje stručnjaka u naučnom istraživanju političkih, bezbednosnih i pravnih aspekata međunarodnih odnosa da se uključe u rad časopisa kao autori i/ili recenzenti, pisanje uvodnika, recenzija i komentara o radovima.

Članovi Uređivačkog odbora imaju zadatak da u akademskoj javnosti deluju kao svojevrсни ambasadori časopisa, da pruže doprinos u vidu preporučivanja kvalitetnih autora i rukopisa, podsticanja potencijalnih autora da podnose rukopise za objavljivanje u *Međunarodnim problemima*, te da recenziraju rukopise i pripremaju uvodnike i uredničke komentare.

Glavni i odgovorni urednik odgovara za objavljeni sadržaj i treba da teži stalnom unapređenju časopisa uopšte i procesa osiguranja kvaliteta objavljenog sadržaja, kao i zaštiti slobode izražavanja, integriteta i standarda naučnoistraživačkog rada od upliva političkih, finansijskih i drugih interesa. Glavni i odgovorni urednik treba uvek da objavi ispravku, objašnjenje, obaveštenje o povlačenju članka i izvinjenje.

Glavni i odgovorni urednik donosi konačnu odluku o tome koji će rukopis objaviti na osnovu: 1) ocene njegovog uklapanja u tematski okvir uređivačke politike, 2) ocene naučnog značaja, originalnosti, validnosti i disciplinarnе relevantnosti istraživanja predstavljenog u rukopisu, 3) ocene njegove usklađenosti sa zakonskim propisima koji se odnose na klevetu, kršenje autorskih prava i plagiranje. Glavni i odgovorni urednik zadržava diskreciono pravo da primljeni rukopis proceni i odbije bez recenziranja, ukoliko utvrdi da ne odgovara tematskim zahtevima uređivačke politike i opšteprihvaćenim standardima naučnoistraživačkog rada (tj. ako ne sadrži strukturne elemente originalnog ili preglednog naučnog rada). Radovi koji ne zadovoljavaju tehničke standarde propisane Uputstvom za autore, čak i u slučaju da je sadržaj korektan, biće vraćeni autorima na usklađivanje. U redovnim okolnostima, Uređivački odbor obaveštava autora u roku od sedam dana od datuma prijema rukopisa o tome da li se tema rukopisa uklapa u uređivačku politiku i da li je pokrenut postupak recenziranja.

Novi glavni i odgovorni urednik ne sme da preinači odluku svog prethodnika o objavljivanju rukopisa, osim ukoliko nisu utvrđene nove činjenice koje ukazuju na sporan kvalitet tog rukopisa.

Glavni i odgovorni urednik, njegov zamenik i članovi Uređivačkog odbora ne smeju da budu u bilo kakvom sukobu interesa u vezi sa rukopisima koje razmatraju. Iz postupka izbora recenzenata i odlučivanja o sudbini rukopisa isključuju se članovi Uređivačkog odbora kod kojih postoji sukob interesa. Ako takav sukob interesa postoji, o izboru recenzenata i sudbini rukopisa odlučuje glavni i odgovorni urednik.

Glavni i odgovorni urednik, njegov zamenik i članovi Uređivačkog odbora su dužni da blagovremeno prijave postojanje sukoba interesa.

Glavni i odgovorni urednik, njegov zamenik i Uređivački odbor dužni su da sud o rukopisu donesu na osnovu njegovog sadržaja, bez rasnih, polnih/rodnih, verskih, etničkih ili političkih predrasuda.

Glavni i odgovorni urednik, njegov zamenik i članovi Uređivačkog odbora ne smeju da koriste neobjavljen materijal iz predatih rukopisa za svoja istraživanja bez izričite pisane dozvole autora, a informacije i ideje iznete u predatim rukopisima moraju se čuvati kao poverljive i ne smeju da se koriste za sticanje lične koristi.

Glavni i odgovorni urednik, njegov zamenik i članovi Uređivačkog odbora dužni su da preduzmu sve razumne mere kako bi identitet recenzenata ostao nepoznat autorima pre, tokom i nakon postupka recenzije i kako bi identitet autora ostao nepoznat recenzentima.

OBAVEZE AUTORA

Autori garantuju da rukopis predstavlja njihov originalan doprinos, da nije objavljen ranije i da se ne razmatra za objavljivanje na drugom mestu. Predavanje istog rukopisa u više časopisa predstavlja kršenje etičkih standarda koji se odnose na naučnoistraživački rad i takav rukopis se isključuje iz daljeg razmatranja.

Autori takođe garantuju da nakon objavljivanja u časopisu *Međunarodni problemi* rukopis neće biti objavljen u drugoj publikaciji na bilo kom jeziku bez saglasnosti Instituta za međunarodnu politiku i privredu kao nosioca autorskih prava. Takođe, rad koji je već objavljen u nekom drugom časopisu ne sme biti podnet za objavljivanje u *Međunarodnim problemima*.

Prilikom slanja rada, autor(i) šalju potpisanu Izjavu autora, čiji je sadržaj dostupan ovde: [https://internationalproblems.rs/wp-content/uploads/doc/izjava-autora-\(mp-email\)-02.pdf](https://internationalproblems.rs/wp-content/uploads/doc/izjava-autora-(mp-email)-02.pdf)

U slučaju da je poslati rukopis rezultat naučnoistraživačkog projekta ili da je, u prethodnoj verziji, bio izložen na skupu u vidu usmenog saopštenja (pod istim ili sličnim naslovom), detaljniji podaci o projektu, konferenciji i slično, navode se u fusnoti na samom početku teksta.

Autori su dužni da se pridržavaju etičkih standarda propisanih Kodeksom ponašanja u naučnoistraživačkom radu (Nacionalni savet za nauku i tehnološki razvoj, 2018). Autori garantuju da rukopis ne sadrži neosnovane ili nezakonite tvrdnje i ne krši prava drugih. Izdavač neće snositi nikakvu odgovornost u slučaju ispostavljanja bilo kakvih zahteva za naknadu štete.

Sadržaj rada

Rad treba da sadrži dovoljno detalja i referenci kako bi se recenzentima, a potom i čitaocima omogućilo da provere tvrdnje koje su u njemu iznesene. Namerno iznošenje netačnih tvrdnji predstavlja kršenje etičkih standarda propisanih Kodeksom ponašanja u naučnoistraživačkom radu. Prikazi knjiga moraju da budu činjenično tačni i nepristrasni.

Autori snose svu odgovornost za sadržaj predatih rukopisa i dužni su da, ako je to potrebno, pre njihovog objavljivanja pribave saglasnost svih lica ili institucija koje su neposredno učestvovala u istraživanju koje je u rukopisu predstavljeno.

Autori koji žele da u rad uključe ilustracije, tabele ili druge materijale koji su već negde objavljeni obavezni su da za to pribave saglasnost nosilaca autorskih prava i da ih dostave uz rukopis, a ne naknadno. Materijal za koji takvi dokazi nisu dostavljeni smatraće se originalnim delom autora.

Autorstvo

Autori su dužni da kao autore navedu samo ona lica koja su suštinski doprinela sadržaju rukopisa, odnosno dužni su da sva lica koja su suštinski doprinela sadržaju rukopisa navedu kao autore. Navođenje kao jednog od autora rukopisa lica koje nije učestvovalo u izradi istraživanja sadržanog u rukopisu predstavlja kršenje etičkih standarda koji se odnose na naučnoistraživački rad. Rukopisi sa više od dva autora neće biti uzimani u razmatranje, osim izuzetno ukoliko se proceni da rukopis predstavlja rezultate opsežnog empirijskog istraživanja.

Ako su u suštinskim aspektima naučnog istraživanja predstavljenog u rukopisu i/ili u samoj pripremi rukopisa učestvovali i druge osobe koje nisu autori, njihov doprinos mora da bude naveden u napomeni ili zahvalnici.

Navođenje izvora

Autori su dužni da ispravno navedu izvore koji su bitno uticali na istraživanje sadržano u rukopisu i na sam rukopis. Informacije koje su dobili u privatnom razgovoru ili korespondenciji sa trećim licima, prilikom recenziranja prijava projekata ili rukopisa i slično, ne smeju se koristiti bez izričite pisane dozvole izvora.

Recikliranje teksta

Recikliranje teksta, odnosno situacija u kojoj isti autor upotrebljava istovetne delove svog teksta u dva ili više svojih objavljenih radova, predstavlja kršenje etičkih standarda koji se odnose na naučnoistraživački rad i izdavaštvo.

Glavni i odgovorni urednik procenjuje ukupan obim recikliranih delova teksta, značaj mesta gde se oni pojavljuju u rukopisu (da li su deo uvoda, odeljka o primenjenoj metodologiji, diskusije tj. glavnog dela članka ili zaključka), da li je naveden prethodni izvor recikliranog teksta i da li postoji povreda autorskih prava.

Ukoliko je utvrđeno postojanje podudaranja teksta manjeg obima, od autora se može zatražiti da ponovo napiše sporan deo teksta i da navede prethodno objavljen izvor iz kojeg je taj deo teksta preuzet – ako to već nije učinio. Autor ne može da opravda recikliranje teksta samo na osnovu činjenice da je naveo izvor iz kojeg je preuzeo taj deo teksta. Podudaranje delova teksta u značajnom obimu predstavlja osnov za odbijanje rukopisa. Prilikom postupanja u slučajevima recikliranja teksta glavni i odgovorni urednik i Uređivački odbor rukovode se smernicama i preporukama Odbora za etiku u izdavaštvu (*Committee on Publication Ethics* – COPE, https://publicationethics.org/files/Web_A29298_COPE_Text_Recycling.pdf).

Sukob interesa

Autori su dužni da u radu ukažu na finansijske ili bilo koje druge sukobe interesa koji bi mogli da utiču na iznesene rezultate i interpretacije.

Greške u objavljenim radovima

U slučaju da autori otkriju važnu grešku u svom radu nakon njegovog objavljivanja, dužni su da momentalno o tome obaveste urednika ili izdavača i da sa njima sarađuju kako bi se rad povukao ili ispravio.

Predavanjem rukopisa redakciji *Međunarodnih problema* autori se obavezuju na poštovanje navedenih obaveza.

OBAVEZE RECENZENATA

Recenzenti časopisa *Međunarodni problemi/International Problems* su dužni da stručno, argumentovano, nepristrasno i u zadatim rokovima dostave uredniku ocenu naučne vrednosti rukopisa.

Recenzenti ocenjuju usklađenost teme rukopisa sa tematskim okvirom časopisa, naučnu relevantnost istraživane teme i primenjenih metoda, originalnost i naučni značaj rezultata predstavljenih u rukopisu, stil naučnog izlaganja i opremljenost teksta naučnom aparaturom.

Recenzent koji ima osnovane sumnje ili saznanja o kršenju etičkih standarda propisanih Kodeksom ponašanja u naučnoistraživačkom radu od strane autora dužan je da o tome obavesti glavnog i odgovornog urednika. Recenzent treba da prepozna važne objavljene radove koje autori nisu citirali. On treba da upozori glavnog i odgovornog urednika i na bitne sličnosti i podudarnosti između rukopisa koji se razmatra i bilo kojeg drugog objavljenog rada ili rukopisa koji je u postupku recenzije u nekom drugom časopisu, ako o tome ima lična saznanja. Ako ima saznanja da je isti rukopis razmatra u više časopisa u isto vreme, recenzent je dužan da o tome obavesti glavnog i odgovornog urednika.

Recenzent ne sme da bude u sukobu interesa sa autorima ili finansijerom istraživanja. Ukoliko postoji sukob interesa, recenzent je dužan da o tome momentalno obavesti glavnog i odgovornog urednika.

Recenzent koji sebe smatra nekompetentnim za temu ili oblast kojom se rukopis bavi dužan je da o tome obavesti glavnog i odgovornog urednika. Glavni i odgovorni urednik uvažiće zahtev autora da određeni pojedinac ne bude recenzent njihovog rukopisa ako proceni da je taj zahtev valjano obrazložen i praktičan.

Recenzija mora biti objektivna. Sud recenzenata mora biti jasan i potkrepljen argumentima. Uputstvo za recenzente detaljnije propisuje merila i smernice za ocenu rukopisa.

Rukopisi koji su poslani recenzentu smatraju se poverljivim dokumentima. Recenzenti ne smeju da koriste neobjavljen materijal iz predatih rukopisa za svoja istraživanja bez izričite pisane dozvole autora, a informacije i ideje iznesene u predatim rukopisima moraju se čuvati kao poverljive i ne smeju se koristiti za sticanje lične koristi.

POSTUPAK RECENZIJE

Radovi koji se razmatraju za objavljivanje u časopisu *Međunarodni problemi/ International Problems* podležu recenziji. Cilj recenzije je da glavnom i odgovornom uredniku pomogne u donošenju odluke o tome da li rad treba prihvatiti ili odbiti i da kroz proces komunikacije sa autorima poboljša kvalitet rukopisa. U normalnim okolnostima, rok za okončanje postupka recenziranja je 30 dana od datuma prijema rukopisa.

Recenzije su dvostruko anonimne – identitet autora je nepoznat recenzentima i obrnuto. Identitet recenzenata ostaje nepoznat autorima i obrnuto pre, tokom i nakon postupka recenzije. Glavni i odgovorni urednik garantuje da će pre slanja rukopisa na recenziju iz njega biti uklonjeni lični podaci autora (prvenstveno ime i afilijacija) i da će preduzeti sve razumne mere kako bi identitet autora ostao nepoznat recenzentima. Tokom čitavog procesa, recenzenti deluju nezavisno jedni od drugih. Recenzentima nije poznat identitet drugih recenzenata. Ako odluke recenzenata nisu iste, glavni i odgovorni urednik može da traži mišljenje drugih recenzenata.

Izbor recenzenata spada u diskreciona prava glavnog i odgovornog urednika. Recenzenti moraju da raspolazu relevantnim znanjima u vezi sa oblašću kojom se rukopis bavi; oni ne smeju da budu iz iste institucije kao autori rukopisa niti smeju da sa njima imaju nedavno objavljene zajedničke radove.

Glavni i odgovorni urednik šalje podneti rukopis zajedno sa obrascem recenzije dvojici recenzenata koji su stručnjaci za naučnu oblast kojoj pripada tema rukopisa. Obrazac recenzije sadrži niz pitanja na koja treba odgovoriti, a koja recenzentima ukazuju koji su to aspekti koje treba obuhvatiti kako bi se donela odluka o sudbini rukopisa. U završnom delu obrasca, recenzenti moraju da navedu svoja zapažanja i predloge kako da se podneti rukopis poboljša.

Glavni i odgovorni urednik može da tokom postupka recenzije zahteva od autora da dostavi dodatne informacije (uključujući i primarne podatke), ako su one potrebne za ocenu naučnog doprinosa rukopisa. Glavni i odgovorni urednik i recenzenti moraju da čuvaju takve informacije kao poverljive i ne smeju ih koristiti za sticanje lične koristi.

U slučaju da autor ima ozbiljne i osnovane zamerke na račun recenzije, glavni i odgovorni urednik će proveriti da li je recenzija objektivna i da li zadovoljava naučne standarde. Ako se pojavi sumnja u objektivnost ili kvalitet recenzije, glavni i odgovorni urednik će tražiti mišljenje dodatnog recenzenta.

POSTUPANJE U SLUČAJEVIMA NEETIČNOG PONAŠANJA

Glavni i odgovorni urednik *Međunarodnih problema* je dužan da pokrene odgovarajući postupak ukoliko razumno sumnja ili utvrdi da je došlo do povrede etičkih standarda propisanih Kodeksom ponašanja u naučnoistraživačkom radu – bilo u objavljenim člancima ili u još neobjavljenim rukopisima. Svako može da u bilo kom

trenutku prijavi glavnom i odgovornom uredniku sumnju o postojanju povrede etičkih standarda uz dostavljanje valjanih dokaza.

Glavni i odgovorni urednik će u dogovoru sa Uređivačkim odborom odlučiti o pokretanju postupka koji ima za cilj proveru iznesenih navoda i dokaza. Tokom tog postupka svi izneseni dokazi smatraće se poverljivim materijalom i biće predloženi samo osobama koje su neposredno uključene u postupak. Autorima za koje postoji razumna sumnja da su prekršili etičke standarde biće data mogućnost da odgovore na predložene dokaze i iznesu sopstvenu argumentaciju.

Glavni i odgovorni urednik u saradnji sa Uređivačkim odborom – i, ako je to potrebno, grupom stručnjaka – okončava postupak tako što donosi odluku o tome da li je došlo do povrede etičkih standarda. U slučaju da je postupkom utvrđena povreda, ona se istom odlukom klasifikuje kao lakša ili teža. U teže povrede etičkih standarda ubrajaju se plagijat, lažno autorstvo, izmišljanje i krivotvorenje podataka i/ili naučnih rezultata i ekstenzivno autoplagiranje (preko 50% od ukupnog teksta rukopisa ili objavljenog članka).

Pored odbijanja predatog rukopisa ili povlačenja već objavljenog rada (u skladu sa procedurom opisanom u odeljku *Povlačenje već objavljenih radova*) predviđene su i sledeće mere, koje se mogu primenjivati zasebno ili kumulativno:

- U slučaju lakše povrede etičkih standarda, autorima se izriče zabrana objavljivanja u trajanju od dve godine;
- U slučaju teže povrede etičkih standarda ili dva ili više puta ponovljene lakše povrede, autorima se izriče zabrana objavljivanja u trajanju od pet do deset godina;
- Objavljivanje saopštenja ili uvodnika u kojem se opisuje utvrđen slučaj povrede etičkih standarda;
- Slanje službenog obaveštenja neposrednom rukovodiocu i/ili poslodavcu prekršioca;

Upoznavanje relevantnih naučnih i stručnih organizacija ili nadležnih organa sa slučajem kako bi mogli da preduzmu odgovarajuće mere.

Prilikom postupanja u slučajevima neetičnog ponašanja glavni i odgovorni urednik i Uređivački odbor se rukovode smernicama i preporukama Odbora za etiku u izdavaštvu (<http://publicationethics.org/resources/>).

PLAGIJARIZAM

Plagiranje – odnosno preuzimanje tuđih ideja, reči ili drugih oblika kreativnog izraza i predstavljanje kao vlastitih, bez navođenja autora ili izvora – predstavlja grubo kršenje etičkih standarda u izdavaštvu i propisanih Kodeksom ponašanja u naučnoistraživačkom radu. Plagiranje može da uključuje i kršenje autorskih prava, što je zakonom kažnjivo. **Rukopisi koji se razmatraju za objavljivanje u časopisu *Međunarodni problemi/ International Problems* mogu biti podvrgnuti antiplagijatskoj proveru.**

Plagiranje obuhvata sledeće:

- Doslovno ili gotovo doslovno preuzimanje ili prepričavanje ili sažimanje tuđeg teksta, u celini ili delovima, bez jasnog ukazivanja na njegovog autora i izvor ili bez jasnog obeležavanja preuzetog dela teksta (npr. korišćenjem navodnika);
- Predstavljanje tuđih ideja kao vlastitih, bez navođenja autora tih ideja i izvora u kojem su te ideje prvobitno predstavljene;
- Kopiranje slika ili tabela iz tuđih radova bez pravilnog navođenja izvora i/ili bez dozvole autora ili nosilaca autorskih prava.

Postupanje u slučajevima kada postoje jasne indicije da primljeni rukopis ili rad objavljen u časopisu predstavljaju plagijat opisano je u odeljcima *Postupanje u slučajevima neetičnog ponašanja* i *Povlačenje već objavljenih radova*.

POVLAČENJE VEĆ OBJAVLJENIH RADOVA

U slučaju kršenja prava izdavača, nosilaca autorskih prava ili autora, povrede profesionalnih etičkih kodeksa, tj. u slučaju slanja istog rukopisa u više časopisa u isto vreme, lažne tvrdnje o autorstvu, plagijata, manipulacije podacima u cilju prevare, kao i u svim drugim slučajevima težih povreda etičkih standarda propisanih Kodeksom ponašanja u naučnoistraživačkom radu, objavljeni rad se mora povući. U nekim slučajevima već objavljeni rad se može povući i kako bi se ispravile naknadno uočene greške.

U pogledu povlačenja rada, glavni i odgovorni urednik i Uređivački odbor *Međunarodnih problema* rukovode se odgovarajućim smernicama Odbora za etiku u izdavaštvu (<https://publicationethics.org/files/retraction-guidelines.pdf>).

AUTORSKA PRAVA I LICENCA

Članci objavljeni u *Međunarodnim problemima/International Problems* biće diseminovani u skladu s dozvolom Creative Commons Attribution ShareAlike 4.0 International license (CC BY-SA 4.0) (*Deliti pod istim uslovima 4.0 Međunarodna*), koja dozvoljava deljenje – kopiranje i ponovnu distribuciju u bilo kom obliku ili mediju – i prilagođavanje – prerađivanje, menjanje ili nadgradnju za bilo koju svrhu, čak i komercijalnu, pod uslovima: da je originalno autorstvo adekvatno navedeno, da je pružen link ka dozvoli, da je navedeno da li su izvršene izmene i ukoliko se novi rad diseminuje pod identičnom dozvolom kao i originalni rad. Korisnici moraju da navedu detaljne informacije o originalnom radu, uključujući ime(na) autora, naslov objavljenog istraživanja, puno ime Časopisa, tom, izdanje, opseg strana i DOI. U elektronskom objavljivanju, od korisnika se zahteva da navedu link-ove ka sadržaju originalnog rada u Časopisu, kao i dozvoli pod kojom je objavljen. Autor(i) mogu da preduzimaju zasebne dodatne ugovorne aranžmane za neekskluzivnu distribuciju rada objavljenog u Časopisu (npr. postavljanje u institucionalni repozitorijum ili objavljivanje

u knjizi), uz adekvatno navođenje da je rad inicijalno objavljen u časopisu *Međunarodni problemi/International Problems*.

Autor(i) potpisuju *Ugovor o licenci* kojim se uređuje ovaj domen. Primerak ovog dokumenta dostupan je na stranici: [https://internationalproblems.rs/wp-content/uploads/doc/ugovor-o-licenci-\(medjunarodni-problemi\)-02.pdf](https://internationalproblems.rs/wp-content/uploads/doc/ugovor-o-licenci-(medjunarodni-problemi)-02.pdf).

Autor(i) garantuju da rukopis predstavlja njihovo originalno delo koje nije ranije objavljivano; da nije u procesu razmatranja za objavljivanje negde drugde; da je objavljivanje odobreno od strane svih (ko)autora, kao i implicitno ili eksplicitno od strane ustanove gde je istraživački rad sproveden.

Autor(i) potvrđuju da članak ne sadrži neosnovane ili nezakonite izjave i ne krši prava drugih. Autor(i) takođe potvrđuju da nisu u sukobu interesa koji može da utiče na integritet Rukopisa i na validnost zaključaka koji su u njemu predstavljeni. U slučaju uključivanja radova koji podležu autorskim pravima, odgovornost je autora da dobiju pisanu dozvolu od strane vlasnika autorskih prava. Odgovorni autor (potpisnik) jemči da ima puna ovlašćenja za tu svrhu u ime drugih autora. Ukoliko autor(i) koriste bilo kakve lične podatke istraživanih subjekata ili drugih pojedinaca, potvrđuju da su za tu svrhu dobili sva zakonska odobrenja i da su saglasni sa politikama Časopisa koja se tiče upotrebe takvih prikaza, ličnih informacija i sl.

Časopis dozvoljava autor(ima) da pohrane odštampanu verziju (prihvaćenu verziju) Rukopisa u institucionalni repozitorijum i druge repozitorijume, kao i da je objave na autorovom ličnom sajtu ili profilima poput npr. ResearchGate, Academia.edu i drugih, u bilo kom trenutku nakon objavljivanja, uz navođenje izvora, linka ka DOI članka i poštovanje prethodno navedenih stavki.

Po dobijanju lektorisane verzije rukopisa, autor(i) se slažu da je u najkraćem roku pažljivo pročitaju, skrenu pažnju Časopisu na bilo kakvu tipografsku grešku i odobre objavljivanje korigovane lektorisane verzije. Odgovorni autor se slaže da informiše druge (ko)autore o gore navedenim uslovima.

ODRICANJE ODGOVORNOSTI

Stavovi izneti u objavljenim radovima ne izražavaju stavove glavnog odgovornog urednika i Uređivačkog odbora.

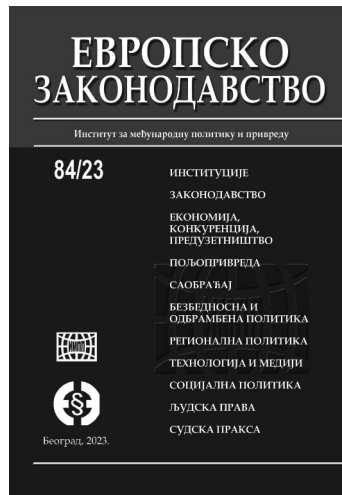
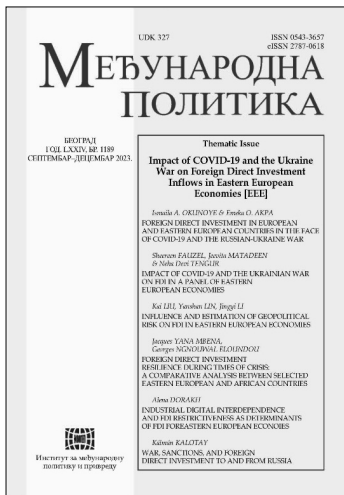
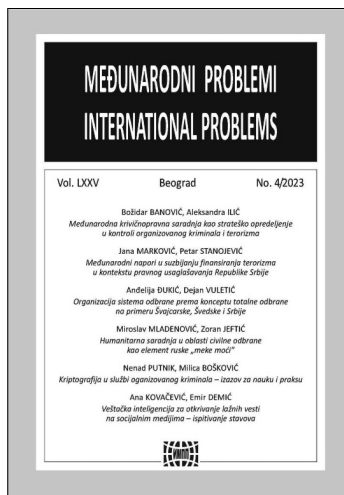
Autori preuzimaju pravnu i moralnu odgovornost za ideje iznete u svojim radovima. Izdavač neće snositi nikakvu odgovornost u slučaju ispostavljanja bilo kakvih zahteva za naknadu štete.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327

MEĐUNARODNI problemi : časopis Instituta za međunarodnu politiku i privredu =
International problems : a journal published by the Institute of international politics and
economics / odgovorni urednik Ivona Lađevac. - [Latinično izd.]. - God. 1, br. 1 (apr. 1949)-
. - Beograd : Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1949- (Beograd : Donat Graf).
- 24 cm

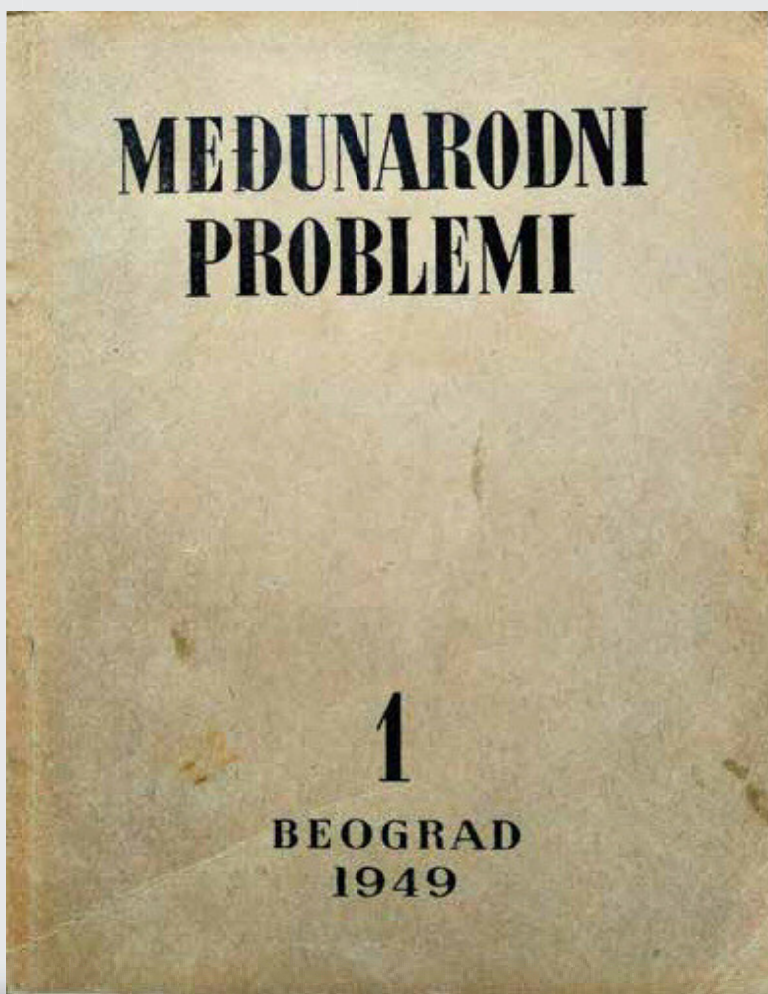
Dostupno i na: <http://www.doiserbia.nb.rs/journal.aspx?issn=0025-8555> (Od 2002.). -
Dostupno i na: <https://www.diplomacy.bg.ac.rs/>. - Tromesečno. -
Drugo izdanje na drugom medijumu: Međunarodni problemi (Online) = ISSN 2406-0690
ISSN 0025-8555 = Međunarodni problemi
COBISS.SR-ID 6012674

Institute of International Politics and Economics

Makedonska 25, P.O.B. 750, 11000 Beograd, tel. 011 3373 635, E- mail: iipe@diplomacy.bg.ac.rs

Prva stranica prvog izdanja **Međunarodnih problema**
The very first cover of Issue 1 of the **International Problems**

Digitalna arhiva za 1949. godinu je dostupna na f
The digital archive for 1949 is available at l
www.internationalproblems.rs/en/archive-1949